

KISEBBSÉG- KUTATÁS

MINORITY STUDIES

25. évfolyam, 2016. évi 2. szám

Alapító és főszerkesztő: Cholnoky Győző
Szerkesztő: Cholnoky Olga

Szerkesztőbizottság:

*Pomogáts Béla (elnök),
Doncsev Toso, Halász Iván,
Kocsis Károly, Miskolczy Ambrus,
Péntek János, Szarka László,
Szász Zoltán, Tóth Ágnes,
Tóth Pál Péter*

Kiadja a Lucidus Kiadó
1192 Budapest, Gomb utca 7. Telefon: (+36-1) 282-2250

Tipográfia: *Drobek Ödön*

Nyomdai előkészítés: Scriptor Kft.
1134 Budapest, Angyalföldi út 30-32. Tel.: (+36-1) 349-5494

Szerkesztőség: 1192 Budapest, Gomb u. 7.
Tel./fax: (36-1) 282-2250
Internet: www.lucidus.hu,
www.hhrf.org/kisebbssegkutatas

A lap megjelenik negyedévenként.
Éves előfizetési ár: 5600 Ft (áfá-val)
Lapszámonkénti ár: 1400 Ft.
Előfizethető a kiadónál
a Pátria Takarékszövetkezet 65100118-10025640 számláján.
Nyomás és kötés: Oliton Kft., 1104 Budapest, Kada utca 149.
Felelős vezető: *Balogh Antal*.

HU ISSN 1215-2684

TARTALOM

TANULMÁNYOK

ÚJ ÁLLAMOK KÖZÉP-EURÓPÁBAN A PÁRIZS KÖRNYÉKI BÉKESZERZŐDÉSEK NYOMÁN

GYETVAI Mária: A brit politika és Közép-Európa I. világháború utáni
átalakítása – R. W. Seton-Watson 7

HATÁRON TÚLI MAGYAROK ÉLETE ÉS KULTÚRÁJA

MICHALKÓ Gábor – RÁTZ Tamara – KESZEG Réka: A határokon átívelő
tanulmányi kirándulások szerepe a nemzetépítésben: A „Határtalanul!”
program társadalomföldrajzi vizsgálata 36

POMOGÁTS Béla: Szabadka krónikása – Kosztolányi Dezsőre emlékezve 59

VÉKÁS János: Bori Imre – Társadalomtörténeti portré 71

BIRÓ Viola: Bartók a román népzeneről az érdeklődő nagyközönségnek 142

MUSZLIM KISEBBSÉGEK NAGY-BRITANNIÁBAN

VÉKONY Dániel: „Hősi halottaink: A kollektív emlékezet, mint a társadalmi
kohézió növelésének egyik eszköze a muszlim kisebbség és a többségi
társadalom között Nagy-Britanniában 159

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Müller, Jan-Werner: Demokratikus deficit és közszféra az EU-ban
(Pethő-Szirmai Judit) 176

Maxwell, Rahsaan: A kulturális sokszínűség és korlátai Nyugat-Európában
(Pethő-Szirmai Judit) 179

Simon, Steven & Stevenson, Jonathan: Vége a „Pax Americana”-nak
(Pethő-Szirmai Judit) 183

Stent, Angela: Putyin hatalmi játszmái (Pethő-Szirmai Judit) 187

Ying, Fu: Oroszország Kína szemével (Pethő-Szirmai Judit) 191

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

Tempian, Monica: Romániai német emigráns írói portrék
(Komáromi Sándor) 195

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

Péntek János: A csángó név eredetének új megközelítése (Cholnoky Olga)	204
Mihály János: A régi székely jelképekről (Cholnoky Olga)	209

KISEBBSÉGI POLITIKA

Brey, Thomas: A Koszovó-kérdés elhúzódó megoldatlansága (Komáromi Sándor)	212
Eisfeld, Alfred: A német–orosz frontkörzetekből kimenekített oroszországi németek szovjet „repatriálása” (1944/45) (Komáromi Sándor)	216

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Gáll Ervin: „Retrospektív szemlélet”: a múlt megismerésének tévútja (Cholnoky Győző)	219
Plassmann, Max: Hadi célú lakossági kiürítések a németek megszállta Lengyelországban (1939–1944) (Komáromi Sándor)	221
Markus, Kersti: Keresztény misszió és hatalmi térnyerés kezdetei Livóniában – archeológiai leletek tükrében (Komáromi Sándor)	225
Veselá, Lenka: Nemesi könyvtár mint az intellektus tükré. (Császári Éva)	228

RESUME	233
---------------------	-----

CONTENTS

STUDIES

NEW STATES IN CENTRAL EUROPE IN THE WAKE OF THE PARIS PEACE TREATIES

- GYETVAI, Mária: British Politics and the Transformation of Central Europe after World War I – R. W. Seton-Watson..... 7

LIFE AND CULTURE OF HUNGARIANS LIVING ACROSS THE BORDERS

- MICHALKÓ, Gábor – Rátz, Tamara – Keszeg, Réka: The Role of Cross-Border Educational Trips in Nation Building – A Hungarian Case Study..... 36
- POMOGÁTS, Béla: The Chronicler of Szabadka – A Tribute to Dezső Kosztolányi 59
- VÉKÁS, János: Imre Bori – A Sociohistorical Portrait 71
- BIRÓ, Viola: Bartók on Romanian Folk Music – For a General Audience 142

MUSLIM MINORITIES IN GREAT BRITAIN

- VÉKONY, Dániel: Our Heroes – Collective Memory as a Tool to Reinforce Social Cohesion Between the Muslim Minority and Mainstream Society in Great Britain..... 159

REVIEWS

NATIONAL CONSCIENCE, NATIONAL AND ETHNIC TRENDS

- Müller, Jan-Werner: The EU's Democratic Deficit and the Public Sphere (Judit Pethő-Szirmai) 176
- Maxwell, Rahsaan: Cultural Diversity and Its Limits in Western Europe (Judit Pethő-Szirmai) 179
- Simon, Steven & Stevenson, Jonathan: The End of Pax Americana (Judit Pethő-Szirmai) 183
- Stent, Angela: Putin's Power Play in Syria (Judit Pethő-Szirmai) 187
- Ying, Fu: How China Sees Russia (Judit Pethő-Szirmai) 191

NATIONAL AND ETHNIC LITERATURES

- Tempian, Monica: Portraits of Romanian German Emigrant Writers (Sándor Komáromi)..... 195

MINORITY CULTURES

- Péntek, János: A New Approach to the Origin of the Name “Csángó”
(Olga Cholnoky) 204
- Mihály, János: About Ancient Szekler Symbols (Olga Cholnoky) 209

MINORITY POLITICS

- Brey, Thomas: The Kosovo Question and the Persistent Absence of a Solution
(Sándor Komáromi) 212
- Eisfeld, Alfred: The Soviet “Repatriation” of Russian Germans from German–Russian
Front Areas (1944-45) (Sándor Komáromi) 216

HISTORY OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES

- Gáll, Ervin: The ”Retrospective Approach”: A Failed Method for Learning More
About the Past (Győző Cholnoky) 219
- Plassmann, Max: Population Evacuations for Military Purposes
in German-Occupied Poland (1939-1944) (Sándor Komáromi) 221
- Markus, Kersti: The Beginnings of a Christian Mission and Power Gain in Livonia
– In Light of Archeological Finds (Sándor Komáromi) 225
- Veselá, Lenka: The Libraries of Noble Families as a Reflection of Intellect
(Éva Császári) 228

- RESUME** 233

ÚJ ÁLLAMOK KÖZÉP-EURÓPÁBAN A PÁRIZS-KÖRNYÉKI BÉKESZERZŐDÉSEK NYOMÁN

Gyetvai Mária

A brit politika és Közép-Európa I. világháború utáni átalakítása – R. W. Seton-Watson

Magyar közvéleményben valaha egyáltalán nem volt ismeretlen Robert William Seton-Watson, alias Scotus Viator ('utazó skót') neve és munkássága. A magyar kisebbségpolitikát, és általában Magyarországot pellengérré állító cikkei, könyvei a korabeli magyar politikusok elkeseredett tiltakozását váltották ki, ezen a körön kívül azonban neve nem csengett ismerősen (sőt, manapság talán már történészek között sem). Sokkal maradandóbb az emléke a Monarchia romjain saját államukat létrehozó kis népek körében, mint amilyenek pl. a szlovákok. A brit politika előszeretettel vette igénybe a beavatkozása tárgyát képező országokat jól ismerő tudósok, utazók szolgálatait. Az I. világháborút megelőző években, illetve a háború alatt is több ilyen személy volt, közülük egy Seton-Watson. Ismertsége saját hazájában sem mérhető pl. Thomas Edwards Lawrence ezredeséhez, vagy akár Gertrude Belléhez, akik a Közel-Kelet határainak újrarajzolásával járultak hozzá a brit birodalmi érdekek érvényesítéséhez. Közös vonásuk, hogy mindhárman alapos ismeretekkel rendelkeztek egy-egy földrajzi területről, kultúráról, s tudásukat – jóhiszeműen vagy kevésbé jóhiszeműen – hajlandók voltak a brit politika szolgálatába állítani. G. Bell és T. E. Lawrence valószínűleg az előbbi kategóriába sorolható, vonzódtak a Közel-Kelethez, az ott élő népekhez és kultúrájukhoz. Seton-Watson foglalkozott Magyarországgal, de nem szerette. Az országot és magyar népességét demonstratívan

megkülönböztette: utóbbi mindíg „Magyar”-ként emlegette, az országot pedig „Hungary”-nak nevezte¹. A Kárpát-medence lakói közül irányunkban negatívan volt elfogult, a legőszintébben talán a szlovákokhoz vonzódott. Az Arábiai Lawrence néven elhíresült ezredes, korábban történész és archeológus, majd a brit titkosszolgálat munkatársa különféle ígéretekkkel háborúba vitte az arabokat a megszálló oszmán török birodalom ellen, aminek az lett a vége, hogy török helyett angol és francia érdekszférára osztották fel az általuk lakott területet. Gertrude Bell, aki maga is archeológus, utazó, uralkodók tanácsadója és brit kém volt, az új határok, pl. az iraki megrajzolásával alakította az új közel-keleti *status quó*t. Kettejük „műve” éppen most van összeomlóban. A Közel-Keleten jelenleg zajló háború valószínűleg nagyobb átalakulást eredményez majd, mint amilyenről ők és a *Foreign Office* valaha is álmodtak. A történész Seton-Watson sokkal hamarabb, már a két világháború között kénytelen volt elismerni, hogy az ő közreműködésével létrehozott államok egyike-másika nem, vagy csak korlátozottan működőképes (Csehszlovákia, Jugoszlávia). Széthullásukat azonban, amely csak jóval a II. világháború után következett be, ő – akárcsak előbb említett honfitársai – nem érte meg.

R. W. Seton-Watson tehetős családból származott. Egyéb források mellett, a felmenői által felhalmozott, indiai eredetű vagyomból áldozott az Osztrák–Magyar Monarchiában, elsősorban Magyarországon elnyomott nemzetiségek felszabadítására. Édesapja teakereskedő volt Kalkuttában, anyai dédnagyapja a brit Kelet-indiai Társaság kötelékében alapozta meg a család vagyonát, amikor az még nem volt olyan fogékony az elnyomott és kizsákmányolt népek sanyarú sorsa iránt. 1902-ben szerzett friss újkori történelmi diplomával a birtokában a berlini egyetemen, a Sorbonne-on, majd a bécsi egyetemen folytatta tanulmányait. Bécsből írt több cikket Magyarországról, a *The Spectator* című politikai magazinba, amelyek – bár később ezt cáfolni igyekezett – már némi negatív elfogultságról tanúskodtak irányunkban. További anyaggyűjtés okán 1906-ban tett először látogatást hazánkban. Itt szerzett közvetlen és –

¹ Ezt a megkülönböztetést bizonyos európai kisebbségi jogi intézmények ma is előszeretettel használják.

főleg – közvetett tapasztalatai alapján a magyar politika és sommásan a magyarság éles bírálója, az alávetett román, szlovák és délszláv népek harcos szószólója lett. Szoros barátság fűzte Tomáš Masarykhoz² és Edvard Benešhez³. Tevékenységét az I. világháború idején a *War Cabinet* Ellenséges Országokban Kifejtendő Propaganda Igazgatóságán folytatta, ahol az Osztrák–Magyar Monarchia lakossága moráljának gyengítéséért volt felelős, brit propagandaeszközökkel. Bellhez hasonlóan ő is aktívan hozzájárult az új határok meghúzásához, jóllehet csak informálisan volt jelen a béketárgyalásokon, de tanácsokkal látta el az új kisállamok képviselőit, és összekötőként szolgált számukra a döntéshozókhoz. Az I. világháború után azonban élete némiképp eltérően alakult, mint nálánál sokkal híresebb „pályatársaié”. Gertrude Bell nem sokkal élte túl a „független” Irak megszületését. 1926-ban, 58 éves korában, a második otthonává lett Bagdadban, altatótúlادagolás következtében váratlanul elhunyt. A hivatalos közlés szerint önkézével vetett véget életének. T. E. Lawrence Fejszal emír küldöttségének tagjaként, arab viseletben jelent meg a párizsi békekonferencián. Miután azonban arab barátainak tett ígéreteit nem tudta beváltani, nem fogadta el a hazájában neki felkínált magas pozíciókat, sőt, a királyi kitüntetést sem. Személye körül valóságos mítosz kerekedett, amit nehezen tudott elviselni. Állítólag ez elől menekülve szolgált évekig álnéven a brit hadseregben. A szenzációhajhász sajtó azonban, amely minden lépésében valami titkosat sejtett, ott is utolérte. Végül ezért kellett egy indiai küldetésből visszahívni, s elbocsátani a hadsereg kötelékéből. Leszerelése után mindössze két hónappal, 1935-ben, motorbalesetben hunyt el, 46 éves korában. Csodálói az eset mögött idegenkezűséget sejtettek. Ha a fenti gyanú megalapozott, akkor Seton-Watson kifejezetten jól járt, mert a háború után őt inkább csak felejteni akarta a brit politika. Ebben szerepet játszhatott az is, hogy

² Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937) cseh filozófus, politikus, a csehszlovák állam egyik megalapítója és első elnöke. Középső nevét amerikai feleségétől, Charlotte Garrigue-től vette.

³ Edvard Beneš (1884–1948). Cseh politikus, Csehszlovákia egyik megalapítója, külügyminisztere (1918–1935), miniszterelnöke (1921–1922) és köztársasági elnöke (1935–1938, 1945–1948). Nevéhez fűződnek a csehszlovákiai magyarok és németek kollektív bűnösségét és jogfosztottságát deklaráló ún. Beneš-dekrétumok.

védencei, a Habsburg Birodalomból kivált országok túlzott követelésekkel léptek fel a békekonferencián. Ez különféle bonyodalmakat okozott, amely okból kapcsolata a nagyhatalmak kormányaival nem volt felhőtlen. Ennek ellenére nem elhanyagolható szerepet vitt a háború utáni európai határok kijelölésében. Utána azonban nem várt rá kormányzati pozíció, hanem a *School of Slavonic Studies* (később *School of Slavonic and East European Studies*) Közép-európai Történelmi Tanszékének vezetője lett a Londoni Egyetemen, 1922-ben. Ezt a posztot tulajdonképpen megörökölte Masaryktól, az intézmény létrehozása körül ugyanis eredetileg azért bábáskodott, hogy az 1915-ben emigrációba kényszerült cseh politikus számára állást biztosítson. Seton-Watson stallumát azonban már nem a brit, hanem a csehszlovák kormány állta. Miután a tőzsdekrach megfosztotta személyes vagyonától, és más forrásokat nem biztosítottak számára, már nem publikált. Bírálta Neville Chamberlain engedékenységet a náci Németországgal szemben. Ezért csak a miniszterelnök távozása után kaphatott állami posztot, de korántsem volt olyan befolyásos, mint az I. világháború idején. Nem volt hozzájárulása a döntéshozókhoz, és írásai sem jelenhettek meg. Amikor szovjet érdekszférába kerültek az országok, amelyeknek függetlenségéért küzdött, csalódottságában visszavonult. 1951-ben halt meg.

Háromjuk jelentősége és politikai szerepvállalása nem érthető meg a brit nagyhatalmi politika változásainak áttekintése nélkül. Bell nő léte kivívta a gyengébb nem iránt csekély tisztelettel viseltető arab vezetők elismerését. Ám aligha lett volna vezető arab és brit politikusok tanácsadója, ha Nagy-Britannia nem szakít a *splendid isolation* dogmájával, s nem lép ki a nagyhatalmi politika porondjára, hogy érvényesítse jogosnak vélt érdekeit. Ugyanez áll Lawrence-re is, aki – függetlenül attól, hogy lelkesedése az arab szabadság iránt annyira őszinte volt-e, mint állítja, vagy sem – íróként és műfordítóként is hagyott valamit az utókorra. Még fokozottabban igaznak tűnik viszont Seton-Watson esetében, akinek írásai az Osztrák–Magyar Monarchia, de főként Magyarország ellen hangolták a brit közvéleményt, s ezáltal mintegy rákényszerítették a brit kormányra – vagy netalántán megkönnyítették számára –, hogy annak lerombolása mellett törjön lándzsát A monarchiabeli és magyarországi viszonyokat taglaló könyvei általánosságban kiváló felké-

szültségről és jól informáltságról tanúskodnak, amint azonban a magyar politikára, főként a kisebbségpolitikára kerül a sor, azonnal szembeötlő előítéletessége, negatív elfogultsága, magyarelles beállítottsága, ami a tudomány művelője számára megengedhetetlen. Bírálatai nem teljesen indokolatlanok, sőt, de mellőzi az ok-okozati összefüggések vizsgálatát, vagy éppenséggel csak az okozatra koncentrál, s csupán egy oldalról – legtöbbször a magyarországi szlovákokéról – világítja meg a problémát. Később, hallgatói hanyag és feledékeny oktatónak tartották a Londoni Egyetemen. Nyelvtudása azonban kétségkívül imponáló (pl. a francia, az olasz és a német mellett magyarul is tudott, továbbá csehül és szlovákul, horvátul és szerbül, az utóbbi nyelvekben való jártasságát, vagy őszinteségét megkérdőjelezi, hogy egynek tekintette őket), s éppen ez az, amit a brit politika a leginkább hasznosítani tudott. I. világháború utáni elfeledettségéhez a brit politikai orientáció megváltozása mellett bizonyára az is hozzájárult, hogy monarchiabeli és magyarországi kapcsolatai az I. világháború után megszakadtak, vagy vesztek jelentőségükből.

Változások a brit külpolitikában a 19. sz. második felében, s azok történelmi háttere

A 19. sz. második felét, egészen az I. világháború kitöréséig, a stabilitás időszakának, „boldog békeidőknek” szokás nevezni Európában. A felszín alatt nagy változások érlelődtek, amelyek azonban csak egy nagy, az egész kontinensre kiterjedő háború árán tudtak érvényre jutni. Az a szellem, amely kiszabadult a palackból, s az 1848-as forradalmak leveretése után sem lehetett visszagyömöszölni, a nemzettudat volt. Ez halállal fenyegette az olyan soknemzetiségű birodalmakat, mint amilyen a Habsburg vagy az oszmán török birodalom volt, ami kedvezőnek tűnt a brit birodalmi politika szempontjából. Franciaország nem nyugodott bele a napóleoni háborúk utáni visszarendeződésbe Európában. Folyamatosan igyekezett módot találni arra, hogy elősegítse a nagy birodalmak (a Habsburg és az oszmán török) kisebb, következképpen gyengébb nemzetállamokra való széthullását (támogatta pl. Kossuthot). Ezen, burkoltan, a brit poli-

tika is munkálkodott, legkivált a liberális kormányok idején, de a folyamat íve nem szakadt meg igazán a konzervatívok uralma alatt sem. Már Disraeli⁴ miniszterelnöksége előtt, a század közepe táján elkezdődött. Ám az ő ún. kristálypalotabeli (1872) beszédét lehet a brit imperialista beavatkozási politika ideológiai alapvetésének tekinteni. Az ebben megfogalmazott, mindent felülíró brit érdekek alapján tekintette Nagy-Britannia és példája nyomán több más európai nagyhatalom saját elidegeníthetetlen jogának, hogy más népeket, országokat saját politikai céljainak, érdekeinek alárendeljen, tekintet nélkül a következményekre, amelyeket az adott ország lakóinak kellett elviselniük. Ebből a szempontból Disraeli pályájának egyik csúcsa az orosz–török háborút (1877–78) lezáró Berlini kongresszus volt, amelyen Nagy-Britannia szempontjából rendkívül előnyös békét sikerült tető alá hozni. A törököknek a 19. sz. második felében már nyilvánvalónak látszó bukása és a birodalom felosztása, az elcsatolandó területek feletti uralom, ill. gazdasági-politikai befolyás megszerzése a létrejövő független országok fölött, vagyis az ún. „keleti kérdés” volt az európai nagyhatalmi politika központi témája. A Berlinben elért újrarendezéssel a brit diplomácia gyakorlatilag eliminálta a háborús győzelemből származó előnyöket Oroszországnak. Disraeli számára⁵ nem voltak ismeretlenek az orosz törekvések. Az, hogy Szentpétervár minden lehetőséget kihasználta a török birodalom bomlasztására, önmagában kedvezett Nagy-Britanniának, távolabbi tervei, így a Földközi-tengerre való kijutás azonban nem. Az orosz politika eszközei voltak a leigázott szláv népek, akikre Oroszország, véderőként, nagy befolyással bírt. 1876-ban több balkáni nép (pl. Bosznia-Hercegovina, Montenegró, Bulgária lakossága) is felkelt a török uralom ellen. Oroszország a szerb–török háborút és a bolgárok „Áprilisi felkelését” használta ürügyül, hogy e népek védelmében az ősellenségre, Törökországra támadjon. Diplomáciája jó előre igyeke-

⁴ Benjamin Disraeli, *Earl of Beaconsfield* (1804–1881). Eredeti családneve „d’Israeli”. Olasz gyökerű gazdag szefárd zsidó családból származott. Konzervatív politikus, de radikálisként próbált először mandátumot szerezni, s később sem volt igazán konzervatív politikus. Három ciklusban volt pénzügyminiszter, 1868 és 1880 között, összesen 14 évig, miniszterelnök.

⁵ Igen fiatalon utazgatott Törökországban és a Balkánon. Ekkor szerzett tapasztalatait hasznosította Oroszországgal kapcsolatos politikájában.

zett bebiztosítani magát afelől, hogy ne keveredjen többfrontos harcba. Ez okból kötött egy titkos megállapodást az Osztrák–Magyar Monarchiával (Budapesti megállapodás, 1877. január 15.), amelyben többek között a Monarchia vállalta, hogy egy esetleges orosz–török háború esetén semleges marad, cserébe egy általa megválasztandó időpontban elfoglalhatja Bosznia-Hercegovinát, Oroszország pedig megszerezheti magának Besszarábiát. A felek abban is megállapodtak, kölcsönösen odahatnak, hogy a Balkánon több kisebb független állam, s nem pedig egy kompakt szláv állam jöjjön létre, amely befolyásolhatná az európai erőegyensúlyt. A Monarchia ezzel a saját területi épségét óvta egy nagy szláv állam kiszáradásától.⁶ Oroszország egyébként Nagy-Britanniával szemben is vállalt ilyen kötelezettséget, ti. hogy nem hoz létre a Balkánon nagy szláv államot (1877. márc.18.).⁷ Nagy-Britanniát ebben a kikötésben a túlzott orosz befolyás elkerülésének vágya vezérelte. Eközben Konstantinápolyban folyt a nagykövetségi konferencia⁸, amelyet Disraeli kezdeményezésére hívtak össze, s amelynek a feladata lett volna a balkáni felkelések miatti orosz–török háború veszélyének elhárítása. A konferencia eredménytelenül zárult. Részben a brit és az orosz, valamint az osztrák–magyar és német álláspontok markáns különbözősége miatt. Nagy-Britannia, legalábbis konstantinápolyi nagykövete a törökök pártját fogta, azt a látszatot keltve, hogy a török birodalom megmentésén fáradozik, ami nem volt igaz, továbbá, hogy az orosz érdekekre nem igazán fogékony. Az utóbbi szintén nem felelt meg teljesen a valóságnak. Seton-Watson a fiaskóért Disraeli politikáját hibáztatta.⁹

⁶ Az 1829. évi, Adrianopoliszi béke (ma: Edirne, Törökö.) eredményeképpen létrejött független Görögország, ill. kiemelkedő hatása a balkáni függetlenségi mozgalmakra intő példa volt a Habsburg Monarchia számára. Az ennek révén előállt új helyzet jelentősen csökkentette befolyását a Balkánon.

⁷ Előzőleg, 1876. július 8-án A. M. Gorcsakov a cári birodalom, és Andrássy Gyula, a Monarchia külügyminisztere a Reichstadti Szerződésben már felosztották orosz és osztrák–magyar befolyási zónákra a Balkánt. Otto von Bismarck német birodalmi kancellár pedig az orosz cárnak megerősítette, hogy Németország az egész kérdésben nem érdekelt.

⁸ 1876. december 12-től 1877. január 20-ig.

⁹ *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A Study in Diplomacy and Party Politics*, London, 1935, Macmillan & Co., Limited. P. 351.

Ezután kitört az orosz–török háború, és fényes orosz győzelemmel végződött: Törökország gyakorlatilag kiszorult Európából. Oroszország megnövekedett hatalmától megriadva Nagy-Britannia és Franciaország azonban földközi-tengeri flottájának a Dardanellákhoz vezénylésével jelezte, Konstantinápoly elfoglalását nem fogja tolerálni. Oroszország erre sebtében összehozta a San Stefanó-i békét¹⁰, amelyben Törökországra teljes egészében rákényszerítette a saját békefeltételeit. Közülük a legfontosabbak: Szerbia, Montenegró és Románia azonnali függetlensége, Bulgária területe Kelet-Rumélia és Macedónia hozzácsatolásával egészen az Égei-tengerig kitolódik, további két évig még orosz megszállás alatt marad, fejedelme nem lehet egyetlen nagy európai uralkodó dinasztia sarja sem, és adófizetési kötelezettség terheli a Portának. Az európai hatalmak ezzel a békediktátummal nem voltak megelégedve. Tartottak attól, hogy a nagyra növelt bolgár fejedelemségben túlzott orosz befolyás fog érvényesülni, s általa Oroszország kijáratot szerez a Földközi-tengerre. Nagy-Britannia ezt mindenképpen meg akarta akadályozni. Maga is ígért támogatást Törökországnak (1878. június 4.), de nem ingyen, hanem ha az cserébe lemond Ciprusról. Ennek a nagy bolgár államnak a létrejötte ellentétben állt a Budapesti megállapodással is, ezért a Monarchia szintén a revízióját szorgalmazta, a fent említett okból, továbbá azért, mert tartott attól, hogy tovább csökken a befolyása a Balkánon. Tisztában volt vele, hogy egy fegyveres összecsapásra Oroszországgal nincs felkészülve, ezért Andrassy Gyula¹¹ közös külügyminiszter tárgyalásokat javasolt. Orosz részről választották helyszínül Berlint, a kongresszusra 1878. június 13-a és július 13-a között került sor. A britek nem bíztak a multilaterális diplomáciában, előzőleg kétoldalú egyeztetéseket tartottak a fontos partnerekkel. Oroszország ezen tudomásul vette, hogy Nagy-Bulgária az angolok számára elfogadhatatlan, titkon azonban bízott benne, hogy Bismarck majd az orosz aspirációkat fogja támogatni a britek ellenében. Ebben csalódnia kellett, és gyakorlatilag minden háborús „szerzeményéről” le kellett mondania Berlinben. A San Stefanó-i békében elképzelt 164 ezer km²

¹⁰ Aláírás: 1878. március 3. A helyszín neve ma: *Yeşilköy*, Isztambul.

¹¹ Id. Andrassy Gyula, gróf (1823–1890), 1871 és 1879 között osztrák–magyar közös külügyminiszter.

kiterjedésű, orosz befolyás alá vonni tervezett állam helyett Bulgária egy jelentősen kisebb (64 ezer km²) fejedelemség lett, még mindig oszmán fennhatóság alatt, és Macedónia újra török uralom alá került. London a Monarchiával is egyeztetett Bulgária határaitól. A felek megerősítették Bosznia-Hercegovina Oroszországgal már letárgyalt annexióját Ausztria–Magyarország által.¹²

A Berlini kongresszus, bár látszatra az osztrák–magyar diplomácia nagy sikere volt, olyan ellentéteket eredményezett, illetve mélyített el, amelyek döntő szerepet játszottak az I. világháború kitörésében. A siker tehát csak átmeneti volt. Jóllehet Oroszország diplomáciai veresége a nemzetközi politikai helyzetet figyelembe véve nem volt túl nagyfokú, a rivalizálás közte és Ausztria–Magyarország között a Balkánon végletesen kiéleződött. Németország presztízse a kongresszus nyomán megnövekedett, de az orosz törekvések elmaradt támogatása nyomán megromlott a német–orosz viszony. Az 1873-ban megkötött Három Császár Egyezményét 1881-ben, Három Császár Szövetsége¹³ néven megújították ugyan, de később végleg szétesett. A német és az osztrák–magyar szövetségi politika középpontjába a kettejük között 1879-ben megkötött titkos katonai megállapodás került, ami Oroszországnak Franciaországhoz való közeledését eredményezte. Bosznia-Hercegovina annexiója, ill. integrálása¹⁴ rövid távon belső nehézségeket is támasztott, de végletesen elmélyítette az ellentéteket Szerbiával. Belgrád, amint erre Kállay Béni¹⁵ a Monarchia belgrádi főkonzuljaként¹⁶ figyelmeztetett, igényt formált

¹² A Novi Pazar-i Szandzsák török uralom alatt maradt, elsősorban abból a megfontolásból, hogy egy választóvonalat képezzen a két szerb állam, Montenegró és Szerbia között.

¹³ Míg elődje csak konzultatív konfliktuskezelésre szorítkozott, a szövetség révén Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország uralkodója 3 éves időtartamra jóindulatú semlegességre kötelezte magát egy negyedik féllel kialakuló konfliktus esetére, továbbá konzultációs kötelezettséget vállaltak egymással szemben balkáni tevékenységükről.

¹⁴ Végül arra nem is került sor. A közös pénzügyminisztérium alá rendelték, s a mindenkori pénzügyminiszter volt a kormányzója.

¹⁵ Kállay Benjámín (1839–1903) 1882-től haláláig osztrák–magyar pénzügyminiszter és Bosznia-Hercegovina kormányzója volt.

¹⁶ 1868-tól 1875-ig.

Bosznia-Hercegovinára, és csak az alkalomra várt, hogy bekebelezze azt. Némileg nagy orosz szövetségére is megneheztelt, amiért Bulgáriát előnyben részesítette vele szemben, hiszen a San Stefanó-i béke alapján csak jelentéktelen területi nyereséget könyvelhetett volna el, sőt, szerb területek (pl. Niš) kerültek volna Bulgáriához¹⁷. Utóbbival Macedónia birtokáért olyan vetélkedés kezdődött, amely három háborúhoz vezetett: az 1885/86-os bolgár–szerb háborúban, a II. balkáni háborúban és az I. világháborúban is ellenfelekként álltak szemben egymással bolgárok és szerbek. Északkelet-Macedóniában már 1878 őszén felkelés robbant ki a Berlini kongresszus döntése, az oszmán török hatalom visszaállítása ellen. A bolgár külpolitikának az I. világháborúig fő törekvése volt azoknak a területeknek a visszaszerzése, amelyeket Oroszország a San Stefanó-i békében biztosított számára. Az oszmán török birodalom, jóllehet jobban járt Berlinben, nyilvánvaló volt, hogy ezt, ill. már a pusztta létét is annak köszönheti, hogy a nagyhatalmak még nem tudtak megállapodni a felosztásáról. Berlin jó táptalajt biztosított a balkáni népek nacionalizmusának, ami számos törökellenes fegyveres konfliktushoz vezetett. Az egyetlen igazán elégedett fél Nagy-Britannia lehetett, mert amellett, hogy sikerült távol tartania Oroszországot a tengerszorosoktól, sikerült Ciprust is megszereznie a törököktől, földközi-tengeri flottabázisul. További pozitívum, hogy a brit–német viszony még évekig a kölcsönös jóindulatú semlegesség alapján nyugodott. Brit részről ez legnagyobbbrészt Disraelinek volt köszönhető.

A brit semlegesség vége, Nagy-Britannia Németország ellen fordulása

Christopher Clark *The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914*¹⁸ c., az I. világháború előzményeit feldolgozó átfogó munkájában úgy értékeli, hogy Disraeli még nem az egyesült Németországban látta a

¹⁷ Oroszország így mutatta ki, nem bízik Szerbiában, amiért akkor éppen a Monarchiához látszott közeledni.

¹⁸ Allen Lane, London, 2012.

legnagyobb veszélyt Nagy-Britanniára nézve, hanem Oroszországban, amint ezt a fentiek is alátámasztják. 1871 februárjában, az alsóházban elmondott beszédében, ami hasonlóképpen nagy hírnévre tett szert, mint a kristálypalotabeli, a francia–porosz háború legaggasztóbb következményének azt tartotta, hogy Franciaország veresége megbontotta az erőegyensúlyt Európában, s a nyilvánvalóan meggyengült Párizs többé már nem lesz képes kordában tartani az oroszokat, fékezni az orosz terjeszkedést. Ez főként Közép-Ázsiában sértette a brit érdekeket. Az 1904-ben létrejött *entente cordiale* eredetileg nem Németország ellen irányult, legalábbis brit szempontból. A közel-keleti érdekszférák elhatárolása mellett azért is keresték a megegyezést a franciákkal, véli Clark, mert remélték, hogy ők tudnak hatni az oroszokra. A brit külpolitika aktív németellenessége, ami természetszerűleg maga után vonta egyetlen szövetségese, a Monarchia iránti ellenséges érzületet is, a liberális Sir Edward Grey¹⁹ külügyminiszteri rangra emelkedésétől (1905) eredeztethető. Attól kezdve, hogy neki és a körébe tartozóknak²⁰ sikerült kulcspozíciókba emelkedni, folyamatosan bombázták a brit közvéleményt azzal, hogy a német európai, sőt, világuralmi törekvések veszélyt jelentenek. A Münchenbe, Bécsbe és Berlinbe akkreditált brit nagykövetek mindig negatív jelentéseit Németország és Ausztria alattomos szándékairól nagy lelkesedéssel fogadták, a disszonáns hangokat elnémították. Grey idejében a hivatalos brit külpolitika az angol–német kapcsolatokat német provokációk sorának értékelte.²¹ Ennek a heveny németellenességnek több oka lehetett, az egyik közülük valószínűleg az elképesztő mértékű német gazdasági növekedés volt, ami veszélyeztette a brit gazdaság pozícióit. A többit nem tárja fel Clark sem, egyébként lenyűgözően alapos, átfogó munkájában. A német veszély érzete nem annyira

¹⁹ Edward Grey, 1. *Viscount Grey of Fallodon* (1862–1933). 1905 és 1916 között külügyminiszter.

²⁰ Az ún. Reluga-csoport, amely a lelkes horgász Grey skóciai halászkunyhójában jött létre. Tagjai voltak még H. H. Asquith és R. Haldane, liberális párti vezetők. Megállapodásuk tárgya az volt, hogy a Liberális Párt kormányra kerülése esetén milyen posztok elnyerése fejében hajlandók részt venni a kormányzásban. Jóllehet tervük csak részben sikerült, egészen 1916-ig volt jelentősége a brit politikában.

²¹ Christopher Clark: *Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914*, p. 161.

oka, írja, mint következménye volt a franciákkal és az oroszokkal kötött szövetségnek. Az 1904 és 1907 között bekövetkezett nagy fordulópont, hivatkozik Maurice Paléologue²² francia diplomata emlékirataira Clark, nem szolgál magyarázatul a kontinentális méretű háborúra, csupán azt a struktúrát vázolja fel, amelyben arra sor kerülhetett.

Németország és vele együtt az Osztrák–Magyar Monarchia, mint utóbb kiderült, tévesen gondolta úgy, hogy Nagy-Britannia és Oroszország között a 20. sz. első éveiben is fennmarad a feszültség. Ez energiákat köt le, minek eredményeképpen nagyobb térhez juthat a német – s általa az osztrák – külpolitika. Berlinben úgy vélték, a német flotta fejlődése és az Oroszországgal szembeni bizalmatlanság Németország felé hajlítja majd a brit politikát. Azt valószínűleg el sem tudták képzelni, hogy a liberális Anglia szövetségre lépjen egy olyan autokrata állammal, mint amilyen a cári Oroszország volt. Végzetes hibának bizonyult, hogy Németország nem újította meg az Oroszországgal 1887-ben kötött viszontbiztosítási szerződést, amelyben a felek kölcsönösen jóindulatú semlegességükről biztosították egymást, amennyiben bármelyiküket fegyveres támadás éri, kivéve egy provokáció nélkül indított német háborút Franciaország ellen, ill. orosz háborút az Osztrák–Magyar Monarchia ellen. Ehhez egy titkos jegyzőkönyv is csatlakozott, miszerint Németország erkölcsi és diplomáciai támogatásban részesíti Oroszországot a földközi-tengeri kijárat megszerzésére irányuló törekvéseiben. Bismarckot 1890-ben II. Vilmos menesztette. A „Vaskancellár” által létrehozott kölcsönös garanciákon alapuló szövetségi rendszert utódai nem tudták, de nem is akarták működtetni. Különösen érvényes ez az említett titkos jegyzőkönyvre, amelyet összeegyeztethetetlennek tartottak a két-²³, ill. háromhatalmi²⁴ egyezményvel, ezért nem hosszabbították meg. Az uralkodó, II. Vilmos a „szabad kéz” politikáját, ill. a fegyverkezést részesítette előnyben. Ez kevés hasznot hozott Németországnak, ugyanakkor nagy veszélybe sodorta azáltal, hogy elidegenítette Nagy-Britanniától.

²² Maurice George Paléologue (1859–1944) román bojár család leszármazottja, francia diplomata, író.

²³ Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia között, 1879.

²⁴ Németország, az Osztrák–Magyar Monarchia és Olaszország között, 1882.

A kizárólag az Osztrák–Magyar Monarchiára kiterjedő szövetség mindkét felet, mind Németországot, mind a Monarchiát elszigetelte Európában. A magára maradt Oroszország Franciaország felé fordult, és 1894-ben létrejött a francia–orosz szövetség, Nagy-Britannia és Franciaország 1904-ben kötött szövetségéhez (*entente cordiale*) Oroszország 1907-ben csatlakozott. Berlinben és valószínűleg Bécsben sem vették észre, hogy a nemzetközi környezet Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia ellen fordult. A Monarchiában Magyarország volt a gyengébb láncszem, erről az oldalról lehetett a legjobban kikezdeni, s ebben biztos számítani lehetett a szomszédos országok (Szerbia, Románia) és magyar fennhatóság alatt élő nemzettársaik segítségére.

Nagy-Britannia a Monarchia ellen

A brit politika sokáig nem foglalt nyíltan állást, de puhatólózásai a Habsburg Birodalom szomszédságában már a 19. sz. első felében megkezdődtek. Jóllehet ekkor még nem kifejezetten annak szétrombolása volt a szándék, hiszen ütközőzónaként London fontosnak tartotta, első sorban mint gátat az orosz expanzió útjában (ezért nem támogatta Kosuthot). Ausztria meggyengülése (Itáliából való kiszorulása az olasz egyesítés után, a vesztes porosz háború, amelynek következtében német területen lévő birtokait is elveszítette) azonban a brit politikusokat ráébresztette, hogy ez következményekkel fog járni, s ha nem folytatnak aktívabb külpolitikát a közép- és délkelet-európai térségben, Nagy-Britannia nélkül fogják átrajzolni a térképet. London figyelmét a térségre először a sikertelen 1830–31-es lengyel felkelés menekültjei, közvetlenül Czartoryski²⁵ hívta fel. A felkelés kíméletlen orosz leverése után először Párizsba, majd Londonba menekült. Az orosz–osztrák osztozkodás a lengyel területeken annyira felháborította, hogy bosszút esküdött nemcsak Oroszország – amelynek egyébként, I. Sándor cár alatt, 1804-től

²⁵ Adam Jerzy Czartoryski (1770–1861) lengyel származású politikus. 1804 és 1806 között, I. Sándor cár uralkodása alatt orosz külügyminiszter, majd az 1830-as lengyel forradalmi kormány miniszterelnöke.

1806-ig külügyminisztere volt –, hanem Ausztria ellen is. Londonban kapcsolatba lépett Palmerston²⁶ miniszterelnökkel, akit megismertetett tervével. Ennek lényege az volt, hogy támogatni kell a szláv népek felszabadulását a török uralom alól, hogy azután azok is támogassák Lengyelország felszabadítását az orosz, kisebb részben osztrák megszállás alól. Szerbiát David Urquhart²⁷ hozta Palmerston látókörébe. 1832 és 1837 között összesen háromszor fordult meg ott, s a *Foreign Office* számára készült jelentésében, 1833-ban azt írta, Nagy-Britanniának a Balkánon Szerbiát kell támogatnia, mert alkalmas arra, hogy maga köré gyűjtse a vele szomszédos szláv népeket, de feltétlenül ki kell vonni az orosz befolyás alól²⁸. Az Osztrák–Magyar Monarchia, mint potenciális német szövetséges, felbomlasztására az egyesült Németország európai súlyának megnövekedése miatt később, a 20. sz. első évtizedében támadt fel határozott igény. A Monarchia ellen ekkor többfrontos harcot indított, egyrészt a szláv egységmozgalmak támogatásával, másrészt egyik pillére, Magyarország elleni támadásokkal. Erre kiváló felületet talált a brit propaganda a kisebbségpolitikában.

Robert William Seton-Watson utazgatásai az Osztrák–Magyar Monarchiában

Ekkor lépett a színre R. W. Seton-Watson (1879–1951), történész és politikai aktivista. Tevékenységére viszonylag kevés figyelmet fordít a magyar történetírás, holott komoly kárt okozott Magyarországnak. Ezért tanulmányozása már csak a tanulságok levonása okán is fontos. Jeszenszky Géza szentelt neki több dolgozatot, amelyben igyekezett

²⁶ Henry John Temple, *Viscount of Palmerston*, (1784–1865).

²⁷ Skót származású diplomata (1805–1877), író, parlamenti képviselő.

²⁸ Palmerston és Urquhart között később heves vita bontakozott ki. Utóbbi azzal vádolta Palmerstont, hogy általa megszerzett és Palmerstonhoz eljuttatott, a balkáni orosz meszterkedésekre vonatkozó fontos információkat nem hozott a brit illetékesek tudomására. Palmerstont oroszbarátsággal vádolta, utóbbi brit üzleti érdekekre hivatkozva mentette magát.

felvázolni Seton-Watson magyarellenességének kialakulását, valamint kapcsolatát a hazai liberális ellenzékkel²⁹. Megállapítja, hogy pályájának volt egy olyan időszaka, amelyben még nem akarta szétrombolni az Osztrák–Magyar Monarchiát, bár kezdettől fogva érezhető volt ez a tendencia. Ha ez csakugyan így volt, semmi esetre sem tartott sokáig. Életútjának ismeretében azt is nehéz elhinni, hogy Közép-Európába érkezve csupán első benyomásaira, érzelmeire támaszkodott volna véleménye kialakításában, amint ezt Jeszenszky Géza feltételezi. Sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy egyfajta küldetést teljesített, amelyhez alapos előtanulmányokat folytatott. Az pedig írásaiból egyértelműen kiviláglik, hogy a kisebbségi kérdést illetően egyoldalú, elsősorban szlovák forrásokra támaszkodott.

Már 1898-ban megkezdett egyetemi tanulmányai előtt többször járt a kontinensen, Párizsban és Itáliában. Utazásairól készített feljegyzéseit, naplójegyzeteit és kiterjedt levezését maga akarta egy memoárkötetbe rendezni, erre azonban nem került sor. Végül is fiai, Hugh és Christopher Seton-Watson³⁰ adták ki, saját kiegészítéseikkel, „*The Making of a New Europe. R. W. Seton-Watson and the last years of Austria-Hungary*” (Egy új Európa létrehozása. R. W. Seton-Watson és az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó évei)³¹. A kötet címlapján stílusosan egy Masaryk-portré látható, amelyet Seton-Watsonnak ajánlott, a címben szereplő „új Európa” megteremtéséért folytatott közös munkálkodásuk emlékére. A kötet tanúsága szerint Seton-Watson kifejezetten németbarát volt, amikor 1901-ben Berlinbe érkezett, hogy némettudását tökéletesítse. Egy váratlan betegség huzamosabb ideig ott marasztalta, s onnan kezdett el írogatni a *The Spectator* c. brit magazinnak. Miután úgy találta, hogy az általa kora ifjúságától nagyra tartott lap egyre inkább németellenes lesz, levelet intézett e tárgyban a főszerkesztőhöz. A címzett Seton-Watson észrevételeit megértéssel fogadta, de kifejezte

²⁹ R. W. Seton-Watson és Jászi Oszkár levelezése az első világháború előtti években. In: *Századok*, 1977. 4. sz., Bp. 1977

³⁰ Maguk is történészek, Hugh Seton-Watson behatóan foglalkozott a két világháború közötti Európával, a szovjet blokk országaival, írt az 1956-os magyarországi eseményekről is.

³¹ London, 1981, Methuen.

aggodalmát a német vezetés politikája, elsősorban terjeszkedési ambíciói miatt. Egyben felhívta a figyelmét az Osztrák–Magyar Monarchiára, s nagy fogadókészségéről biztosította az onnan írott tudósítások, riportok iránt. Seton-Watson a buzgón ápolts látszat ellenére valószínűleg felkészült első monarchiabeli útjára. Erre következtetni lehet abból is, hogy csak néhány év múlva, 1905-ben lépett először a Monarchia földjére. November 4-én érkezett meg Bécsbe, s éppen választási évben, 1906-ban jött át Magyarországra. Felfigyelt az éledező német nacionalizmusra, de általánosságban Ausztriáról sokkal kedvezőbb képe alakult ki, mint Magyarországról. Bécsben működő angolok vették pártfogásukba, itt kezdődött együttműködése Henry Wickham Steed³² újságíróval, honfitársával, aki a *The Times* tudósítója volt. A tőle, ill. más Bécsben élő honfitársától kapott információk és ajánlólevelek birtokában utazott először Pozsonyba, Budapestre és Kassára. Amint írja, kezdetben rokonszenvezett Magyarországgal, Kossuth liberális eszméinek nagy híve volt, ezért értetlenül fogadta az osztrák közvélemény, főként az értelmiség heves magyarellenességét. Kassai, ill. észak-magyarországi tapasztalatai az ottani szlovákság életéről azonban csakhamar kiábrándították. Ezután Erdélybe ment, onnan a Bánságba, a Szerémségbe, majd Zágrábba, Fiuméba, Triesztbe, s Grazon át vissza Bécsbe. Kilenc hónapig tartó útjának állomásain kimerítően tájékozódott a románok, szerbek és a horvátok életéről, problémáiról és céljairól is. Az általa megismert személyek (főként a szlovákok, de a szerbek és a románok is) bőven ellátták anyagokkal a magyarországi kisebbségpolitikáról. Ennek az utazásnak a gyümölcse több cikk lett a magyarországi helyzetről, amelyeket vezércikként³³ hozott a *Spectator* c. folyóirat. Ezekben kiemelte, fő feladatának tekinti, hogy a kossuthi liberális eszmék búvőkörében élő brit közvélemény előtt felfedje Magyarország igazi arcát.

³² 1871–1956. A *The Times* szerkesztője 1919–1922-ig.

³³ A „Hungary at the Parting of the Ways” (Magyarország útelágazásnál) c. cikket román fordításban leközölte az aradi *Tribuna*, amiért a magyar hatóságok pert indítottak ellene.

1907. július 9-én, Bécsben ismerkedett meg Masarykkal és találkozott dr. Friedjunggal³⁴ is, akinek neve annak kapcsán híresült el, hogy – állítólag jóhiszeműen – hamisított dokumentumokat használt fel egy vezércikkhez, amelyet az akkori osztrák–magyar külügyminiszter, Aerenthal³⁵ gróf megbízásából írt egy Szerbia elleni hadjárat megindolására. Az ennek kapcsán indult per, amelyben elsősorban az egységes délszláv állam érdekében fellépő horvátországi szerbeket vádoltak a belgrádi kormánnyal való együttműködéssel, hatalmas publicitást kapott a nyugat-európai sajtóban. A rákövetkező évtől, 1908-tól Seton-Watson elkezdett intenzíven foglalkozni a délszláv kérdéssel is. Akár otthon volt, akár valahol Európában utazgatott, folyamatosan a közép-európai térség újrendezésén munkálkodott. Az I. világháború alatt a brit hírszerzésnek dolgozott, az ellenséges országok, amelyek közé az Osztrák–Magyar Monarchia is tartozott, belső helyzetét elemezte. Munkájában elsősorban a helyi sajtóra és korábban kiépített kapcsolati hálózata által „szállított” értesülésekre támaszkodott. Az Ellenséges Országokban Kifejtett Háborús Propaganda Iroda (*Department of Propaganda in Enemy Countries*) számára Steeddel együtt tervet készített arra nézvést, miként lehet propagandaeszközökkel aláásni az Osztrák–Magyar Monarchia lakosságának morálját. A háború kitörése után a gyakorlatban tett lépéseket azoknak az elképzeléseknek a megvalósításáért, amelyekről korábban írogatott. A Szerb Segély Alap (*Serbian Relief Fund*) tiszteletbeli titkára volt, segítette a letartóztatás elől menekülő Masarykot, vele együtt megalapította és finanszírozta a *The New Europe* (Az új Európa) c. folyóiratot, amely elsősorban a csehek, de más alávetett népek szabadságáért is síkra szállt. Kiemelkedően aktív szerepet játszott az 1918. április 9–11-én, Rómában megtartott Elnyomott Népek Kongresszusa megszervezésében, amelyen a résztvevők (többségük olasz volt, de a délszlávok, csehek, románok és lengyelek

³⁴ Heinrich Friedjung (1851–1920), osztrák történész, író, publicista. Vagyonos zsidó kereskedőcsalád sarja volt, de maga nem gyakorolta a vallását. Hevesen ellenezte a kiegyezést, amelynek révén Ausztria egy több tekintetben jóval alatta álló néppel kötötte össze a sorsát. Egy német Közép-Európa és az *Anschluss* szószólója volt.

³⁵ Alois Lexa von Aerenthal, gróf (1854–1912), 1906 és 1912 között osztrák–magyar külügyminiszter. Állítólag a hamisítványok az ő tudtával készültek.

is képviseltették magukat) kimondták, a Monarchia „elnyomott nemzetei” nem akarnak tovább a birodalom keretei között élni, független államiságot követelnek maguknak. Magánemberként vett részt a világháborút követő béketárgyalásokon. Ennek ellenére igen nagy befolyása volt bizonyos relációkban a határok kijelölésére.³⁶ 1922-től 1945-ig a Közép-európai Történelmi Tanszék vezetője a Londoni Egyetemen (*University College of London*). Miközben hazája nem mutatott különösebb hálát iránta, a szláv kisépeknek tett szolgálatával Seton-Watson körükben nagy elismerést vívott ki. Amellett, hogy egyetemi stallumát a cseh-szlovák kormány fizette, elnyerte a prágai, a zágrábi, a belgrádi, a pozsonyi és a kolozsvári egyetem díszdoktori címét, s alakját kétszer mintázta meg a 20. század legnagyobb horvát szobrászművésze, Ivan Meštrović.

Seton-Watson munkássága

Magyar szempontból elsősorban az I. világháborút megelőző időszakban megjelent művei fontosak, amelyek Magyarország diszkreditálását, a brit és a nemzetközi közvélemény hazánk ellen fordítását célozták. Az adott időszakban keletkezett írásaiban kettősség figyelhető meg, míg az általános európai politikával, ill. Európa jövőjével foglalkozva kellő pártatlanságról tesz tanúbizonyságot, a brit politikáról szólva már kiütözik liberális beállítottsága, a magyar politika és Magyarország irányában pedig egyértelműen negatívan elfogult, és gyakran keveredik ellentmondásokba. Jellemző a történelmi tények mellőzése, elhallgatása, a magyarországi nemzetiségek szeparatista törekvéseinek többé-kevésbé nyílt támogatása. A nemzetiségek közül is megkülönböztetett figyelmet szentelt a szlovákoknak. Gondosan kerülni látszott Magyarország belső részeit, nincs nyoma annak, hogy járt volna színmagyar területen. Engesztelhetetlenül ostorozta a magyar közélet korrupt voltát, meg sem kísérelte azonban ennek a magyar lakosságra gyakorolt hatását

³⁶ Különösen heves küzdelem folyt az általa az újonnan létesítendő délszláv államnak szánt Fiuméért, a nagyhatalmak azonban a Londoni egyezményben, 1915-ben Olaszországnak ígérték, ha az antant oldalán lép be a háborúba.

felmérni. Negatív beállítottsága a magyarsággal szemben első írásaitól kezdve nyilvánvaló. Elsősorban az általános választójog hiányával, a nemzetiségek nem kielégítő parlamenti képviselésével foglalkozott. Jóllehet magyar vezető politikusokkal és értelmiségiekkel is megismerkedett, elsősorban ellenzéki, ill. nemzetiségi politikusokkal tartotta a kapcsolatot. A kisebbségi törvényt jónak értékelte, de felrótta a korabeli politikai elitnek, hogy az a gyakorlatban nem érvényesült. Felismerte a magyarországi nemzetiségi mozgalmak antiszemita jellegét, sőt, bizonyos mértékig át is vette, ugyanakkor a magyarokat vádolta idegengyűlölettel. Élesen bírálta a magyarosítási törekvéseket³⁷. Magyarországról szóló könyveinek jelentős részét magyarországi (csekélyebb mértékben osztrák és cseh), elsősorban baloldali és liberális ellenzéki, valamint nemzetiségi (főként szlovák) kapcsolatok révén szerzett dokumentumok (országgyűlési jegyzőkönyvek, petíciók, peres és rendőrségi iratok, újságcikkek stb.) publikálása teszi ki. A brit közvélemény tájékoztatására ezek elé írott történelmi, kultúrtörténelmi áttekintései a színvonalas tudományos ismeretterjesztéshez állnak közelebb, semmint a tudományos igényű szakirodalomhoz, sőt, némelyek közülük tendenciózus, lejárató szándékú propagandairatok. Könyvei híven tükrözik a Közép-Európa új politikai berendezkedésével kapcsolatos brit elképzelések alakulását.

Munkásságának ívét megrajzolandó érdemes a *The Spectator* c. magazinban³⁸ megjelent cikkeivel kezdeni. Ezeket 1907-ben összegyűjtve is közreadta, „*The Future of Austria-Hungary and the Attitude of the Great Powers*” (Az Osztrák–Magyar Monarchia jövője és a nagyhatalmak hozzá való viszonya)³⁹ címmel. Jóllehet ebben újra és újra leszögezi, hogy ez az állam fontos szerepet tölt Közép-Európában, elsősorban megszűnése várható következményeivel foglalkozik. Ezeknek elemzése alapos történelmi ismeretekről és a korabeli nemzetközi politikai folya-

³⁷ Meglehetősen kimerítően foglalkozik a zsidó asszimilációval, a történelmi magyar nevek mögé búvó zsidó középosztály – elsősorban az értelmiség, közülük is kiemelkedően az újságírók – által támogatott, és a végeletekig felfokozott magyar sovíniszta propagandával.

³⁸ Összegyűjtve megjelent: *The Future of Austria-Hungary*, London, 1907, Archibald Constable & Co. Ltd.

³⁹ London, Archibald Constable & Co. Ltd.

matokban való jártasságról tanúskodik. A közeli jövő felvázolásában azonban éppoly bizonytalan, mint az akkori brit politika. A felvázolt forgatókönyveket bizvást kezelhetjük úgy, mint olyan terveket Európa átrendezésére, amelyek megfordultak az akkori brit politikusok fejében. Az előszóban azt írja, Nagy-Britanniában valóságos divat lett úgy vélekedni, hogy az idős Habsburg uralkodó, Ferenc József halála után a Monarchia szét fog esni. Megjegyzi azonban, számos politikai erőnek jól jönne, ha eltűnne Európa térképéről, s ezeknek érdeke is az efféle híresztelés. Bár elismeri, vannak érvek a szétesése mellett, bekövetkezte messze ható következményekkel, zavarodottsággal és végeláthatatlan rivalizálással járna a térségben, írja. Szerinte a balkáni népek nemzeti öntudatra ébredése idézte elő, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia közelebb került Törökországhoz. Továbbá, hogy esetleges megszűnése esetén éppen emiatt (ti., a szláv népek nemzeti öntudatra ébredése okán) kevésbé kell tartani az orosz befolyás növekedésétől, mint a 19. sz. második felében. Nagy-Britanniának és Franciaországnak érdeke a Monarchia fennmaradása. Akár már csak az osztrákok és a magyarok különválása is megbontaná az egyensúlyt Európában. Mivel úgy véli, a franciáknak és a briteknek a Monarchia fennmaradásáért kell küzdeniük, az ő szempontjukból nem is vizsgálja az esetleg mégis bekövetkező széthullás következményeit. Abból kiindulva, hogy a darabjaiból feltétlenül jutna a szomszédainak, Németországnak, Olasz- és Oroszországnak, ezeknek – főként Németországnak – várható magatartását részletesen tárgyalja. Megállapítja, hogy az osztrák területek beolvasztására tett német kísérlet azzal járna, hogy Olasz- és Oroszország Franciaország oldalán lépne be a háborúba, s egy nemzetközi koalíció jönne létre Németország ellen. Egyetlen szövetségese az Osztrák–Magyar Monarchia lenne, aki számára egy ilyen kaland azzal a veszéllyel járna, hogy Románia igényt formálhatna Erdélyre. Problémaként jelentkezik, írja, a cseh területek hovatartozása, mivel Csehország nem képes arra, hogy önálló államként funkcionáljon, az pedig elképzelhetetlen, hogy Németország része legyen. Hivatkozik Bismarckra, aki szerint Közép-Európában kulcsfontosságú a cseh területek hovatartozása. Oroszország, állapítja meg, az Osztrák–Magyar Monarchia legfőbb ellensége, s folyamatosan törekszik a bomlasztására. Úgy vélte, hogy a független, egysé-

ges Lengyelország létrejötte még nem időszerű (nem sokkal később a brit politika fontos érve lett a Monarchia ellen, hogy gátolja a lengyel egyesítést). Addig is, fejtette ki, nagy nyereség lenne Oroszország számára, ha az önrendelkezés megadásával barátságos viszonyt tudna kialakítani a lengyelekkel, ez javára dönthetné el a csatát az Osztrák–Magyar Monarchiával. Ha Lengyelország magához vonná Galíciát, azzal lényegesen gyengítené Ausztriát. Utána már a magyarokon lenne a sor, írja, s lekicsinylően szól a 7-8 millió magyar nyújtotta támogatásról, ami nem sokat érne Ausztriának a szláv óceán közepén. (A magyarság létszámát egyébként folyamatosan egyre alacsonyabbnak tünteti fel, későbbi, már kimondottan magyarelles munkáiban csak 6 millió magyarral számol 7-8 millió más ajkúval szemben Magyarországon.) Ausztria szövetségi átszervezését elodázhatatlannak tartja, amit rá kell erőltetni a vonakodó magyarokra is. Azt azonban elismeri, hogy ez eddig ismeretlen veszélyeket rejtene magában. Ebben a fázisban Seton-Watson és a brit politika még nem fordított különös figyelmet a szlovákokra, valószínűleg azért nem, mert a cseh területek sorsa, vagyis a szlovákokkal közös állam, még nem szerepelt az újrendezési elképzelések között. A román követeléseket már figyelembe vette, megállapította, hogy a Monarchia szétesése esetén Magyarországnak számolnia kell azzal, hogy a románok Erdélyt maguknak akarják majd. Kossuthnak és Batthyánynak a sovinizmus homályosította el az éleslátását, írja, amikor nem vette észre a szláv népek közé ékelődött másik zárvánnyal, a románsággal való érdekközösséget, s túl későn ajánlottak fel nekik engedményeket. Későbbi írásaiban viszont már téveszmének minősíti az emigrációba kényszerült Kossuth próbálkozásait a dunai konföderáció megalakítására. A szerbeket az oroszok legfőbb balkáni szövetségeseiként említi. Megállapítja, hogy ellentéteik a magyarokkal kibékíthetetlenek. A Monarchia utolsó reményesei, szerinte, a horvátok, ill. az ő szembenállásuk a szerbekkel. Figyelmeztet a pán-szerb propagandára, elsősorban Bosznia-Hercegovinában. Később azonban, amikor a horvátokat próbálja megnyerni egy közös délszláv állam számára, erről, ill. Nagy-Szerbia létrehozásának tervéről elfeledkezik. Az a megállapítása a horvátokról, hogy még nem tettek tanúbizonyságot olyan politikai érettségről, ami igazolná önálló nemzeti létüket, implicite tagadja a középkori önálló horvát állam léte-

zését, és előrevetíti a későbbi manővereket, a horvátok bevonására egy szerb dominanciájú közös délszláv államba. Megállapítja, hogy a Monarchia blokkolja Szerbia nyugati irányú kereskedelmét, s ezáltal gazdasági fejlődését. Amíg ebből a szorításból Belgrád nem tud szabadulni (egy valamely adriai kikötőbe vezető vasútvonal megépítésével), életbevágóan fontos számára egy „*modus vivendi*” feltalálása a Monarchiával. Véleménye szerint ha a Monarchia külpolitikája megmaradt volna az Andrássy és Kálnoky⁴⁰ által kijelölt úton, ezt sikerült volna elérni. Aerenthal azonban más útra lépett, s a viszony Szerbiával elmérgesedett. Veszélyt lát a szerb hadseregben, s úgy véli, a belgrádi kormánynak gondoskodnia kellene a tisztikar szélsőségesen Monarchia-ellenes tagjainak eltávolításáról. A magyar belső helyzettel foglalkozva megállapítja azt, amihez később is tartja magát, hogy a nemzetiségek helyzetét rendezni szükséges, az általános választójog megadása ennek elengedhetetlen feltétele. A felelősség a magyarokon van, hogy felhagyjanak a magyar faj felsőbbségén alapuló politikájukkal, mert annak ideje lejárt. Magyarország számára az Ausztriáról való leválás külpolitikai elszigetelődéshez vezetne. Esetleg megállhat egyedül, de ki lesz téve annak a veszélynek, hogy orosz befolyás alá kerül, s balkáni színvonalra süllyed. Andrássyt és Kálnokyt különösen tehetséges politikusnak mutatja be. Magánemberként Apponyt⁴¹ is rokonszenvesnek találja, az általa jegyzett oktatási törvényről azonban rossz a véleménye, mert szerinte sérti az 1868. évi kisebbségi törvényt. Ebben a munkában pl. még ismeri a pánszláv agitáció valódi arcát, politikai céljait, később, magyar politikusokkal, államférfiakkal folytatott beszélgetéseiben és vitáiban a létezését is tagadja, vagy legalábbis megfoghatatlannak tartja. Abban, szögezi le, az elmúlt évtizedek tanulsága alapján mindenki egyetért, hogy kell Közép-Európában egy erős állam [a Monarchia]. Jövőbeni belső berendezkedését és sorsát illetően, írja, sok elképzelés, érdek ütközik egymással, így a francia-orosz, a magyar sovinsztákéi és a balkáni államférfiakéi, a bizony-

⁴⁰ Kálnoky Gusztáv Zsigmond gróf (1832–1898): osztrák-magyar diplomata, 1881 és 1895 között közös külügyminiszter.

⁴¹ Apponyi Albert György Gyula Mária gróf (1846–1933): politikus, író, 1906 és 1910 között, majd 1917-18-ban magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter. Az 1920-as párizsi békekonferencián a magyar küldöttség vezetője.

talansághoz hozzájárulnak még a zsidó⁴² pénzvilág „támadó-védekező hadműveletei”. Mindenesetre Seton-Watson e könyvecskében foglalt írásaiból arra következtethetünk, hogy a brit politikában még a Monarchia átalakítására (föderális állam a duális helyett) vonatkozó elképzelés az uralkodó, már a felosztása is felmerül, de annak még több hátrányát látták, mint előnyét.

Egyik fő művének számít az 1908-ban megjelentetett *Racial Problems in Hungary*⁴³ (Faji problémák Magyarországon). Ebben már osztály alá veszi Magyarországot, az erőszakos magyarosítás és a kisebbségek általában nem kielégítő helyzete okán. Vagyis London ekkorra már inkább hajlott a Monarchia felbomlasztása felé. A vaskos, 540 oldalas kötetet egy saját maga védelmére írott fejezet vezeti be, amelyben – a korábbi írásai miatt őt ért kritikák okán⁴⁴ – azzal magyarázza felfokozott érdeklődését Magyarország iránt, hogy szándékában áll megírni Ausztria-Magyarország történetét a Bécsi kongresszustól (1815) saját koráig. Egyszerű „utazónak” vallja magát, elhárítva ezzel a vádakat, hogy bárkinék (a *Ballhausplatz* vagy az angol pénzvilág) az ügynöke lenne. Magyarországra, írja, az a felismerés vezette, hogy a nemzetiségi kérdés a kulcs a térség jövőjére nézve, és ebből a szempontból nem annyira Ausztriában, mint Magyarországon van a probléma gyökere. A tervezett mű azonban nem készült el, vagy legalábbis nem látott napvilágot, sőt, kifejezetten Magyarországgal későbbi élete során többé már nem foglalkozott. Elmondja, hogy amikor az 1906-os választások idején először hazánkba jött, rövid idő alatt feltárultak előtte a magyar sovinizmus mélységei. A liberalizmus, amit Magyarország a külfölddel próbál magáról elhíttetni, nem egyéb, mint megtévesztés. Neki egy évébe került, hogy megismerje a valóságot. A jelen könyvvel honfitársait, ill. olvasóit meg akarja kímélni ettől a fáradságtól. Ennek megfelelően tárgyalja a

⁴² A zsidóság, mint jelentős gazdaság- és politikaformáló tényező, különösen Magyarországgal kapcsolatban gyakran felmerül Seton-Watsonnál, és sosem pozitív értelemben.

⁴³ London, Archibald Constable & Co. Ltd. A könyv több újabb kiadást is megért: 1972, 2013 és 2015.

⁴⁴ Ezek között, a magyarok, pl. Eszterházy grófé mellett akadt német is – *Die Österreichische Frage: eine Antwort auf die Scotus Viator Broschüre. Von einem Deutsch-Österreicher.* Leipzig, Hammner Verlag, 1908.

magyarság történetét a Kárpát-medencében, tényként kezelve a Nagy Morva Fejedelemséget és a szlávokat, mint az egész Kárpát-medence területén őshonos népeiséget, s érzékeltetve az ezzel járó jogok semmibe vételét a magyarok részéről. A török hódoltság alatti és utáni betelepítésekéről szólva azonban a magyarság mint őshonos népesség jogai a betelepült szerbekkel, szlovákokkal, németekkel szemben már fel sem merül. Hasonlóan kettős mércét alkalmaz a kiegyezés értékelésében, amelyet általánosságban elítél. Egyrészt megállapítja, hogy a magyarság, Deák bölcsességéből, akiről egyébként elismeréssel szól, ősi jogait kapta vissza, amelyekről a Habsburgok alkalmanként szívesen megfeledeztek. Más helyütt viszont azt állítja, hogy több jogot kapott, mint amennyi járt volna, Szerinte ez Beustnak⁴⁵köszönhető, aki ellenezte, hogy Ausztria beismerje vereségét Poroszországgal szemben, s nagy nyereségnek tekintette Ausztria számára, ha kibékül a birodalom leginkább hadra fogható népével, a magyarokkal.

Ezen kívül a dualizmus győzelméhez hozzájárult még a nemzetközi helyzet kedvező alakulása és egyes korabeli magyar politikusok (itt első helyen Deákot említi) kiválósága is. A birodalom szláv népei ugyanakkor, politikai szervezetlenségük okán, nem tudtak élni a lehetőséggel. Hogy a magyarországi szláv kisebbségek kései öntudatra ébredésében mennyi szerepe volt a külső (pl. brit) érdekeknek és a hazai ellenzéknek, azt nehéz megállapítani. Seton-Watson mindenesetre leszögezi, hogy a cseheket és a szlovákokat a kiegyezés fordította végképp a Habsburg Birodalom ellen. A románok pedig Erdély Magyarországra való betagozódásával nem tudtak megbékülni, s joggal, hiszen a lakossági arány már akkor is erősen a román népesség javára billentette a mérleget⁴⁶

A kiegyezéssel, a birodalom két legerősebb nemzete maga alá gyűrte a többi. Azáltal, hogy az utánuk következő két legnagyobb nemzetnek, a lengyeleknek és a horvátoknak autonómiát adtak, őket cinkosokká tették a többi nyolc elnyomásában. „A dolgok ilyenén állása csak

⁴⁵ Friedrich Ferdinand von Beust (1809–1886) 1866 és 1871 között osztrák-magyar külügyminiszter, közvetlenül a kiegyezést megelőző időtől kancellár is egyben. Korábban szász miniszterelnök.

⁴⁶ Az általa idézett 1865-ös adatok szerint a 2 millió erdélyi lakosnak csak 29%-a volt magyar, 12% volt a németek és 59 % a románok aránya.

addig maradhat fenn, amíg ennek a négy fajnak a helyzetét senki sem támadja”, írja. Valóban, a brit politika pontosan azon dolgozott, hogy „a dolgok illetően állása” megváltozzon, és Seton-Watson küldetése az volt, hogy ennek a „támadásnak” a szócsöve legyen. A német dominancia megszűnése Ausztriában, a német liberalizmus bukása, és az általános választójog bevezetése előbb-utóbb végzetesnek kell hogy bizonyuljon a magyar hegemoniára nézve is Magyarországon, állapítja meg. „Ma a magyarok ellenséges fajokkal vannak körbevéve”, írja, „akikkel minden tőlük telhetőt megtettek, hogy magukra haragítsák és felbujtsák őket maguk ellen”.⁴⁷ A „cinkosok” közül a lengyelek jártak a legjobban. Seton-Watson csak kifejezte rosszállását, hogy ezt a *status quó*t a galíciai lengyel arisztokrácia támogatta. A horvátok sokkal rosszabbul jártak. A nekik a horvát–magyar kiegyezésben biztosított jogokat meggondolatlanul minősíti a magyarok részről. Elsősorban azt kifogásolja, hogy nemzetnek ismerték el a horvátokat. A nekik „fondorlatosan adagolt kedvezmények” biztosítottak szabad kezet a magyaroknak Erdélyben⁴⁸. Arra azonban rávilágít, hogy bizonyos nagypolitikai fejlemények is közrejátszottak abban (pl. Bosznia-Hercegovinában vagy a Közel-Keleten), hogy a magyarok radikálisan nacionalisták lettek. Későbbi munkáiban úgy próbálja előmozdítani a közös délszláv állam létrehozásának tervét, hogy elmossa a horvát és a szerb nyelv, kultúra közötti különbséget, ignorálja a horvát államiságot, és azt a ma is érvényes tényt, hogy a horvátoknak kb. kétharmada nem tekinti magát balkáninak, s ezt – római katolikus vallásával egyetemben – fontos megkülönböztető vonásnak tartja a szerbekkel szemben. Figyelemre méltó, hogy a kötetet, mintegy függelékként, a magyarországi szlovák népeletet és kultúrát bemutató fejezet zárja le. Ugyanebben az évben adja közre *Political Persecution in Hungary. An Appeal to British Public Opinion*⁴⁹ (Politikai üldözés Magyarországon. Felhívás a brit közvéleményhez) c. könyvecskéjét, amelyben két a sajtóban (*The Spectator* és *Österreische Rundschau*) korábban megjelent írását és magyarországi szlovákok elleni perek anyagát, valamint a

⁴⁷ *Racial Problems in Hungary*, p. 137.

⁴⁸ *Ibid.* p. 147.

⁴⁹ London, 1908, Archibald Constable & Co. Ltd.

nemzetiségiek ellen indított perek statisztikai összesítését adja közre egy 20 oldalas bevezetővel. Ebben ismételtlen leszögezi, hogy „itt az ideje a brit közvélemény figyelmét ráirányítani a domináns magyar kaszt [*sic*] jelenlegi politikájára a nem magyar fajokkal szemben⁵⁰.

A brit politikai irányvonal megváltozását jelzi, hogy az 1911-ben megjelent *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*⁵¹ (A délszláv kérdés és a Habsburg Monarchia) c. művében már amellet érvel, hogy a Monarchiának szét kell esnie, és létre kell jönnie egy egységes délszláv államnak. Ebben részletesen tárgyalja a magyar–horvát kiegyezést és Khuen-Héderváry Károly⁵² báni tevékenységét. Az utóbbit, s általában a magyar közéletet a korrupció melegágyaként, a magyar kisebbségpolitikát pedig a brutális elnyomás eszközeként írja le. Magát a magyar–horvát kiegyezést illegitimnek mondja⁵³, az áldatlan horvát belpolitikai helyzetet, a végletes megosztottságot és a horvát pártok közötti folytonos villongásokat mindenestül a bán és a Jogpárt nyakába varrja. Khuen-Héderváry Károlyt ügyes politikusként jellemezte, aki ráérzett, hogyan tarthatja megosztottságban a horvát pártokat; szerrinte a Jogpárt elnökét terhelte a felelősség azért, hogy ez csaknem húsz éven át sikerült is neki. Voltaképpen minden politikust élesen bírált, aki szembehelyezkedett a közös délszláv állam gondolatával. Elvesztegetett időnek minősítette a Khuen-Héderváry kormányzása alatt eltelt időszakot. Merész retorikai fordulattal az ő vaskezű kormányzásával indokolta, amiért a haladó eszme – ti. a délszláv gyűjtőállam megvalósítása – diadalra viteléhez az impulzusnak külföldről kellett érkeznie.

Elképzelhető, hogy a fent jelzett brit politikai döntésnek az eredményeként jelent meg ugyanebben az évben *Corruption and Reform in Hungary. A Study of Electoral Practice*⁵⁴ (Korrupció és reform Magyaror-

⁵⁰ Ibid. p. 1.

⁵¹ London, Archibald Constable & Co. Ltd.. Reprint 1969.

⁵² Khuen-Héderváry Károly gróf (1849–1918): politikus, 1883-tól 1903-ig horvát bán, 1903-ban és 1910–1912-ben magyar miniszterelnök.

⁵³ A magyar–horvát kiegyezés horvátországi ellenzőihez hasonlóan úgy vélte, hogy az 1848-es, Jellasics bán által összehívott szabor kimondta az elszakadást a Magyar Koronától, s ezzel megszűnt a jogfolytonosság.

⁵⁴ London, Archibald Constable & Co. Ltd.

szágon. Tanulmány a választási gyakorlatról) c. könyve, amely Magyarország irányában a legkorrektebbnek minősíthető, jóllehet azzal a meglepő kijelentéssel kezdődik, hogy magyarországi akut faji problémákban gyökerezik az egész közel-keleti kérdéskör⁵⁵. Pozitív vonása az a magyar választási rendszerről és gyakorlatról adott alapos és korrekt áttekintés, amelyet azonban, mint írja, egy meg nem nevezett illetékes személy írt kifejezetten e kiadvány céljára.⁵⁶ Részletesen, szónokról szónokra idézi a parlamenti viták jegyzőkönyveit a választási reformról. Hamis az állítás, írja, miszerint az akkori parlamenti többség a választók többségének akaratát tükrözte volna. A magyarság köréből azonban csak a baloldali híveit említette pozitívan, akiket toleránsabbnak ítélte meg a kisebbségekkel szemben. Arról kifejezetten negatívan szólt, hogy a parlamenti hatalom gyakorlása a választójogi cenzus és Európa legelavultabb alkotmánya⁵⁷ alapján történik, amely „... az európai kultúra szegényfoltja”. Megállapítja, hogy szükség van a választási rendszer reformjára. Ennek szükségességét azonban nem a szavazásra nem jogosult valamennyi magyar állampolgár jogfosztottságából vezeti le, hanem abból, a jelenlegi helyzet az arisztokrácián és dzsentrin kívül csak a zsidóságnak kedvez, mert túlnyomórészt az utóbbi soraiból kerül ki az értelmiség és a szavazati joggal rendelkező kispolgárság. A továbbiakban, a szokott módon újra közli a *Racial Problems in Hungary* egyik fejezetét, és dokumentumokat, pl. jegyzőkönyveket választási csalásokról, kivonatokat a magyar sajtóból.

⁵⁵ „*The Hungarian problem, with its acute racial complications, lies at the root of the whole question of the Middle East, and supplies the key to Habsburg policy and so to more than one vital issue in the international situation.*” p. V.

⁵⁶ „*Specially written for this volume, at my request.*” Ibid. p. 34.

⁵⁷ „*... most ancient constitution on the continent forms to-day one of the worst blots upon the scutcheon of European culture*” p. vi.

Epilógus

A két világháború között nem szentelt ekkora figyelmet Magyarországnak. Erre akkor már nem is volt szükség. Mintegy zárásként, mégis ide kívánczok egyrészt a Londoni Egyetem Szláv Tanszékének alapításakor (1922) elhangzott előadása⁵⁸, amelyben rámutatott a történészek kiemelkedő szerepére a közép-európai politika alakításában, továbbá a felelősségére a szándékos ferdítések, történelemhamisítások felhasználásában; másrészt az I. világháborút követő európai változásokat és utóhatásokat értékelő vitaindítója. Az utóbbi 1935-ben hangzott el a BBC egy tíz adásból álló beszélgetéssorozatának bevezetéseként, s amelyet a BBC nyomtatásban is megjelentett, *Danubian Clues to European Peace*. (Az európai béke kulcsa a Duna mentén)⁵⁹. Ennek apropójaként is a brit közvélemény csekély tájékozottságát hozza fel a Duna menti térségről, amely pedig kiemelt szerepet játszik Európa sorsának alakításában. Történelmi visszatekintéssel kezdi, majd megállapítja, hogy az új európai határokat jóval a Párizs környéki békék előtt maguk a népek alakították ki⁶⁰. Nem szól arról, sőt, lélekszámot nem is említ, hogy vajon hogy döntött volna az a kb. 3 millió magyar, aki idegen fennhatóság alá került, ha egyáltalán megkérdezik. Elismeri, hogy a nagyhatalmak nem gondoskodnak a kisebbségi jogok betartatásáról. Nem menti fel a Monarchia utódállamait, de mindezt egyszerű tényként kezeli, amint hogy azt is, hogy a genfi petíciók e tárgyban hatástalanok. Az amerikaiak akadékoskodására (hogy ti. őket nem kérdezték meg mielőtt a Londoni egyezményben Olaszországnak ígérték Isztriát) és Wilson betegségére, továbbá az olaszok leleményességére hártja a fiumei vál-

⁵⁸ *The Historian as a Political Force in Central Europe*. School of Slavonic Studies in the University of London, King's College.

⁵⁹ Broadcasting House, London, W.T.

⁶⁰ „... long before the Peace Conference could assemble in Paris, the peoples themselves had fixed the essential settlement, and when the Allies came to concern themselves seriously with the problem of Austria's succession, it was, above all, a question of ratifying accomplished facts and only here and there imposing a veto or challenging points of detail.” p. 28.

ság felelősségét.⁶¹ Gyakorlatilag felmenti a Sándor jugoszláv király által bevezetett szigorú központosítást, ami hideg zuhanyként érte a magyar jogar alatt saját parlamenttel rendelkező horvátokat, mondván, Belgrád lépése érthető volt, hiszen az új délszláv állam korábban öt különböző államhoz tartozó, rendkívül heterogén területeket egyesített. Nem jóhiszemű részéről az a beállítás, hogy a horvátok az olasz megszállástól való féltükben csatlakoztak Jugoszláviához, s több mint cinikus az a megállapítás, hogy Romániában a nagyszámú magyar és német kisebbség még mindig probléma.

Felhasznált irodalom

- Seton-Watson, R. W.: *The Future of Austria-Hungary and the Attitude of the Great Powers*. London, 1907, Archibald Constable & Co. Ltd.
- Seton-Watson, R. W.: *Racial Problems in Hungary*. London, 1908, Archibald Constable & Co. Ltd.
- Seton-Watson, R. W.: *Political Persecution in Hungary. An Appeal to British Public Opinion*. London, 1908, Archibald Constable & Co. Ltd.
- Seton-Watson, R. W.: *The Southern Slav Question in the Habsburg Monarchy*. London, 1911, Archibald Constable & Co. Ltd.
- Seton-Watson, R. W.: *Corruption and Reform in Hungary. A Study of Electoral Practice*. London, [1911], Archibald Constable & Co. Ltd.
- Seton-Watson, R. W.: *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A Study in Diplomacy and Party Politics*. London, 1935, Macmillan & Co.
- Seton-Watson, R. W.: *Danubian Clues to European Peace*. London, 1935, BBC Broadcasting House.
- Jeszenszky Géza: R. W. Seton-Watson és Jászi Oszkár levelezése az első világháború előtti években. In: *Századok*, 1977/4.
- Seton-Watson, Hugh & Christopher: *The making of a new Europe. R. W. Seton-Watson and the last years of Austria-Hungary*. London, 1981, Methuen.
- Clark, Christopher: *Sleepwalkers. How Europe went to war in 1914*. London, 2012, Allen Lane.

⁶¹ A költőként ismert Gabriele D'Annunzio által vezetett olasz erők megszállták a várost, ezzel „*fait a' compli*”-t csináltak, az olasz delegáció pedig kívárta, amíg egy alkalmas pillanatban megkapta, amit akart, Fiume nagyobbik részét és Isztriát.

HATÁRON TÚLI MAGYAROK ÉLETE ÉS KULTÚRÁJA

Michalkó Gábor – Rátz Tamara – Keszeg Réka

A határokon átívelő tanulmányi kirándulások szerepe a nemzetépítésben: A „Határtalanul!” program társadalomföldrajzi vizsgálata

A magyar kormány a „Határtalanul!” program keretében 2010 óta támogatja az anyaország határain túl, kisebbségben élő magyar közösségek szervezett iskolai kirándulások keretében történő felkeresését. A tanulmány alapját képező vizsgálat a 2013/2014-es tanévben állami támogatással sikeresen lebonyolított, a határon túli magyarság felkeresését célzó tanulmányi kirándulások beszámolóit dolgozza fel. A 256 darab, szinte minden részletre kiterjedő beszámoló lehetőséget biztosít a tanulmányi kirándulások hagyományos és nem konvencionális turisztikai vonatkozásainak feltárására, továbbá alkalmat ad diákok utazási élményeinek értékelésére. A tanulmányban egyrészt arra a kérdésre keressük a választ, hogy az utazások milyen, a nemzeti identitás kialakítását, fejlesztését célzó sajátos jellemvonásokkal rendelkeznek (pl. helyszín, időpont, szabadidős tevékenység), másrészt ezek hogyan tükröződnek vissza az érintettek élménybeszámolóiban. Az eredmények arra engednek következtetni, hogy a Magyarország határain túli, magyarok által lakott területekre irányuló tanulmányi kirándulások valóban hozzájárulhatnak az érintettek nemzeti identitásának erősödéséhez.

Bevezetés

A kutatók az elmúlt évtizedekben a turizmus és a politika szimbiózisának számos aspektusát feltárták már (Burns–Novelli, 2007). A monografikus munkák nagyrészt gazdasági (Mosedale, 2011), irányítási (Pender–Sharples, 2005) és fejlesztési (Brien, 2011) vonatkozásúak voltak, a társadalmi megközelítések között találkozhatunk az állam szociálturisztikai szerepvállalására (Minnaert et al., 2013) és a nemzetépítést célzó utazásokra (Bhandari, 2014) koncentrálnak kiadványokkal is. Azonban a politikának a nemzeti identitást erősítő iskolai tanulmányi kirándulásokra, különösen a külföldre, mégis azonos etnikai-kulturális környezetbe irányuló utazásokra gyakorolt befolyásának vizsgálata fehér foltnak számít a turizmuskutatásban. A jelen tanulmány egy magyarországi kormányzati program elemzése révén ezt a hiást igyekszik pótolni.

A nacionalizmusnak a turizmus eszközeivel történő generálása és fenntartása a belföldi és a nemzetközi turizmusban egyaránt jelen van (Pretes, 2003). A turizmusipar második világháborút követő fejlődése során mind a polgári demokratikus berendezkedésű államok, mind a diktatúrák – ha nem is ugyanazon motivációval – valamilyen módon szerepet vállaltak a nemzeti identitást erősítő utazásokban (Palmer, 1999). Az Európai Unió létrejötté és kibővülésének folyamata egyrészt paradox módon hozzájárult a nemzeti identitás fokozatos erősödéséhez (McLaren, 2004), másrészt az alapkormányban lefektetett szabadságjogok révén akadálytalanra tette a nemzeti szuverenitást szimbolizáló államhatárok átlépését. Kelet-Közép-Európa Európai Unióhoz való integrálódása felszínre hozta a Kárpát-medencében fekvő országok hosszú évtizedeken keresztül elfojtott nemzetépítési álmait (Young–Light, 2001). Ami korábban az egykori Szovjetunió szigorúan felügyelte szocialista táborban elképzelhetetlen volt, az az Európai Unió keretében könnyedén megvalósulhatott. Az Európai Unió kisebbségpolitikája ugyanis minden lehetséges eszközzel támogatja az anyaországgal történő kulturális kapcsolatok építését, és ennek égisze alatt könnyedén kibontakozhatott a nemzeti identitás határokat átlépő, leginkább a szomszédos országok területén kiteljesedő erősítése (Sasse, 2008). A Kárpát-medencében lét-

rejövő eurorégiókon belüli mobilitás egyik megtestesülése a turizmus, amelynek keretében – a kulturális és örökségturisztikai vonzerők fejlesztése révén – számos nemzetépítési motivációjú utazás realizálódik (Süli-Zakar, 1999).

Magyarország sajátos helyet foglal el a nemzetépítés Kárpát-medencében észlelhető folyamataiban. Az I. világháború lezárásaként 1920-ban aláírt trianoni békeszerződés értelmében területének (az egykori történelmi Magyarországnak) mintegy kétharmada (71%), lakosságának fele (64%) a vele szomszédos államok birtokába került (Kovács, 1989, Kocsis–Kocsis-Hodosi, 1998). Az ebből fakadó trauma ugyan hozzájárult Magyarország II. világháborús részvételéhez, azonban a magyar társadalom lélektanának korpében mára már alig észlelhető (Gerner, 2007). A migrációnak, az asszimilációnak és a természetes elhalálózásnak köszönhetően rohamosan csökken az anyaország területén kívül, a történelmi Magyarország területén élő magyarok száma (Kocsis–Tátrai, 2012). A kedvezőtlen folyamatok megállításának egyik lehetséges eszköze az etnoturizmus, amelynek keretében az anyaországban élő magyarok a nemzeti identitásuk ápolása érdekében felkeresik a szomszédos országok magyar lakta területeit (Dávid et al., 2013). Az etnoturizmusban érintett településeken, régiókban a látogatók keresletéből fakadó gazdaságélénkülés következtében az ott élő magyar kisebbség fennmaradása szempontjából kedvező demográfiai folyamatok generálódhatnak (Ilyés, 2006, Feischmidt, 2008, Horváth–Michalkó, 2014).

Az 1990. évi rendszerváltozást követően a konzervatív pártok retorikájában kiemelt helyen szerepelt a magyar társadalom nemzeti identitásának, valamint az anyaországi és a határon túli „nemzettest” kohéziójának erősítése (A. Gergely, 2012). A 2010-től kormányzó politikai erő felismerte, hogy a szocializmus évtizedei alatt mesterségesen elnyomott nemzeti identitás kibontakozásának letéteményese az ifjúság, ezért programot dolgozott ki a legfiatalabb korosztály nemzettudatának fejlesztésére (Pap, 2013). A „Határtalanul!” nevet viselő kormányprogram lényege, hogy anyagi támogatásban részesíti a határon túl élő magyar közösségeket tanulmányi kirándulás keretében felkereső általános és középiskolai osztályokat. Mivel az elmúlt években több száz osztály nyert el utazási támogatást a „Határtalanul!” programban, a rendelke-

zésre álló pályázati dokumentáció lehetővé teszi a megvalósult utazások komplex elemzését.

A jelen tanulmány célja, hogy feltáró jelleggel bemutassa a magyar kormány által támogatott, határon túlra irányuló, nemzetépítési motivációjú tanulmányi kirándulásokat. A munka röviden áttekinti a nemzeti identitásépítés háttéréül szolgáló történelmi, politikai előzményeket; ismerteti a „Határtalanul!” program turisztikai vonatkozásait; feltárja a 2013/2014. tanévben megvalósult tanulmányi kirándulások tér- és időbeli sajátosságait; végül, de nem utolsósorban elemzi és értékeli az érintett diákok élményeinek összetevőit, különös tekintettel a nemzeti identitásra, az utazás szocializációs és közösségépítő szerepére. A tanulmány elsősorban arra a kérdésre keresi a választ, hogy a határon túl élő magyar közösségeket tanulmányi kirándulás keretében felkereső diákok beszámolóinak tartalomelemzése visszaigazolja-e a politika nemzeti identitásépítő szándékának beteljesülését.

1. Elméleti háttér

Az iskolai tanulmányi kirándulások szerepe egyrészt az oktatásban (ismeretátadás, a tudás in situ elmélyítése) és a nevelésben (környezettudatos, felelős állampolgárrá formálás), másrészt a szocializációban (turistává válás, idegen környezethez való alkalmazkodás) keresendő (Komáromi, 2007, Arcodia–Dickson, 2009, 2013). Az iskola falain kívüli irányított tapasztalatszerzés, élményorientált tanítás jelentősen hozzájárul az elmélet és a gyakorlat közötti távolság csökkentéséhez (Arcodia–Dickson, 2009, Falk et al., 2012). Az egyazon generációhoz tartozók közösségében megvalósuló tanulmányi kirándulások során számos olyan kihívással és konkrét feladat megoldásával találkoznak a fiatal résztvevők, amelyek elősegítik a kreativitásuk fejlesztését (Arcodia–Dickson, 2013, Horváth, 2015). A turisztikai köz- és felsőoktatásban a tanulmányi kirándulások megkerülhetetlen részét képezik az ismeretszerzésnek, a gyakorlati tapasztalatok bővítésének (Harris et al., 2012). A külföldre irányuló kirándulások hatványozot-

tan növelik a tanulmányutak oktatásban, nevelésben, szocializációban betöltött funkcióját, segítik a felnövekvő generáció nemzetköziesedését (Huang, 2013). Azokban az esetekben, amikor a kiinduló és a célország között túl nagy a kulturális távolság, vagy a tanulók elenyésző ismerettel rendelkeznek az általuk felkeresett desztinációt illetően, az idegen körülményekhez nehezen igazodnak a résztvevők, a negatív élmények korlátozzák a pedagógiai célkitűzések megvalósítását (Klooster et al., 2008, Harris et al., 2012). Ha azonban a diákok véleménye pozitív, akkor a családjukkal, barátaikkal hamarosan visszatérhetnek, vagy az életük későbbi részében kerülhet sor az utazás megismétlésére (Frändberg, 2010).

A kulturális örökség megőrzése és turisztikai vonatkozású bemutatása a nemzeti identitáspolitika egyik letéteményese (Morgan–Pritchard, 1998, Pretes, 2003, Pitchford, 2008, Park, 2010). A nemzeti összetartozást szimbolizáló anyanyelv ápolása, gyakran az archeológiai bizonyítékokra épülő autentikusságot garantáló örökség- és műemlékvédelem, a közös múlt tudatát fenntartó történelmi ikonográfia gondozása és a nemzeti tájhoz való kötődés segítése egyaránt a nemzetépítés eszköztárának Európában széleskörűen hasznosított része (Palmer, 1999, Waitt, 2000, Hollinshead, 2009, Smith–Puczkó, 2011).

A nemzeti identitáspolitika sikeres megvalósításában az etnikai turizmus kulcsfontosságú (Yang–Wall, 2009). A többségi nemzet és az anyaországon kívül élő nemzeti kisebbség hatékony kapcsolattartásának egyik eszköze az utazás, amely legtöbbször a kulturális és örökségturizmus vagy a rokon- és barátlátogató turizmus (VFR) égisze alatt valósul meg (Pitchford, 1995, Irimiás, 2012, 2013). Természetesen a nemzetépítés turizmussal összefüggő céljai más eszközök igénybevételel is szolgálhatók, így például a testvérvárosi kapcsolatok ápolására, diákcserék lebonyolítására, tanulmányi ösztöndíjprogramok működtetésére, tervezésre és fejlesztésre szánt források biztosításával (Altinay–Bowen, 2006, Yang et al., 2006). A kormányok a történelem során számtalan békés megoldást vettek igénybe, amellyel – ha szimbolikusan is – hozzájárultak a nemzeti identitáspolitika erősítéséhez; ezek sorában a turizmust szolgáló szuveníripar (például postai bélyegértékesítés) támogatása is említést érdemel (Raento, 2009, Peters, 2011).

A nemzetépítési célú, határon átnyúló, kormányzati támogatású iskolai kirándulások vizsgálata azonban a szakirodalom fehér foltjának tekinthető.

2. Módszer

Az iskolai tanulmányutak jelentős része a láthatatlan turizmus részét képezi (Michalkó–Rátz, 2013). Az ilyen utazásokra vonatkozóan Magyarországon nincs statisztikai adatszolgáltatási kötelezettség. Ennek következtében sem az egynapos kirándulásokról, sem a többnapos, szálláshely igénybevételével párosuló utazásokról nem áll rendelkezésre tudományos kutatásra alkalmas adatbázis.

A magyar kormány által támogatott „Határtalanul!” program lebonyolítását az Emberi Erőforrások Minisztériumának egyik háttérintézménye, az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő végzi. A Támogatáskezelő a „Határtalanul!” programban részt vevő iskoláknak szigorú tartalmi és pénzügyi beszámolási kötelezettséget ír elő, amelynek része az úgynevezett projektnapló. A projektnaplót előírászerűen a diákok készítik, annak az utazás minden napjáról legalább két oldal terjedelmű élménybeszámolót kell tartalmaznia.

Az MTA CSFK Földrajztudományi Intézet a „Határtalanul!” programban megvalósult utazások sajátosságainak megismerése érdekében 2014 augusztusában azzal a kéréssel fordult a Támogatáskezelő főigazgatójához, hogy engedélyezze a 2013/2014-es tanévben megvalósult utazások beszámolóinak tudományos célú feldolgozását. Az engedély birtokában 2014 szeptemberében 256 beszámoló információt tekintettük át, és a kutatás szempontjából releváns adatokat, szövegeket egy előre kialakított Excel táblázatban rögzítettük.

A „Határtalanul!” programban részt vevő osztályok beszámolóinak feldolgozásához a tartalomelemzés módszerét választottuk. Mivel a Támogatáskezelő honapján keresztül bárki számára hozzáférhető pályázati kiírás részletes útmutatással szolgált a beszámoló formai és tartalmi követelményeiről, ezért a vizsgálat megkezdésekor rögzítettük a kutatási

kérdéseink megválaszolását segítő információigényt. Első csoportba a felkeresett desztinációra vonatkozó, az utazás tér- és időbeli jellemvonásait megtestesítő információk kerültek: célország, a meglátogatott települések, a szálláshelyként szolgáló települések, az indulás és az érkezés dátuma. A második csoportban az utazás technikai részleteit rögzítettük: utazás-szervező, igénybe vett közlekedési eszköz, szálláshely típusa. A harmadik csoportba helyeztük a kirándulás tartalmi információit: az egyes helyszíneken megvalósított programot és az azokkal összefüggő élményeket. Az első két csoportba került információk rögzítése nem igényelt különösebb előkészítést, mivel a programban részt vevő osztályok által kitöltött formanyomtatványból könnyen kiolvashatóak voltak. Azonban a program és az élmény vonatkozásában már csak a projektnaplók előzetes áttekintése és kiértékelése után lehetett a tartalomelemzés kereteit meghatározni. Az információk rögzítésének első napján 15 beszámoló tesztjellegű feldolgozására került sor, ennek keretében véglegesítettük az Excel táblázatot, meghatároztuk az egyes információk kódjait, továbbá körvonalaztuk azokat a programtípusokat, amelyekben az osztályok részt vettek (ezek később részben bővítésre, részben összevonásra kerültek). Az élménybeszámolók előzetes átolvasása után definiáltuk a legjellemzőbb élménytípusokat is, amelyek később részben bővítésre, részben összevonásra kerültek.

A jelen tanulmány alapját képező vizsgálat forrását tehát a Magyarország területén működő általános iskolák „Határtalanul!” programban 2013/2014 tanévben részt vett 7. évfolyamos (13-14 éves korosztály) osztályainak beszámolóit jelentik. A 256 jelentés tartalmának Excel táblázatban történő rögzítését követően adattisztításra került sor, amelynek során kihívást jelentett a kitöltött formanyomtatványokban szereplő földrajzi nevek azonosítása és egységesítése. Mivel minden esetben Magyarország területén kívül fekvő, ugyanakkor a trianoni békeszerződésig az anyaország részét képező településekről van szó, olykor-olykor előfordult, hogy nem a történelmi, hanem a jelenlegi közigazgatási elnevezés szerepelt az adatbázisban (például Nagyvárad helyett Oradea). A másik nehézséget az jelentette, ha a jelentésben nem a teljes, hanem a rövid, közhasználatú név szerepelt (például Gyergyószentmiklós helyett Gyergyó). Az adatbázisban minden település kizárólag a magyar verziójával, hivatalos közigazgatási alakjával került véglegesítésre.

3. Eredmények

3.1 A „Határtalanul!” program szerepe a nemzetépítési célok megvalósításában

A 2010-ben kormányzati pozícióba került politikai erő szerint az eredményes nemzeti identitáspolitiká egyik kulcsa az ifjúság tudatos szemléletformálásában rejlik. A felnövekvő általános és középiskolai korosztályt kell ráébreszteni arra, hogy a magyarság nem egyenlő a Magyarország határain belül élőkkel, hanem azon túl is találkozhatunk magyarul beszélő, a magyar kultúrát, a magyar hagyományokat intenzíven ápoló kisebb-nagyobb közösségekkel. Ez a cél leghatékonyabban a személyes megtapasztalás révén érhető el, így a kormány úgy döntött, elősegíti a Kárpát-medencében fekvő, egykor a Magyar Királyság területéhez tartozó településeken élő magyar kisebbségekkel való találkozást (Csete, 2011). Egy, a saját iskolai közösségében megvalósuló, élményekkel teli utazás örök életre szóló emlékként vésődhet be 13–16 éves korban a gyermek tudatába. Ha a magyar, a történelem, a földrajz és az ének-zene órákon kibontakozó nemzeti identitás erősítése kerül az utazás fókuszába, akkor az érintettek nagyobb eséllyel válhatnak a határon túl élő magyar kisebbségek sorsáért felelősséget érző állampolgárrá (Kocsis–Kocsisné, 1991).

1. ábra. A Néri Szent Fülöp Katolikus Általános Iskola „Határtalanul!” programban részt vevő diákjai a csiksomlyói Hármashalom-oltárnál (2014.05.06.)

Forrás: <https://plus.google.com/photos/100354805215615135921/albums/6015044593802782945/6015048970644736658?sort=1&pid=6015048970644736658-&oid=100354805215615135921>

Az először 2010-ben meghirdetett program lényege, hogy az általános iskolák 7. és a középiskolák 3. osztályainak diákjai legalább egyszer eljussanak a Kárpát-medencében élő külföldi magyarság lakta területekre, azokat alaposan megismerve, a megszerzett ismereteiket, élményeiket megosztva mérsékeljék a határon túli magyarokkal kapcsolatos általános tájékozatlanságot¹. A program ötletgazdáinak nem titkolt célja volt, hogy a diákok felnőttként visszatérjenek a meglátogatott területekre, sőt más, magyarok lakta térségekbe is ellátogassanak majd (Csete 2011). A magyar állam a program megvalósítását pályázati úton elnyerhető anyagi erőforrások biztosításával támogatta, így a 2010/2011-es tanévben 177, a 2013/2014-es tanévben már 393 utazás valósulhatott meg. A jelen tanulmányunkban a 2013/2014-es tanévben az általános iskolák 7. osztályaiban lebonyolított 256 utazást elemezzük.

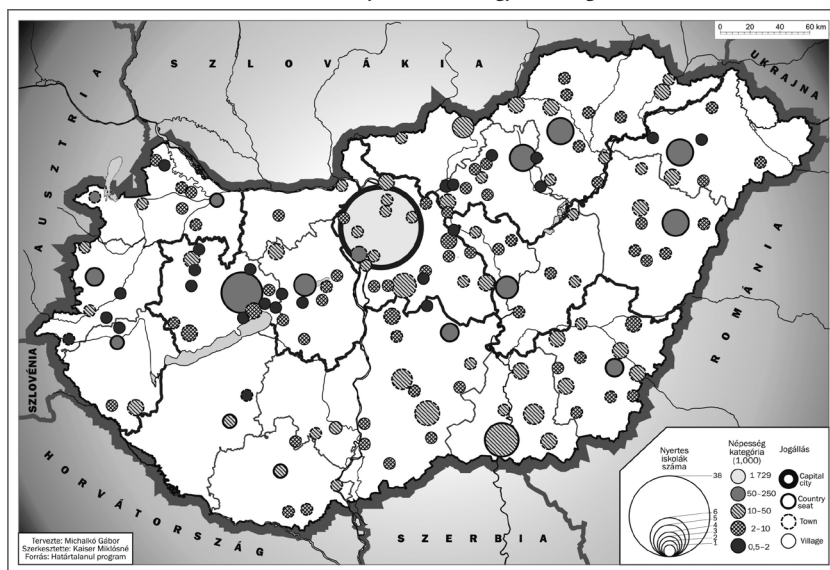
3.2. A pályázat mint komplex orientációs eszköz

A „Határtalanul!” program keretében megvalósítandó utazásokat támogató 2013. évi pályázat (BGA-13-HA-01) pontosan meghatározta azoknak az országoknak a körét, amelyek magyar lakta területeire irányuló tanulmányi kirándulások támogatásban részesülhettek². A pályázók Magyarország szomszédai közül – Ausztria kivételével – bármely országot megjelölhették az utazás célterületként. A pályázat kiírója a pályázatban részt vevők körét nem korlátozta (7. osztályos általános iskolai tanulók, illetve a hatosztályos gimnáziumok 1. évfolyamára, valamint a nyolcosztályos gimnáziumok 3. évfolyamára járók jelentették a célcsoportot) és területi (főváros/vidék), közigazgatási (város/község), fenntartóbeli (állami/alapítványi) vagy etnikai (magyar/nemzetiségi) stb. intézményi preferenciákat sem állapított meg.

¹ 101/2010. (X.21.) OGY határozat az iskolai Nemzeti Összetartozás Napja bevezetéséről, a magyarországi és a külföldi magyar fiatalok közti kapcsolatok kialakításáról és erősítéséről a közoktatásban, valamint a Magyarország határain kívül élő magyarság bemutatásáról.

² http://bgazrt.hu/hatartalanul/palyazatok/hetedikesek/tanulmanyi_kirandulas_hetedikeseknek/

2. ábra. A „Határtalanul!” program 2013/2014. évi pályázati ciklusában nyertes általános iskolák területi elhelyezkedése Magyarországon.

Forrás: Támogatáskezelő pályázati dokumentáció alapján saját adatgyűjtés

A 2013/2014-es tanévben 256 elnyert és sikeresen megvalósított tanulmányi kirándulásra került sor. A részt vevő iskolák köre 155 magyarországi települést érintett. A résztvevők 14,8%-a Budapestről, 18,4%-a megyeszékhelyről, 44,2%-a városi és 22,6%-a községi jogállású településről került ki, tehát a legsikeresebben pályázó oktatási intézményeket a városi címmel rendelkező települések között kell keresni (77,4%). A legkisebb népességszámú település, amelynek iskolája sikeresen szerepelt a programban, az 567 lelket számláló, Veszprém megyei Pápakovácsi volt, amely igazolja, hogy az aprófalvak is eséllyel indultak a pályázaton. Ha a „Határtalanul!” programban sikeresen részt vett iskolák regionális megoszlását vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy erős keletnyugati lejtés van a nyertes intézmények tekintetében. Amíg Közép-Magyarország és a Dunántúl egyaránt 66-66 pályázatot nyert el, addig Kelet-Magyarország 124 pályázatot. Ez egyrészt a kevésbé fejlett keleti régióban pályázó intézmények tanulóinak kedvezőtlenebb egzisztenciális helyzetével magyarázható (motiváltabbak voltak, hogy utazhassa-

nak), másrészt a potenciális célterületek földrajzi fekvése (közelsége) is befolyásolhatta a pályázati aktivitást.

A pályázat fontos kritériumának tekinthető, hogy a tanulmányi kiránduláson részt vevők legalább 1 éjszakát a célországban tartózkodjanak (turisztikai relevancia), és ott a pályázat kiírója által kötelezően előírt tevékenységek valamelyikét megvalósítsák. Három tartalmi kritérium egyikének teljesülését várta el a pályázat kiírója: közvetlenül kapcsolódjanak a tanultakhoz (1), oktatási-nevelési (2), kulturális (3) jellegűek legyenek. Ezen túlmenően fakultatív vállalásokra is ösztönözött a pályázati kiírás, amelyek között a külhoni magyar közösségekkel való kapcsolat ápolásának legkülönbözőbb módozatai kerültek felvázolásra. Kifejezetten a preferált kint tartózkodási dátumok közé tartozik a Magyar Feltalálók Napja, a Magyar Tudomány Napja, a Magyar Kultúra Napja és a nemzeti ünnepek:

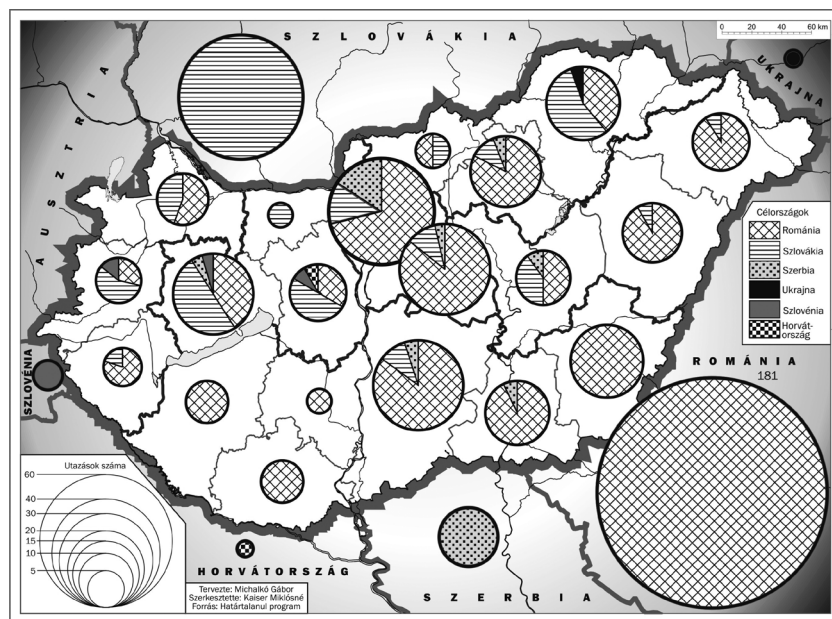
- október 6. (az aradi vértanúk emléknapja),
- október 23. (az 1956-os forradalom ünnepe),
- március 15. (az 1848-as forradalom és szabadságharc ünnepe),
- június 4. (a nemzeti összetartozás napja).

A „Határtalanul!” program résztvevői utazási és szállásköltségre pályázhattak, amelynek maximális összege 33 000 Ft (=120 USD)/tanuló volt. Az utazási költségek eloszlása miatt minél nagyobb létszámú osztályközösség utazik, annál kifizetődőbb az utazás. A program koordinátorai azzal segítették a pályázókat, hogy olcsó szállásokat ajánlottak, amelyek jobbra az adott desztinációban élő magyar közösségek által üzemeltetett kollégiumok, falusi szálláshelyek, egyházi intézmények voltak. A program három szakaszból állt: a tanulók a kirándulást megelőzően, a saját iskolájukban felkészítő, ráhangoló, motiváló, szocializációs eseményeken vettek részt, és miután megvalósították a kirándulást, a visszatérést követően az értékelő szakaszban feldolgozták, széles körben (az iskola honlapján) kommunikálták az élményeket. A pályázat sikerességét jelentős mértékben befolyásolta, hogy a kiíró nemzetépítési szándékainak való megfelelés milyen mértékben került tervezésre, így a külhoni magyarsággal való közös aktivitás, ünnepeken való részvétel bekerült-e a programba.

3.3. Az utazások tér- és időbeli sajátosságai

Annak ellenére, hogy a pályázati kiírás a potenciális célországok közül kizárólag Ukrajnát nevezte meg preferáltként, a megvalósult utazásokat vizsgálva a résztvevők elkerülték a 2014 márciusától Oroszországgal katonai konfliktusban lévő északkeleti szomszédot. Románia azonban egyértelmű győztese a „Határtalanul!” programnak, mivel az iskolák 70%-a választotta célterületeként. Szlovákiát 22,3%-os súlya a második legnépszerűbb desztinációvá tette a „Határtalanul!” programban. Amíg Horvátországba és Ukrajnába a nyertesek 0,4%-0,4%-a (1-1 csoport), addig Szlovéniába 2%-a (5 csoport), Szerbiába 4,7% (12 csoport) utazott. Ezek az eredmények összefüggnek az anyaországon kívül élő magyarság földrajzi elhelyezkedésével.

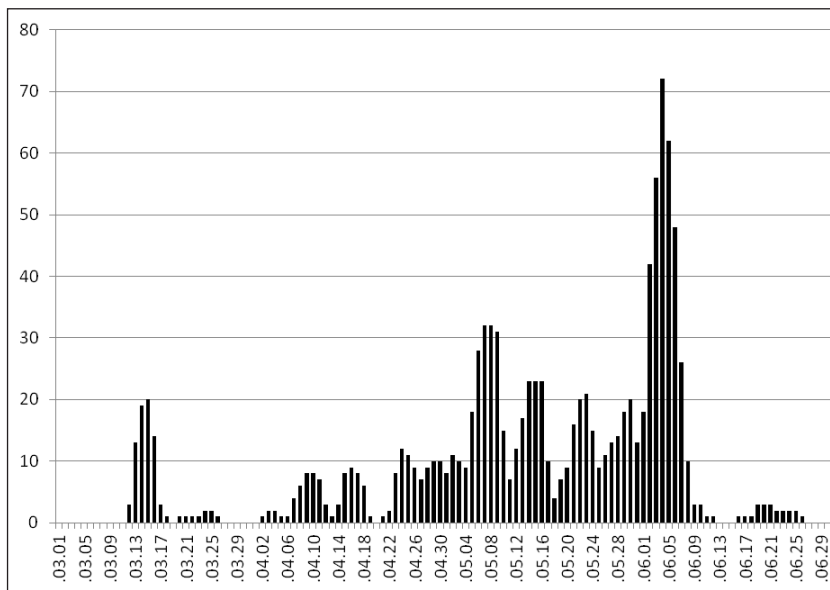
3. ábra. A „Határtalanul!” program 2013/2014. évi pályázati ciklusában lebonyolított utazások célországai a részt vevő általános iskolák megyei hovatartozása szerint

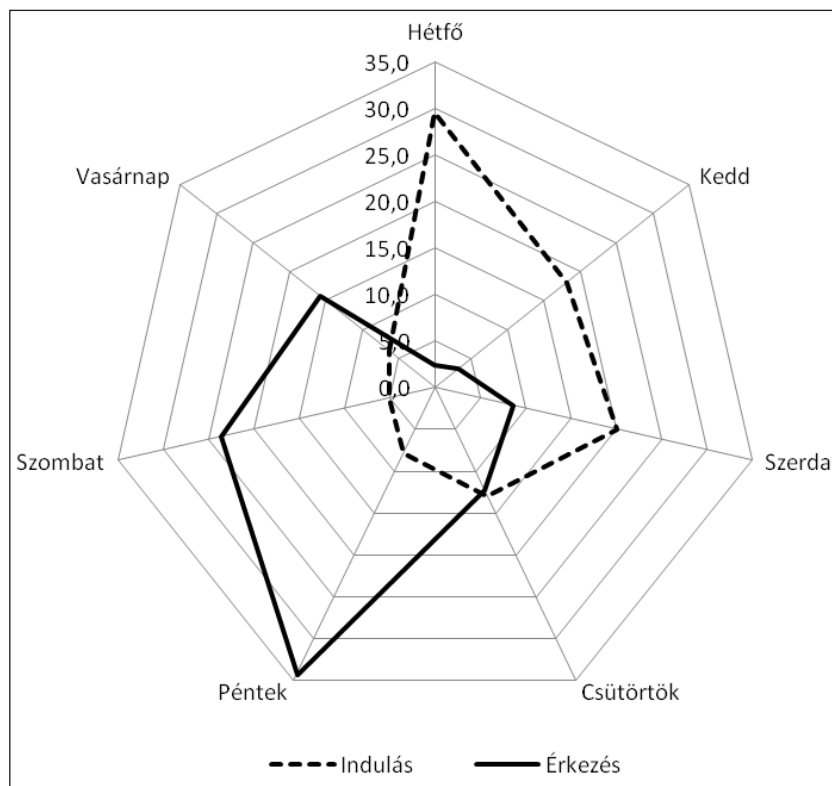

Forrás: Támogatáskezelő pályázati dokumentáció alapján saját adatgyűjtés

Románia szinte minden megyében észlelhető dominanciája nem ad alkalmat a kiindulási és a célállomások közötti földrajzi összefüggések feltárására (a 19 megyéből mindössze 1-ből, Komárom-Esztergomból nem indult utazás Romániába), Szlovákia esetében azonban a távolság már érdemi befolyásoló szerepet játszhatott a célország kiválasztásában. Magyarország Szlovákiától távolabbi, déli térségében öt olyan megye is van, amelyekből egyetlen utazást sem regisztráltunk Szlovákiába. Ugyanakkor a Szlovákiával határos megyékből kivétel nélkül indultak utazások az északi szomszédba, ezek súlya megyénként az összes desztinációt vizsgálva 44,4%–100% között volt. Szerbia alapvetően az oda vezető autópálya mentén fekvő kiindulási területek számára volt népszerű, az érintett megyékből utazott a résztvevők 75%-a. Ukrajnába a szomszédos Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből, Szlovéniába és Horvátországba kizárólag a Dunántúlról utaztak.

4. ábra A „Határtalanul!” program 2013/2014. évi pályázati ciklusában lebonyolított utazások időbeli jellemzői, utazás által érintett naptári napok (a), az indulás és az érkezés napja (b) Forrás: Támogatáskezelő pályázati dokumentáció alapján saját adatgyűjtés

A „Határtalanul!” program keretében a 2013/2014-es tanévben megvalósult utazások 99,2%-ban 2014-ben kerültek lebonyolításra. A 2014-ben megvalósult utazások 8,7%-a márciusra, 16,2%-a áprilisra, 44,8%-a májusra és 30,3%-a júniusra esett. A szervezők – a tanulmányi kirándulások gyakorlatának megfelelően – a legoptimálisabb időjárási feltételeket nyújtó, a tanév végéhez közel eső májusi részesítették előnyben. Az egyes hónapokon belüli indulás eloszlásának vizsgálata egyértelműen az utazások nemzetépítő mivoltát tükrözi. A márciusban realizálódott utazások indulási időpontja 86,5%-ban március 12–14. közé esett, vagyis a március 15-ei nemzeti ünnep köré csoportosult. Amíg áprilisban és májusban különösebb koncentrációkat nem észlelhettünk, a júniusi utak 88,4%-a június 1–4. között indult, ami a nemzeti összetartozás napjának (június 4.) megünnepléséhez kötődik. Az utak job-

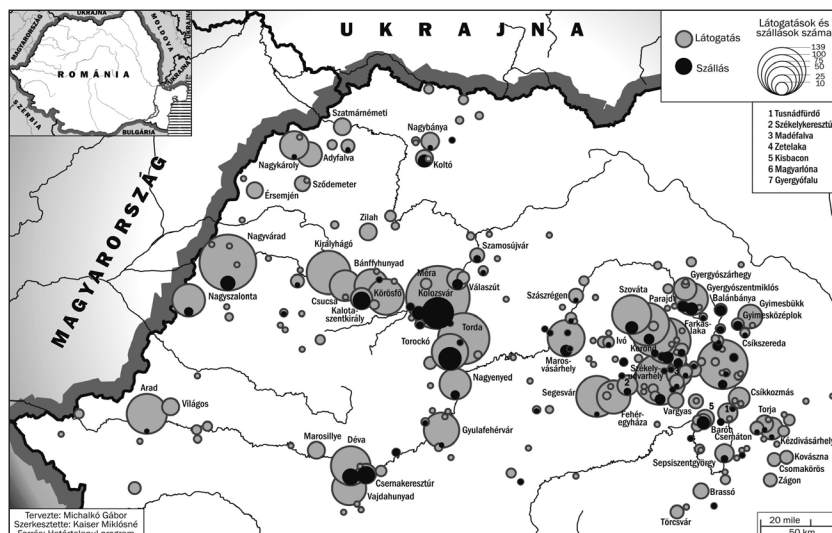
bára hétfőként indultak, pénteken fejeződtek be, sem a hétvége, sem az iskolai szünetek nem tekinthetők releváns időszaknak. A tavaszi iskolai szünetben meglepően nem volt intenzív az utazási kedv (láthatóan sem a diákok, sem a tanárok nem kívánták erre áldozni a szabadságukat). Az átlagos tartózkodási idő 4,3 nap volt, a legrövidebb utazás 2 napig, a leghosszabb 9 napig tartott.

3.3.1. Irány Erdély!

A legnépszerűbb desztinációt, Romániát vizsgálva elmondható, hogy a keleti szomszédba látogató iskolai osztályok 63,3%-a egy, 25,0%-a két településen is éjszakázott, 9,4%-a három, 2,3%-a pedig négy különböző helységben töltötte az éjszakát. Tekintettel a Romániában fekvő Erdély mint a „Határtalanul!” program legnépszerűbb desztinációja földrajzi kiterjedésére, azoknak az osztályoknak, amelyek nagyobb távolság megtételére vállalkoztak, több táborhelyet is be kellett iktatniuk az utazásba. Ha összesítve vizsgáljuk a szálláshelyként hasznosított településeket, a Romániában tett 180 utazás alkalmával 84 különböző településen került sor szálláshely igénybevételére, ez 246 „letáborozást” jelent, amely azt mutatja, hogy nagyon változatos (diverzifikált) a célterület elsődleges turisztikai szuprastruktúrájának kihasználása. A legnépszerűbb szálláshelyként hasznosított települések közé tartozik Kolozsvár (37), Torockó (18), Csernakeresztúr (12), Kalotaszentkirály (11) és Déva (10). A magyar–román határhoz legközelebb eső megálló Nagyvárad, a legtávolabbi Gyimesbükk. A programban részt vevő osztályok 231 különféle települést, illetve településrészt kerestek fel Románia területén, amely rendkívül diverzifikált keresletet és a desztináció meglepően színes fogyasztását tükrözi. Egy utazás során – a szálláshelyen kívül – átlagosan 10,9 települést érintettek a résztvevők, amely gazdag és intenzív programot jelentett a számukra. Legkevesebb kettő, legtöbb 20 volt az utazás során felkeresett települések száma. Azon települések köre is igen széles, amelyet az osztályok legalább 10%-a érintett. A 231 település közül 30-ba a programban részt vevők egytizede eljutott. A legnépszerűbb települések közül kiemelendő Nagyvárad (57,2%) és Kolozsvár (56,7%), ahova a látogatók több mint fele eljutott, de Farkaslaka (37,8%),

Királyhágó (36,7%), Korond (35,5%), Parajd (33,3%) Segesvár (32,2), Arad (30,6) és Csíksomlyó (29,4% – Csíkszereda és Csíksomlyó együttesen 46,1%) is a tanulók mintegy harmadának kínált felkeresni való desztinációt.

5. ábra. A „Határtalanul!” program 2013/2014. évi pályázati ciklusában lebonyolított utazások során érintett települések Romániában

Forrás: Támogatáskezelő pályázati dokumentáció alapján saját adatgyűjtés

3.4. Nemzetépítő turisztikai programok és élmények

A „Határtalanul!” pályázat keretében lebonyolított tanulmányi kirándulások a résztvevők nemzeti identitásának erősítését és a nemzetépítési célok megvalósítását egyaránt szolgálták. Az utazásokon részt vevő diákok programja a pályázat kiírójának szándéka szerint alakult, így az osztályok – kevés kivételtől eltekintve – leginkább azokat a tervezett tevékenységeket valósították meg, amelyekért a pályázat elbírálása során pluszpontot remélhettek. Ebből következően az utazások a résztvevők által előre meghatározott tematika mentén haladtak, a megszerzett ismeretek kötődtek az iskolai tananyaghoz, a kísérő tanárok töre-

kedtek arra, hogy az információk és a tapasztalatok a legváltozatosabb pedagógiai módszertani eszközökkel kerüljenek elmélyítésre. Gyakran a program részét képezte a hasonló életkorú külhoni diákokkal való közös tevékenységek megvalósítása, olyanok is, amelyek segítették a meglátogatott településen élők boldogulását. A szervezők kitüntetett figyelmet szenteltek az ünnepi pillanatok átélésének; ha az utazás időpontja lehetővé tette, akkor ezek a magyarság nemzeti ünnepeihez, emléknapjaihoz kötődtek.

Tekintettel arra, hogy a nemzeti identitás gyökerei egyrészt a dicsőséges történelmi események és személyiségek, illetve a múltbeli traumák és áldozatok felelevenítésében, másrészt az anyanyelv és dialektusainak ápolásában, az irodalmi emlékek, a materiális és immateriális kulturális tradíciók megőrzésében keresendőek, így az utazások tematikája is ezt a paradigmát követte. A kirándulások nagyobbik része általános, szélesen értelmezhető tematika szerint került lebonyolításra, így például az *Irodalmi és történelmi tények nyomában Erdélyben* vagy a *Kultúrtörténeti kalandozások a Felvidéken*, de *A természeti környezet és az épített kultúra kapcsolata* elnevezésű is jelzi, hogy az osztályok igyekeztek a lehető legszélesebb palettán meghatározni a programok vezérfonalát. A tematikákban feltüntetett történelmi személyek (például Árpád fejedelem, Szent László, Hunyadi János és Mátyás, Rákóczi Ferenc), költők, írók (például Tamási Áron, Mikszáth Kálmán, Petőfi Sándor), tudósok (például Bolyai Farkas) kivétel nélkül a magyarság ikonjai, akiknek életútja, alkotótevékenysége részben vagy egészben a határon túli területekhez kötődik. A nemzeti identitás építését direkt felvállaló tematika mentén kevesebb tanulmányi kirándulás valósult meg (ilyen volt például *A nemzeti összetartozás közös ünneplése – felelős közösséggé formálódás* elnevezésű), ahogyan alacsony volt a kifejezetten vallási orientáltságú (például *Példaértékű együttélés: vallási sokszínűség Kárpátalján*) utak száma is.

Ha csoportosítjuk az utazás során végzett, a projektnaplóból kiolvasható tevékenységeket, akkor a történelmi, kulturális orientációjú helyszínek (pl. csataterek, szülőházak, temetők), a szent helyek (templomok, zarándokhelyek), vagy a történelmi Magyarország egykori határvonala szinte kivétel nélkül a program részét képezte (255/256). Emellett a határon túl élő, ott tanuló hasonló korú diákokkal való találkozás,

közös tanórán való részvétel, étkezés, kulturális műsor bemutatása, táncolás, éneklés, szavalás, misén való részvétel tekinthető a programok gerincének (245/256). Fontos szerepet kapott a természetjárás, hegymászás, erdőjárás, barlangok felkeresése is (209/256). A résztvevők keresték az alkalmat az úgynevezett „hasznot hozó” tevékenységekre, ilyen volt a kertészkedés, takarítás, ajándékozás (181/256). A közös sportolás – leginkább focizás – is markáns aktivitást jelentett (119/256). A külhoniakkal együtt megvalósított ünnepségek már kisebb mértékben érintették a résztvevőket (85/256).

Az utazások tematikájával szorosan összefüggő konkrét tevékenységek (programok) jól detektálható és rendszerezhető élményeket eredményeztek. A tanulók projektnaplóban rögzített élményeinek fókuszában egyrészt a magyarságtudat átélésével kapcsolatos gondolatok fogalmazódtak meg (A), másrészt az első utazáson való részvétel izgalmi tükröződtek vissza (B), harmadrészt a közösségben való lét öröme fejeződött ki (C).

A) A magyarságtudat átélése a legkülönbözőbb szituációkban öltött testet. Az élmény alapvetően abból a felismerésből fakadt, hogy Magyarország államhatárain kívül is léteznek olyan közösségek, amelyek tagjai a magyart anyanyelvüként beszélik. Ez az élmény kiegészült a magyar történelem és kultúra ikonográfiájával és a nemzet szimbólumaival „külföldön” való szembesüléssel.

„Nagy élményt jelentett, hogy mindenütt szívesen beszélgettek a gyerekekkel magyarul.”

(HAT/198/2014, Lepsényről Szlovákiába)

B) Az első utazás izgalmait a résztvevők jelentős része átélhette. Voltak olyanok, akik még sosem utaztak, tehát semminemű utazási tapasztalattal és ebből fakadó turisztikai élménnyel sem rendelkeztek, de a többség számára inkább a határ átlépése, a külföldre való utazás tényének megélése jelentett életre szóló pozitív bevésődést.

„Sokunknak ez volt az első lehetőség, hogy elhagytuk hazánkat, ezért a határon való átkelés is nagy élmény volt.”

(HAT/103/2014, Gyomaendrődéről Romániába)

C) A közösségi lét örömeiben minden résztvevő részesülhetett. Az osztályterem falain kívüli, kötetlenebb együttlét, új barátságok születése vagy meglévők elmélyülése, a kollektív tevékenységekben való részvétel, a sport, a játék, az étkezés, a társadalmi munka vagy az ajándékozás egyaránt hozzájárult a pozitív életérzés átéléséhez.

„Mi nagyon boldogan adhattuk át a rászoruló gyermekeknek, akik szinte sokkos állapotba kerültek az örömtől, és mi is ugyanúgy éreztünk a szemükből ránk áradó fény közepette.”

(HAT/27/2014, Hódmezővásárhelyről Romániába)

A három élmény egymást szinergikusan erősítette, amelynek eredője a tanulók nemzeti identitásának elmélyülésében ragadható meg. Az élmények elmélyítését, az emlékek bevésődését a visszatérés után szervezett élménybeszámolók, közösen összeállított honlapok is segítették.

Összegzés és következtetések

A trianoni békeszerződés következményeként Magyarország határain kívül rekedt magyarsággal való kapcsolattartás történetében a rendszerváltozás érzékelhető átalakulást hozott. A korábbi évtizedek rejtőzködő, kulturális-oktatási orientációjú párbeszédét egyre inkább az anyaországhoz fűződő viszony politikai és jogi tartalommal való megtöltésének immáron nyíltan hangoztatott szándéka váltotta fel. A külföldi magyarság etnikai alapú pártszervezeteinek támogatása, a különböző szintű autonómiatörekvések biztatása, a magyar nyelvű felsőoktatás kiszélesítésének elősegítése, a magyar állampolgárság megadása a korábbi évtizedek során elfojtott nemzeti szolidaritás kibontakozásával párosuló felelősségvállalást szolgálta. A határon túli magyarsággal kapcsolatos nemzetépítő politikai célok anyaországi elfogadottsága nem volt egyöntetűnek tekinthető. A társadalom egy része vegyes érzelmekkel viseltetett a nemzeti összetartozást célzó politikai lépésekkel kapcsolatban. Ennek folyamányaként felismerést nyert, hogy a nemzeti identitással kapcsolatos, generációkról generációkra öröklődő hozzáállásban elsősorban a

közoktatáson, az iskola világán keresztül megvalósuló szemléletváltás eredményezheti a kívánt mértékű változást. A tanulmányi kirándulások során szerzett, a nemzeti identitást építő élmények gyökeres elmozdulást hozhatnak a felnövekvő generáció határon túl élő magyarsággal kapcsolatos attitűdjében.

A magyar kormány 2010-ben „Határtalanul!” címmel indított programja a határon túli magyar közösségek szervezett és államilag támogatott tanulmányi kirándulások keretében történő felkeresését tette lehetővé a közoktatásban részt vevő diákok számára. A pályázati célok egyértelműen deklarációkra kerültek: a nemzeti identitás megerősítése és erősítése az általános iskolák 7. és a középiskolák 3. osztályos tanulóinak számára. A pályázati kiírás olyan programok megvalósítását szorgalmazta, amelyek direkt módon segítik elő a nemzeti összetartozás fontosságának felismerését és elmélyülését. A programban részt vevők a legnagyobb lélekszámú magyar kisebbséggel rendelkező Romániát, azon belül a magyar történelmi és kulturális emlékekben, természeti kincsekben bővelkedő Erdélyt választották első számú desztinációként. A tanulmányi kirándulások során felkeresett települések a magyarság ikonikus zarándokhelyei voltak. Az utazások időpontja viszonylag széles skálán mozgott, de a március 15-i nemzeti ünnep és a június 4-i nemzeti összetartozás napja egyértelműen a fontosabb koncentrációk közé tartozott. A megvalósított programok és a diákok abból fakadó élményei az előzetes felméréseken nyugvó pályázati kiírás révén meglehetősen irányítottak voltak. Ebből következően a résztvevők a nemzeti identitással kapcsolatos tapasztalatok tárházával találkozhattak, amelyeket az osztálytársaikkal, barátaikkal történő közös „külföldi” utazás élménye még inkább elmélyített.

A „Határtalanul!” program eredményessége, a vonatkozó nemzetpolitikai célkitűzések megvalósulása egyetlen év utazásainak komplex vizsgálata alapján nem állapítható meg. Az eredményekből kirajzolódó kép arra enged következtetni, hogy az érintett korosztály határon túli magyar lakta területekre irányuló utazásai hozzájárulhatnak a részt vevő diákok nemzeti identitásának formálásához. A magyarságtudat elmélyülését a nemzeti ünnepeken és emléknapokon való részvétel, valamint a magyar kultúra, tudomány és történelem ikonikus alakjaihoz kötődő települések

felkeresése valóban segítheti. A jövőbeli, úgynevezett követő vizsgálatok pontosabb képet szolgáltathatnak majd a nemzeti identitás tanulmányi kirándulások révén történő fejlesztésének eredményességéről.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmányt a szerzők a közelmúltban elhunyt Ilyés Zoltán (1968–2015) geográfus, kultúranropológus emlékének ajánlják. A kutatást az OTKA (K 100953) támogatta. E helyen szeretnénk köszönetet mondani az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő vezetőinek, akik lehetővé tették a „Határtalanul!” programban megvalósult utazások beszámolóinak vizsgálatát.

Irodalom

- A. Gergely A. (2012): *Hazatérések: nemzeti integráció, önazonosság, identitáspolitikai egység és különbség erőterében. Múltunk.* 57 (4), 6–19.
- Altinay, L.–Bowen, D. (2006): *Politics and tourism interface: The case of Cyprus. Annals of Tourism Research,* 33 (4), 939–956.
- Arcodia, Ch.–Dickson, Ch. (2009): *ITHAS: An experiential education case study in tourism education. Journal of Hospitality & Tourism Education.* 21.1. 37–43.
- Arcodia, Ch.–Dickson, Ch. (2013): *Tourism field studies: Experiencing the carnival of Venice. Journal of Hospitality & Tourism Education.* 25. 3. 146–155.
- Bhandari, K. (2014) *Tourism and National Identity – Heritage and Nationhood in Scotland.* Channel View Publications, Clevedon.
- Brien, A. (2011): *The Politics of Tourism Development – Booms and Busts in Ireland.* Palgrave MacMillan, London.
- Burns, P.–Novelli, M. (2007): *Tourism and Politics: Introduction.* In: Burns, P.–Novelli, M (eds): *Tourism and Politics – Global frameworks and local realities.* Elseiver, Oxford, 1–4.
- Csete, Ö (szerk.) (2011): *Határtalanul! – Nemzeti összetartozás az oktatásban.* A Határon Túli Magyar Oktatásért Apáczai Közalapítvány, Budapest.
- Dávid, L.–Remenyik, B.–Gergely, Zs. (2013): *Special interest cultural tourism products – the case of Gyimes in Transylvania.* In: Smith, M.–Richards, G. (eds): *The Routledge Handbook of Cultural Tourism.* Routledge, Oxon. 283–292.
- Falk, J.–Ballantyne, R.–Packer, J.–Benckendorff, P. (2012): *Travel and learning: a neglected tourism research area. Annals of Tourism Research,* 39 (2), 908–927.
- Feischmidt, M. (2008): *The Hungarian Transylvania – Symbolic reconstruction of lost territories. Hungarian Studies.* 22. 1–2. 119–133.
- Frändberg, L. (2010): *Activities and activity patterns involving travel abroad while growing up – The case of young Swedes. Tourism Geographies.* 12.(1). 110–117.

- Gerner, K. (2007): *Open wounds? Trianon, the Holocaust, and the Hungarian trauma*. In: Mithander, C. – Sundholm, J.–Holmgren Troy, M (eds): *Collective traumas. Memories of War and Conflict in 20th-Century Europe*. P.I.E. Peter Lang, Brussels. 79–110.
- Harris, J.–Lee, S.–Lepp, A. (2012): *England, Whales and Princess Diana – A case study of US students' perceptions of Wales*. *Journal of Hospitality, Leisure, Sport & Tourism Education*. 11. 87–92.
- Hollinshead, K. (2009): *'Tourism State' cultural production: The re-making of Nova Scotia*. *Tourism Geographies*, 11 (4), 526–545.
- Horváth A. (2015): *A nemzeti identitás turizmus kreativitásigénye*. In: Rátz, T. – Michalkó, G. (szerk.) *Kreativitás és innováció a turizmusban*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár–Budapest. 151–167.
- Horváth, A.–Michalkó, G. 2014: *Az etnicitás turizmusföldrajzi értelmezése erdélyi példákön keresztül*. *Földrajzi Közlemények* 138:(2) 150–160.
- Huang, R. (2013): *International experience and graduate employability: Perceptions of Chinese international students in the UK*. *Journal of Hospitality, Leisure, Sport & Tourism Education*. 13. 87–96.
- Ilyés, Z. (2006): *Researching and Interpreting Diaspora. – Remarks on Social Science Research into the Diaspora Communities of the Carpathian Basin*. In: Balogh, B. – Ilyés, Z. (eds.): *Perspectives of Diaspora Existence. Hungarian Diasporas in the Carpathian Basin – Historical and Current Contexts of a Specific Diaspora Interpretation and Its Aspects of Ethnic Minority Protection*. Akadémiai Kiadó, Budapest 45–63.
- Irimiás, A. (2012): *The Chinese diaspora in Budapest: a new potential for tourism*. *Tourism Review* 67:(1) 23–33.
- Irimiás, A. (2013): *Traveling patterns of Chinese immigrants living in Budapest*. *Journal of China Tourism Research* 9:(2) 180–190.
- Klooster, E.–Wijk, J.–Go, F.–Rekom, J. (2008): *Educational travel: The overseas internship*. *Annals of Tourism Research*, 35 (3), 690–711.
- Kocsis K.–Kocsis-Hodosi, E. (1998): *Ethnic geography of the Hungarian minorities in the Carpathian basin*. Geographical Research Institute, Budapest.
- Kocsis K.–Kocsisné Hódosi E. (1991): *Magyarok a határainkon túl – a Kárpát-medencében*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kocsis, K.–Tátrai, P. (2012): *Changing ethnic patterns of the Carpatho-Pannonian area*. HAS RCAES Geographical Institute, Budapest.
- Komáromi, I. (2007): *School and tourism*. *Természettudományi Közlemények (Nyíregyházi Főiskola)* 7: 19–32.
- Kovács, Z. (1989): *Border changes and their effect on the structure of Hungarian society*. *Political Geography Quarterly*, 8, 1, 79–86
- McLaren, L. (2004): *Opposition to European integration and fear of loss of national identity: Debunking a basic assumption regarding hostility to the integration project*. *European Journal of Political Research* 43: 895–911
- Michalkó G.–Rátz T. (2013): *Rejtett dimenziók a Kárpát-medence turizmusában*. In: Frisnyák S.–Gál A. (szerk.): *Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság*. Bocskai István Gimnázium–Nyíregyházi Főiskola, Szerencs–Nyíregyháza. 463–476.
- Minnaert, L.–Maitland, R.–Miller, G. (eds.) (2013): *Social tourism, perspectives and potential*. Routledge, Oxon.

- Morgan, N.–Pritchard, A. (1998): *Tourism, promotion and power. Creating images, creating identities*. Wiley
- Mosedale, J. ed (2011): *Political Economy of Tourism*. Routledge, Oxon.
- Palmer, C. (1999): *Tourism and the symbols of identity*. *Tourism Management*, 20, 313–321.
- Pap, Sz. (2013): *Encountering the nation beyond borders – Hungarian high school student, tourism and the micromanagement of nation-building. In partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts*. Central European University, National Studies Program. Budapest. www.etd.ceu.hu/2013/pap_szilard-istvan.pdf
- Park, H. (2010): *Heritage tourism: Emotional journeys into nationhood*. *Annals of Tourism Research*, 37 (1), 116–135.
- Pender, L.–Sharpely, R. (2005): *Management of tourism*. Sage, London.
- Pitchford, S. (1995): *Ethnic tourism and nationalism in Wales*. *Annals of Tourism Research*, 22 (1), 35–52.
- Pitchford, S. 2008: *Identity tourism – Imaging and Imagining the Nation*. Emerald, Bingley.
- Peters, K. (2011): *Negotiating the place and 'placement' of banal tourist souvenirs in the home*. *Tourism Geographies*. 13.(2). 234–256.
- Pretes, M. (2003): *Tourism and nationalism*. *Annals of Tourism Research*, 30 (1), 125–142.
- Raento, P. (2009): *Tourism, nation, and the postage stamp: Examples from Finland*. *Annals of Tourism Research*, 36 (1), 124–148.
- Sasse, G. (2008): *The politics of EU conditionality: the norm of minority protection during and beyond EU accession*. *Journal of European Public Policy*. 15, 6, 842–860.
- Smith, M.–Puczkó, L. (2011): *National identity construction and tourism in Hungary: a multi-level approach*. In: Frew, E.–White, L (eds.) *Tourism and national identities – An international perspective*. Routledge, Oxon. 38–51.
- Süli-Zakar, I. (1999): *Socio-geographical transition in the rural areas of the Carpathian Euroregion*. *GeoJournal*. 46. 193–197.
- Waite, G. (2000): *Consuming heritage: Perceived historical authenticity*. *Annals of Tourism Research*, 27 (4), 835–862.
- Yang, L.–Wall, G. (2009): *Ethnic tourism: A framework and an application*. *Tourism Management*, 30, 559–570.
- Yang, L.–Wall, G.–Smith, S. (2006): *Ethnic tourism development: Chinese Government Perspectives*. *Annals of Tourism Research*, 35 (3), 751–771.
- Young, C.–Light, D. (2001): *Place, national identity and post-socialist transformations: an introduction*. *Political Geography*. 20. 941–955.

Pomogáts Béla

Szabadka krónikása¹ – Kosztolányi Dezsőre emlékezve –

Úgy terveztem, hogy húsvéthétfőn gondolom végig mindazt, amit ezen a szép közös ünnepen: Szabadka költő-fíának, Kosztolányi Dezsőnek a százharmincegyedik születésnapján itt, szabadkai barátaim (és Kosztolányi Dezső szabadkai hívei, barátai) körében el szeretnék mondani. Délelőtt kisebb kirándulást tettünk a Dunakanyarban, majd hazatérve, ebéd után lepihentem egy órácskára a pamlogon (ahogy Kosztolányi is tette valamikor...), és csak szűrten, mintegy távolból érkeztek el hozzám a rádióműsor hangjai. Régi barátommal, talán erre is hivatkozhatom: piarista iskolatársammal (persze ezt az iskolatársi kapcsolatot több évtized választotta el egymástól): Esterházy Péterrel beszélgetett a rádió riportere. Igazán otthon a könyvtárban lehetünk – ütötte meg fülemet Esterháznak egy (szövegszerűen talán nem pontosan, lényegében most mégis hitelesen idézett) mondata. Elgondolkodtam ezen a mondaton. Valóban, magam is úgy tartom, hogy igazán otthon a könyvtárban, mint ebben a gazdag és patinás szabadkai városi könyvtárban, a könyvekben, természetesen az irodalomban: költők, elbeszélők, drámaírók, tanulmányírók könyveiben lehetünk. Talán így is mondhatom: ez a személyes és otthonos világ, a könyvek világa, igazából a könyvtár a hazánk. Talán azt is mondhatnám, hogy számunkra: „trianoni magyarok” számára a könyvtár a természetes pátria. A magyar könyv és a magyar könyvtár mindig az igazi, csonkítatlan hazánk marad.

Míndez, ahogy mondtam, a mi esetünkben: magyarok esetében lehet igazán érvényes és elgondolkodtató, mi több, vigasztaló és személyes identitást kínáló. Maradjak azonban csupán Kosztolányinál. A költő, aki ebben a városban: Szabadkán látta meg a napvilágot, még nem volt huszonöt esztendő, midőn szülővárosát, legalábbis a hivatalos iratok tanúsága szerint, elveszítette. Az a város, amelyben felmenői éltek, ahol született, amely ifjúságának otthona volt (ahová

¹ Elhangzott a Szabadkai Városi Könyvtárban 2015.március 27.-én (Szerkesztett változat)

Budapestről, Bécsből, Párizsból, Rómából is mindig visszatért), számára és minden sorstársa számára (és ebben mi, csonka-magyarországiak is sorstársai vagyunk) az állami rend és a térkép tanúsága szerint végérvényesen elveszett. Valami, nem is kevés, valami, ami talán a legfontosabb, mégis megmaradt. Kosztolányi Szabadkája tovább élt az ő költészetében, regényeiben, elbeszéléseiben, emlékező esszéiben, újságcikkeiben. És ez a Szabadka nem pusztán a nosztalgiák titkos birodalmának költői városa volt, hanem személyes realitás, igazi valóság, nemegyszer valóságosabb, mint az, amely naponta megszemlélhető, bejárható, kézzel fogható.

Kosztolányi Szabadkája egyszerre volt az álmok, az emlékek, a költészet otthona és a költőnek minden házban, kapuban, utcákon jelen lévő és megtalálható szülőföldje. Egy város, egy kicsiny társadalom, egy mikrovilág, amely minden történelmi átalakulás, minden politikai kényszerűség ellenére is az ifúság otthona maradt. Kosztolányi regényeit, elbeszéléseit, költeményeit olvasva mi is, akik Budapestről vagy bárholnan a nagyvilágból ide érkeztünk, ezzel a Szabadkával találkozunk. Még hosszú évekkel ezelőtt írtam egy személyes hangú beszámolót egyik kolozsvári látogatásomról, írhattam volna egy szabadkai látogatásról is. Ebben arról beszéltem, hogy midőn besötétedik, Erdély egykori fővárosa talán a Gondviselés kegyelme, talán a késő délutánban tájékozódni próbáló utas benyomásai és képzelgéseinek következtében szinte váratlanul visszakapja eredeti magyar jellegét. A nosztalgikus érzés felidéz és mintegy újrateremt egy régvolt valóságot. Ezekben a kései órákban csillapodik az egész napos csúcsforgalom, kiürülnek a kis belvárosi utcák, és mintha átsuhanna a szürkületen Jósika Miklós, Kós Károly, Reményik Sándor, Áprily Lajos szelleme. A Szent Mihály-templom körül váratlanul megelevenedik a magyar világ, és Mátyás király érclováról engesztelő szeretettel figyeli a néhány pillanatra magyarrá vált belváros életét. Mintha az esti Szabadkának is volna néhány ilyen varázslatos pillanata: a szecessziós városháza, a gimnázium, Kosztolányi Dezső gimnáziuma, az újjávarázsolt színház, a püspöki nagytemplom körül. Ennek a váratlan és hirtelen átalakulásnak éppen Kosztolányi az egyik (bizonyára a legfontosabb) varázslója. A város szívében az ő regényalakjai suhannak át előttünk, a szülőváros eredeti és természetes szellemisége az ő versei-

ben támad új életre, a „magyar Szabadka” mintha az ő lelki és szellemi örökségével volna azonos.

Nem először beszélek Kosztolányi Dezső emberi egyéniségének és irodalmi műveinek szabadkai hívei előtt arról a mély és mindig morális erőt mutató lelki közösségről, amely a költőt és szülővárosát egybekötötte. A magyar irodalomban mindig világgépet, személyes erkölcsi tartást és írói vállalkozásokat formáló, sőt meghatározó tényezőnek bizonyultak ezek a kapcsolatok. Csak jelzésszerűen utalok arra, hogy milyen maradandó nyomot hagytak nagy íróink munkásságában azok a városok, falvak, tájak, amelyek életük, születésük vagy ifjúságuk otthonai voltak. Vörösmarty Mihály Kápolnásnyékének, Petőfi Sándor Kiskőrösének, Arany János Szalontájának, Ady Endre Érmindszentjének, Babits Mihály Szekszárdjának, Móricz Zsigmond szatmári szülőföldjének és Krúdy Gyula nyíregyházi szülővárosának, majd ifjúsága szepességi otthonának nem csupán a térképen van nyoma, ezek a városok vagy falvak nem pusztán, mint egykor (vagy éppen ma is) a magyar geográfia pontjai, hanem irodalmunkban és a vele párhuzamosan alakuló, belőle táplálkozó nemzeti mitológiánkban is meghatározó és legendás tényezők.

Ezek az íróink ugyanakkor otthonosak voltak az európai kultúra nagyvárosaiban, az európai irodalmakban is: Ady Endre Párizsban és a francia irodalomban, Babits Mihály az angolban és az olaszban, Kosztolányi Dezső szinte minden nagy európai irodalomban, ahogy egy nemzedékkal később Illyés Gyula a franciában, Németh László a kelet-európai kultúrákban, Vas István az angolban, Weöres Sándor az ázsiai irodalmakban. A kicsiny és szinte rokontalan nemzeteknek mindig a világirodalomban, az európai irodalmakban kellett szellemi rokonokra találniuk. Azok az írók, akiket az imént említettem, talán így mondanám, egy hármas kulturális hagyományban keresték identitásukat: vagyis a közvetlen szülőföldön (főként a régi Magyarország városaiban), a magyar nemzeti irodalomban és a nagyvilág kultúrájában. Talán ennek a háromfelé ágazó érdeklődésnek, ennek a hármas kulturális elkötelezettségnek tulajdonítható az, hogy mindig az európai szellemiség körében helyezkedtek el.

Szabadka mitikus város és legendás tényező Kosztolányi írói világában, de mások esetében is, például a Kosztolányival rokoni kapcsolat-

ban álló másik neves szabadkai elbeszélő: Csáth Géza, a szabadkai származású Lányi Sarolta és Milkó Izidor, a városban vendégeskedő Juhász Gyula, Móra Ferenc és Németh László, a város gimnáziumában tanuló Sinkó Ervin, és persze jó néhány szabadkai származású vagy pályájának egy szakaszán ott élő délvidéki magyar író esetében is. Olyan vajdasági magyar írókra gondolok, mint Ács Károly, Duranci Béla, Dévavári Zoltán, Kolozsi Tibor, Lévy Endre, Toncs Gusztáv és Vukovics Géza, de utalhatok néhány szerb íróra, mint Danilo Kišre és Sava Babićra is (ők különben, számos magyar íróhoz hasonlóan személyes barátaim voltak!) Valamennyien ott hagyták a város nyomát az irodalomban – ez a közös emlékezet lehet a magyar és a délvidéki szerb irodalom történelmi testvériségének nyoma és igazolása is.

De beszéljünk most csupán Kosztolányiról. Egy korábbi szabadkai Kosztolányi-konferencián már részletesen számot adtam arról, hogy a város neves író-szülöttének műveit milyen tartalmasan és személyes módon felidézve szövik át a szülővárosnak, az ifjúság otthonának emlékképei. A költő ifjúkorának naplőfeljegyzései, amelyek 1996-ban a neves Kosztolányi-kutató Réz Pál gondozásában Budapesten jelentek meg, hitelesen számolnak be azokról a lelki kötelékekről, amelyek Kosztolányi Dezsőt szülővárosához fűzték. Majd a költő első verseskötetében, az 1907-ben az olvasóközönség elé került *Négy fal között* című gyűjteményben, az 1911-es *Őszi koncert-Kártya*, az 1916-os *Mák*, az 1920-as *Kenyér és bor* és az 1935-ös *Meztelenül* című verseskötetben sorakoznak a szabadkai emlékek és a későbbi találkozások nyomán született versek. Első helyen mégis az 1910-ben közreadott *A szegény kisgyermek panasza* című verseskötetet kell említenünk, amely nem csak a tündéri gyermekkorának és a gyermek Kosztolányit magába ölelő családnak állít emléket, hanem a szülővárosnak is. Olyan karakteres költeményekre gondolok, mint a *Még büszkén vallom, hogy magyar vagyok*, *Az iskolában hatvanan vagyunk*, *az Akárcsak egy kormos szénégető*, *A rokonok*, *a Halottak napján*, *a Künn a sárgára pörkölt nyári kertben*, *A patikának üvegajtájában*, *a Kip-kop köveznek*, *a Mi van még itt? A húgomat a bánat eljegyezte*, *A nagyanyámhoz vittek el aludni* – valamennyiben ott mozdul a szülőváros ihlete, úgy olvashatók, akár egy lírai bédekker, amely persze nem csak az épületeket, az

utcákat, a turisztikai nevezetességeket örökíti meg, hanem a gyermekkor hangulatait, érzéseit, félelmeit és örömeit is.

Ez a gyermekkori város: Kosztolányi Dezső Szabadkája nem csak a személyes emlékek szülőföldje és tárháza volt, hanem – a versek tanúsága szerint – a nemzeti történelem emlékhelye is. Életre keltve a gyermekkori világot, a költőt ennek az emlékhelynek a szelleme, a történelmi örökség szelleme, lelkisége is megérintette. Most csupán a *Jaj, hova lettek a zongorás estek* kezdetű verset idézem fel:

*Jaj, hova lettek a zongorás estek,
a végtelenből hova-hova estek?*

*Most oly sötét a házunk, mint a rab-lak,
és fekete és fekete az ablak.*

*Ki itt, ki ott. Az élet olyan olcsó.
A zongoránk is mint bezárt koporsó.*

*Csak nézem egyre és mit úgy szerettem,
egy képet látok, ódon képkeretben.*

*Itt ültek ők, e vidéki szalonba,
apám játszott őnékik andalogva.*

*Hangok zümmögtek, babonás varázssal
szívünkre szálltak, fullánkos darázs-raj.*

*Úgy szúrt a szépség és úgy fáj a bánat,
hogy futni kellett, ki az éjszakának.*

*Sápadt arccal és túlvilági hangon
szólítottunk meg lányokat a gangon.*

*Benn az olajos függőlámpa égett,
lábujjhegyen járkáltak a cselédek.*

*Nénik kötöttek és a tiszta csöndbe
egy-egy kötőtű rebbent meg zörögve.*

*A bácsik előtt pettyes, puha, sárga
dohány aranylott a dohányszitákba.*

*Dús ételek és cukrok kisdéd halma,
sötét rum és bor, datolya meg alma.*

*Az öregek ültek mélázva szépen,
Kossuth Lajos is fölfigyelt a képen.*

*Deák Ferenc meg intett véle szembe
S e nyájas körre néztek elmerengve.*

*Jaj, hova lettek a zongorás estek?
Kihullt a kép már. A keret üres lett.*

Hajdani vidéki városi magyar enteriőr ez, nem csak tárgyi, hanem lelki értelemben is: egy régen elmúlt világ társadalmi, inkább így mondanám: családi idilljét festi le, és persze soraiban ott rejlik az elmúlt idők iránt táplált nosztalgia, megkockáztatom ezt a szót: „prousti” szomorúsága is. Valójában ez a „prousti” szomorúság, pontosabban nosztalgia: az eltűnt idő nyomában járó érdeklődés (hogy a francia író világhíres regényfolyamának címét idézzem: „à la recherche du temps perdu”) hatja át az 1924-ben az olvasók kezébe került második vallo-másos versfüzért: *A bús férfi panaszeit* is. Ennek a nosztalgikus önéle-trajzi vallomásnak a háttérében több alkalommal is feltetszenek az ifjúság emlékei. Olyan versekre gondolok, mint a *Sakkozunk egyszer három nagydiákok* kezdetű költemény: „Sakkozunk egyszer három nagydiákok / vörös tűznél, szigorú téli éjjel. / Az asztalon körző, tus-csésze állott / s latin könyvek, kinyitva, szerteszéjjel. / Künn a fehér fák vártak, félve, halkkal, / a szél alighogy néha fölsohajtott / s mi majszol-tuk fiatal-lágy ajakkal / az édes és bíbor birsalma-sajtot, / melyben dió volt...” vagy a *Ha volna egy kevés remény...* kezdetű költemény, amely

a szülővárosban élő, eredeti hazájuktól elszakított rokonok közérzetét mutatja be, ennek során idézi fel az ifjúságában megismert város egykori világát és hangulatát:

*Olykor mulatság, Anna-bál,
a kis tó tündérfényben áll,
ladik hasítja rengve.*

*Ha látom is, nem látom én,
odaviszem az átkom én
és fáj a zaja-csendje.*

*A városházán ragyogó
piros-fehér-zöld lobogó,
és ha feketét láttok:*

*»Ki halhatott meg?« kérditek,
a szívetek nem érti meg
és elfagy tőle szátok.*

*Most már az este lehajolt,
a park felett sétál a hold
s a Kossuth-utcán porzó,*

*zöld ködbe jár az úri nép,
hallgatja a cigányzenét
és áll az esti korzó.”*

Ennek a versfüzérnek talán legtöbbet idézett részlete mintegy fájdalmas visszavágódással idézi fel a szülőváros emlékeit:

*Mert vén Szabadka, áldalak,
mit hosszú, bús évek alatt
hittem sorsnak, hazának,*

*te álom voltál és regény,
poros hársfája »A szegény
kisgyermek panaszá«-nak.*

*Ti meg, jó lelkek, éljetek,
már nem lehetek véletek
s nem látom soha többé,*

*hogy vési a szobrász idő
a búsító, a békítő
arcotok csúnya tömbbé.*

*Csak azt tudom, hogy hat felé
kimentek majd a gyors elé,
nem vágytok semmi másra*

*és nézitek, a pesti gyors
hogy vágat el, mint messzi sors,
új és új állomásra.*

A most idézett versfüzér, akár egy verses regény a férfikor gondjairól és felismeréseiről beszél, és a hasonló önéletrajzi verses regények bölcselete szerint (miként az, hogy csak Byron *Don Juan*jára, Puskin *Anyegin*jére vagy éppen Arany János *Bolond Istók*, Gyulai Pál *Romhányi*, Arany László *A délibábok hőse* és Vajda János *Alfréd regénye* című műveire utaljak) elégikus érzéssel tesz vallomást az érett férfikor tapasztalatairól, azokról a fájdalomokról, csalódásokról, amelyeket az ifjúság elmúlása okozott. Kosztolányi költészetének és elbeszélő műveinek különben is talán leginkább jellegzetes és általános lelki karakterét a nosztalgia nem egy alkalommal igen fájdalmas érzése szabja meg.

Természetesen nem csak versei, Kosztolányi Dezső elbeszélései is igen sokszor idézik fel szülővárosát és ennek emberi alakjait. A gyermekévek új életre keltése során, amint ezt a *Halál után*, *A hegedű*, a *Néhány levél a „Zöld napló”-ból*, a *Kék gyász*, a *Tréfa*, az *Amália*, az *Üveg szem*, a *Fánika*, a *Lidike*, a *Géza bátyám* és más elbeszélések mutatják, az

író nosztalgikus, alkalmanként ironikus színekkel festett epikus vázlatot gyermekkorának eseményeiről, és legtöbbször az ezek során megismert különös emberi alakokról. Kosztolányi, miként ezt regényei vagy éppen *Bölcsőtől a koporsóig* és *Alakok* című könyvei mutatják, mindig élénken érdeklődött a különleges emberi sorsok iránt, vagy éppen az ő tolla nyomán vált egy köznapi élet különlegessé. Ez az érdeklődés és stilizáló szándék hatja át a Szabadkán megismert emberi alakok és sorsok epikus felidézését is. Hasonló érdeklődéssel idézte fel *A csillagász fia* és *Vékony Pál élete és halála* című elbeszélésében iskolai éveinek emlékeit, *Mária*, valamint *Mátyás menyasszonya* című írásaiban a vidéki város újságszerkesztőségét, *A cseh trombitás*, *A pap* és *A sűgő* című novelláiban a város színházában szerzett élményeit (a *Pacsirta* című regény is igazolja azt, hogy az író milyen bensőségesen ismerte szülővárosának színházi életét), és természetesen a szabadkai (ahogy ő nevezte: a sárszegi) „kisvilág” is gyakran kapott szerepet novellisztikájában, például *Szombat délután*, *Gőzfürdő*, *Borotva* című elbeszéléseire gondolok.

Kosztolányi Dezső költeményei és elbeszélései mintegy érzelmi „vívjelként” őrizték meg a szabadkai emlékeket, természetes, hogy regényeiben is jelen volt és szerepet kapott szülővárosa, természetesen az 1923-ban az olvasó elé került *Pacsirta* és az 1924-ben megjelent *Arany-sárkány* című műveire gondolok. Természetesen ezúttal nem erről a két regényről szeretnék beszélni, inkább szűkebb értelemben arról, hogy miként mutatják be ezek Kosztolányi Dezső szülővárosát. Ahogy Kiss Ferenc 1979-ben közreadott *Az érett Kosztolányi* című monografikus munkájában olvasható: „A regény Sárszege az ifjúkori versek Szabadkájára emlékeztet. Poros, boros vidéki város, távol a termő élet áramától. Megrekedt életek, félrecsúszott jellemek rezervátuma. Kultúrája sekélyes és talmi, s még az ősz is »kis ősz«, »alattomos, fekete, sárszegi ősz«. Eseményei is ilyenek: egy-egy szecessziós operett a színházban, néhány családi botrány; kártyacsatás, cigányzenés duhajkodás az úri kaszinóban; katolikus nőegyleti bál a tarligeti tavon, amely mögött okkal sejthetjük Palicsot. Érdektelen és idegen népek a piacon, giccses dísz tárgyak, »a vidéki élet rémes bálványai« a kirakatokban – melyeket *A gipszangyal* című korai elbeszéléséből is ismerhetünk. Gipsztörpék a virágoskertben, fehér cicák a zöld fűvön – és a századforduló vidéki úri magyarságának

jellegetes figurái: a Kossuth-párti és a Deák-párti hazafiak (az imént idézett versben is erről olvashattunk! P. B.), akik időről időre összevesznek, majd a mindent feloldó vesztés-hangulat mámorában összeborulnak. A dzsentri-virtus mohikánjai, a fehér holló voltával hivalkodó árva européer, aki állandóan a Le Figarót olvassa (*Bácska* címen külön novellát is szentelt neki Kosztolányi), a kezdő költő, aki az elsikkadás partján tántorog; szajha színésznők és ripacs színészek, akik a nagybetűvel írt Élet csodált, irigyelt és megvetett jelképei, az ide züllött cseh trombitás, akit már egy korai novella is fontosnak érzett megörökíteni, s túl a városon a »lomha Bácska«, a vidéki birtokos rokonság, akikről már *A szegény kisgyermek* is szinte olyan ámuló és nosztalgias fölényrel beszélt, mint Esti Kornél (*Géza bátyám*). S valahol, nagyon messze, igazi városok és igazi élet, de róluk csak a hamar továbbrobogó esti gyors jelenése sejtet meg valamit.”

Kosztolányi a *Pacsirta* első lapjain igen tüzetesen írja le a város főterét. „Itt volt a Városháza – olvasom –, itt volt a Baross-kávéház, itt volt a gimnázium, évtizedek óta letaposott, rozoga kőlépcsőivel, kis fatornyával, melyben reggelente diákhívó harangszó csendül, itt volt a Magyar Király vendéglő, itt volt vele szemben a Széchenyi fogadó, egyik szárnyában a Kisfaludy Színházzal, és rézsútoldalt kilátás nyílt arra az egyemeletes, gipszrőzsákkal, arany villámhárítóval díszített palotára is, a város egyik legszebb épületére, melyben az Úri Kaszinó székelt. Lejebb üzletek következtek, festékesbolt, két vaskereskedés, Vajna papír- és könyvboltja, a Mária gyógytár s egy új, csinosan berendezett, nagy díszműkereskedés is, Weisz és társa. A kereskedő jókedvű görögdinnye-fejét süttetve a nappal boltja ajtajában szivarozott. Szivarját kivette szájából, meghajolt, széles mosollyal köszönt Vajkayéknak.”

Az *Aranysárkány* című regénynek tudvalevőleg szintén Szabadka a színhelye, és írója itt is igen pontosan, hitelesen idézi fel szülőhelyének városképét és emberi világát. A városról rajzolt képben könnyen rá lehet ismerni Szabadkára, jóllehet szinte minden nagyobb vidéki város képe hasonlított ahhoz, amelyet a regény bemutat. Most csak egyetlen leírás felidézésére szorítkozom, Novák Antal tanár lakóházának bemutatására. A tanár „fáradtan a tanítástól” sétál a gimnázium épületéből haza, ezután a következők olvashatók: „nemsokára feltűnt egyemeletes háza,

melyet négy magyar holdnyi gyümölcsös vett körül, s a barnára festett kerítés, melyre körös-körül bodza hajlik, nehéz illatot terjesztve. A takaros, vastag falú, régimódi ház úgy épült, hogy csak két ablaka nézett az utcácskára, a két első emeleti ablak, a járdához alig valamivel többre, mint egy mééterre, mert a ház az utca szintje alatt mélyen feküdt, az emelet is alacsony volt, annyira, hogy a földszinti szobák falai pince híján átnedvesedtek, és ők maguk nem is lakták. A kisutcáról nem lehetett bejárni, csak a kerten át, a kerítés kapuján, mely egy tágasabb utcára nyílt. [...] A kaputól szembeötlött egy hatalmas üveges veranda is, mely valamit kiugrott a földszinti lakás elé. Középuött puszpángokkal díszített gyepágyban rózsatők vártak a nyárra, karóikra támaszkodva. Baloldalt konyhakert terült el, mely ellátta Novák Antal háztartását. Káposztát, tököket, uborkát, fokhagymát természetek itt, hüvelyes veteményeket, még bazsalikomot is. A régi csigás kút közelében kis, elhanyagolt épület látszott, a mosókonyha.” A részletező bemutatás, gondolom, arról tanúskodik, hogy a ház és a kert leírása személyes emlékekre utal.

Kosztolányi két imént idézett regénye, amellet, hogy igen meggyőző ember- és társadalomábrázolással mutatják be ifjúságának környezetét és kultúráját, a modern magyar elbeszélő művészetnek is kiváló példái. A már emlegetett (vagy éppen idézett) költemények mellett ezek tanúskodnak hitelesen arról, hogy az író milyen mélyen átélt emlékek és milyen ragaszkodás fűzte szülővárosához. Szabadka évtizedeken keresztül kapott szerepet abban az írói „magánmitológiában”, amelynek talán leginkább átélt és személyes motívumait az ifjúság élményei jelölték meg. Ebben a tekintetben a fiatalkori verseket és elbeszéléseket a két szabadkai regény teszi teljesebbé, mintegy az ifjúság tapasztalatainak, felismeréseinek teljes értelmét jelölve meg. Ahogy néhány, az írói beérkezés után született költemény és elbeszélés, a *Pacsirta* és az *Aranysárkány* foglalja össze mindazt a nosztalgiát, felismerést, tanulságot, ami az író és a szülőváros mélyen ható érzelmi viszonyának személyes, morális értelmet adott.

Végezetül egy személyes, mondhatnám így is: kegyeleti kötelességemnek szeretnék eleget tenni. Hosszú éveken, közel két évtizeden át jártam úgy Szabadkára és vettem részt a hagyományosnak mondható „Kosztolányi-napokon”, hogy mindig baráti közösségben vállaltunk elő-

adói szerepet három, mára már eltávozott kollégámmal és barátommal, három kiváló irodalomtudóssal. Bori Imrével, Dévavári Zoltánnal és Bányai Jánossal. Az első kettő már régebben, a harmadik néhány hónapja távozott végleg a szabadkai megemlékezések tudós kezdeményezői és szereplői közül. Fájdalmasan érzem át hiányukat, azt, hogy évről évre mind több pályatársam és barátom nyugszik a szabadkai, újvidéki temetők sírhantjai alatt. Amikor Szabadka nagy költőjéről: Kosztolányi Dezsőről megemlékezem, az ő emlékük – vagyis Bori Imre, Dévavári Zoltán és Bányai János emléke előtt is szeretném meghajtani a fejem.

Vékás János

Bori Imre – Társadalomtörténeti portré¹

(Bácsföldvár, 1929. december 28. – Újvidék, 2004. április 22.): irodalomtörténész, kritikus, szerkesztő, egyetemi tanár. Gimnáziumba Nagybecskerekén, Óbecsén és Zentán járt, magyartanári oklevelet az újvidéki Pedagógiai Főiskolán szerzett, 1951-ben. A katonai szolgálat letöltése után Csókán, az általános iskolában (1952–1956), majd Szabadkán a tanítóképzőben tanított (1956–1960). Ebben az időszakban tagja volt a *Rukovet* folyóirat szerkesztőségének, és részt vett az *Életjel* irodalmi élőlítség megalakításában. 1958-ban beiratkozott az újvidéki Bölcsészettudományi Karra. 1962-ben diplomált, 1964-ben doktorált (Radnóti Miklós költészete) a Magyar Tanszéken, amelynek 1960 márciusától 1995. évi nyugdíjaztatásáig volt alkalmazottja, mint tanársegéd, docens (1964), egyetemi rendkívüli tanár (1969), egyetemi rendes tanár (1971). A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének igazgatója (1979–1981), a *Tanulmányok* (1970–1981) és a *Hungarológiai Közlemények* (1979–1981), majd 1984-től 2004-ben bekövetkezett haláláig a *Híd* fő- és felelős szerkesztője volt.

1961-ben felvették a Szerbiai Írók Egyesületébe, 1984-ben megválasztották a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia levelező, 1990-ben pedig rendes tagjának. 1990-ben a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja, 1992-ben a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia rendes tagja lett.

1968-ban megkapta Újvidék város Októberi díját, 1965-ben, 1969-ben és 1971-ben Híd Irodalmi Díjjal, 1973-ban Szenteleky Kornél-díjjal tüntették ki. 1999-ben a Vajdasági Íróegyesület életműdíjjal jutalmazta.

Magyarországon 1980-ban az Elnöki Tanács a Munka Érdemrend Arany Fokozatával tüntette ki, 1995-ben Pro Cultura Hungarica emlékplakettet, 2003-ban Széchenyi-díjat kapott.

Teljes bibliográfia: Csáky S. Piroska: *Bori Imre-bibliográfia (1950–1992)*. Újvidék, Magyar Tanszék-Forum Könyvkiadó, 1994; Csáky S.

¹ A tanulmány elkészítését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

Piroska: *Adalékok Bori Imre bibliográfiájához 1993-2004.* – *Híd*, 2004. 11-12, 1532–1548.

Első találkozásom Bori Imrével így történt.

Még gimnazista koromban, 1970-ben odaszoktam az újvidéki Ifjúsági Tribünre. Végel László volt akkor a szerkesztő, és azt terveztük, hogy kísérleti színpadot hozunk létre, amelynek alapját az általam szervezett gimnáziumi színjátszócsoporthoz képezte volna. Handket játszottunk meg Arrabalt.

Közben felfordult a világ: az Ifjúsági Tribünt mint az anarcholiberalista szocializmusellenesség fertőjét politikai nyomás alá helyezték. A Tribün által kiadott *Új Symposion* két számát gyors egymásutánban betiltották, szerkesztőjét, Tolnai Ottót felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték többek között egy Rózsa Sándor nevű vegyészhallgató írásának közléséért, amelynek egyik szereplője azt találta mondani, hogy a magyaroknak Jugoszláviában olyan a helyzetük, mint a négereknek Amerikában. Rózsa Sándor volt az Ifjúsági Tribün magyar nyelvű rendezvényeinek szerkesztője, őt is elítélték, de az útlevelét nem vették el tőle, így meg se állt Németországig.

Az Ifjúsági Tribün magyar szerkesztősége szétrebbent, ott maradtam egy szál magamban rövidnadrágosan, és elkezdtem munkatársakat toborozni.

Közben a belgrádi magyar nagykövetség is érdeklődött „a magyar nacionalizmus fészke” iránt, bejelentkezett Svraga István kultúrattasé, fogadtuk Darko Hohnjeccel, a Tribün igazgatójával. Svraga megígérte, majd segít. Szerez Jancsó-filmeket, meg a Balázs Béla Stúdió filmjeit is bemutatathatjuk. Nyilván rám fért az istápolás, mert azzal küldött el első budapesti utamra, hogy „az embernek azért meg kell mondania, hogy mit akar”.

Később fellépett nálunk előadóestjével Vallai Péter, majd Bálint András, és az egyik fellépés után üzentek a Magyar Tanszékről – akkor elsőéves hallgatója voltam –, hogy Bori Imre beszélni akar velem.

Amikor átmentem, Bori azzal fogadott, hogy helyteleníti azt az irányt, amelyen a Tribün magyar szerkesztősége elindult. Nem Magyarországra kell szaladgálni és onnan hozni fellépőket. A Tribün magyar szerkesztősége a Magyar Tanszék önképzőköre kell hogy legyen.

– Én ezt nem így gondolom – válaszoltam neki.

Rázta a lábát, elvörösödött, elhallgatott. Majd nyugodt hangon közölte:

– Jól van, csak ezt akartam mondani.

Ezt követően rádiós újságíróként évtizedeken át együttműködtem vele, mindig nagyon korrekt volt, helyel-közzel talán még szívélyes is.

Pedig rémtörténetek terjengtek róla, amelyeknek bizonyára a fele se igaz, de hogy a konfliktuskerülés nem volt rá jellemző, az kétségtelen.

Nagy teljesítményre azok képesek, akikben erőteljes indulatok munkálnak, s azokat erőteljesen ellenőrzés alatt tudják tartani – mondják.

Lássuk, hogyan oldotta meg Bori Imre ezt a feladatot.

Az indulás

„A könyv gyűjtésének igénye irodalmi eszméléssel egyidős, s mi több, előbb volt a könyv, és csak azután az irodalmi érdeklődés az életemben” – mondta Bori Imre a Mák Ferencnek 1987-ben adott interjújában.

„Apám legénykorában levélhordó volt a faluban, később kiskereskedő. Tudom, hogy a levélhordó kezdte gyűjteni az újságok ajándékiadványait az I. világháború alatt, később a forradalomból odasodródott Polácsi Jánossal csereberélhetett, mert annak névbejegyzésével is maradtak nálunk könyvek. De vásárolt is könyvet kiskereskedő korában. A Révai Kislexikonát mindenképpen, hiszen még ma is emlékszem sárgás-rajzos borítójára. Nos, ez a lexikon bizonyult döntő jelentőségűnek életemben, hiszen kis elemista koromban már olvastam. Az érdeklődés sokoldalúságára (pontosabban többoldalúságára) gyakorolt hatást már szerkezetéből, karakteréből eredően is. Tudjuk, benne mindenféle tudomány a betűrend szerint következik egymás után, és én minden címszót elolvastam, természetesen többször is, mert a lexikonokban böngészni lehet, de lexikont elolvasni már nem! Az én gyerekkorom bűvös szekrénye volt az, amelyikben apám könyvei álltak. Köztük volt a 100% című baloldali folyóirat egy száma, azután Gábor Andor Az én hazám című bécsi verseskötet (»Tiszturak, tiszturak, tisztu csorda így mulat« – hallom még az

egyik vers sorait), és több más könyv mellett például Boccaccio Dekameronjának egy kötete is megvolt. A Mi irodalmunk 1931-es almanachjának címlapját irodalmunk történetének illusztrálására is felhasználtam, apám neve látható is a könyvben!”²

Irodalmi irányultságának gyökerei is megmutatkoznak a már saját maga által vásárolt első könyveinek címéből:

„Akkoriban még bejegyeztem a könyvekbe a vásárlás időpontját is, így biztosan tudom, hogy Horváth János művét, Az irodalmi műveltség megoszlása című könyvét 1944 júliusában vettem, de körülbelül ekkor jutottam hozzá Féja Géza A nagy vállalkozások kora, Babits Mihály Az európai irodalom története című könyvéhez is, mi több, Németh László műveit is ekkor kezdtem olvasni, s ez utóbbi hatása későbbi irodalomtörténeti tevékenységemre legalább olyan jelentős, mint a korábban már említett Révai Kislexikon kifejtette hatás. Nevezetesen, a Németh László-i igényesség is azt sugallta, hogy a szellem igazi táplálékot csak a lehető leg-szerteágazóbb érdeklődéstől kaphat.”³

Majd egy későbbi interjúban hozzátette:

„Nem nehéz kitalálni, hogy kis gimnazistaként *tudtam*, hogy szeretem az irodalmat, tehát rendszeresen kezdtem gyűjteni a magyar irodalomra vonatkozó munkákat, hiszen 1944 októberéig megvásárolhattam a Magyar Tudományos Akadémia kiadványait Pintér Jenő kétkötetes, népszerű irodalomtörténeti bibliográfiái alapján. Így vásároltam meg az Irodalomtörténeti Közlemények első huszonöt évfolyamát. [...] De hogy magyartanár leszek, az már a háború után, a zentai gimnázium padjaiban határozott el, amikor megkezdte munkáját Újvidéken a Tanárképző Főiskola, ahol előadói diplomát lehetett szerezni magyar nyelvből

² Mák Ferenc: *Jeles magánkönyvtárak*. Ismereteimet egy lexikon nyitotta meg. A sokszínűség azóta is legfőbb vezérelvem – Az antikvárium mint élmény – A gondok azért maradnak – interjú dr. Bori Imrével – *Magyar Szó*, 1987. december 19., 15.

³ Uo.

és irodalomból. Nem volt szükség tehát valamilyen pályamódosításra, hiszen amikor 1948 őszén Szeli István tanár úr betegszabadságon volt, a magam osztályában én vezettem az irodalmi gyakorlatokat. Kézenfekvő volt tehát, hogy 1949. szeptember 1-jén beiratkoztam a Tanárképző Főiskolára és szereztem előadói diplomát 1951-ben. Ott Penavin Olga és B. Szabó György volt a tanárunk.”⁴

Valójában mindazok az elemek benne vannak e két visszaemlékezésben, amelyek meghatározták fejlődésének irányát.

A fellépés

Bori Imre eszmélésének korában Jugoszláviában egy nagy társadalmi átalakulás kísérlete kezdődött. Tito 1948 elején nyilvánosan és radikálisan szakított Sztálinnal, a fegyveres összetűzés határáig kieleződött külső konfliktussal együtt a belső represszió is tovább keményedett. Miután a szovjet tömb és Jugoszlávia között az összetűzés a „kulturális hidegháború” szintjére mérséklődött, át kellett alakítani a társadalmi intézményrendszert az új viszonyok szükségletei szerint. Mind nagyobb volt az igény a belső erőforrások mozgósítására, s ezt a célt szolgálta a gazdasági életben a munkástanács-rendszer, majd pedig, ugyanazt a gyárkapun kívülre is kiterjesztve, az öngazgatás. Eközben szövetségeket kellett találni az értelmiségiek körében is, ami politikai alávettségük addigi megalázásai után nem volt könnyű feladat. Ők voltak a „munkásosztály” legkevésbé megbízhatónak nyilvánított szövetségei, akikkel szemben – ellentétben a parasztsággal és a kispolgársággal – még taktikai engedményeket se engedélyezett a párt.

Ebben a világban ocsúdott Bori Imre, és mindjárt a harcok közepébe került. 1949-ben az újvidéki Tanárképző Főiskolán B. Szabó Györgynek, a háború utáni első évtized legbefolyásosabb kultúrpolitikusának a tanítványa lett.

⁴ Kontra Ferenc: *Irodalom a határzónák mögött*. Interjú dr. Bori Imre akadémikussal. – *Magyar Szó*, 1995. október 29., 13.

B. Szabó értesült arról a politikai törekvésről, amely a Sztálinnal való szakítás keretében nemcsak a szigorúan központosított tervezdélkodással, hanem a szocialista realizmus zsdanovi változatának jugoszláviai formájával, a zogovícizmussal is szakítani akart. Fegyelmezett kommunistaként igyekezett megfelelni ennek az elvárásnak, de lényegében mégis a régi felfogás neveltje volt. Az alakította ki habitusát, magatartását, és természetesen többé vagy kevésbé konzisztens eszmei-elméleti koncepcióját is. Ez a helyzet vezetett oda, hogy amikor az ellentétek között „igazságot” kellett tennie – márpedig erre nem csak a pozíciójából eredő kötelessége, hanem a kultúrpolitikai hegemon szerepére való vágyakozása is sarkallta –, akkor mindig az integrátori magasságokba való felülemelkedésre törekedett.

Így történt ez akkor is, amikor az írók fellázdáltak a *Híd* akkori főszerkesztőjének, Olajos Mihálynak a gyakorlata ellen, aki hajlamos volt akár még egy-egy novella cselekményszövésebe is beleszólni annak érdekében, hogy mondanivalója az olvasók számára minél „tanulságosabb” legyen.

1949. december 17-én a Vajdasági Kultúregyesületek Szövetségének Magyar Osztályában az írók és kultúrmunkások vitát szerveztek a Jugoszláv Írószövetség 1949. december 26–28-i zágrábi kongresszusa előtt. A vita témája eredetileg Lenin irodalomfelfogása volt, amiről B. Szabó György tartott előadást. A résztvevők azonban elsősorban a *Híd* szerkesztéspolitikájának bírálatára összpontosították mondanivalójukat.⁵

Olajost nem sokkal később leváltották, helyébe a *Híd* élére Ernyes Györgyöt, a fiatal pártaktivistát nevezték ki, aki B. Szabó Györgyre támaszkodott, és felkérte a *Híd* 1950. áprilisi számának megszerkesztésére. B. Szabó elsősorban főiskolai hallgatóinak köréből toborozta a munkatársakat. Íme a lista:

„B. Szabó György, a Tanárképző Főiskola tanára, Noviszád; Begovics Imre, műszaki középiskolai tanuló, Noviszád; Bori Imre, tanárképző főiskolai hallgató, Noviszád; Borus Erzsébet, a Magyar Szó munkatársa, Topolya; Bóna Júlia, a Magyar Gimnázium titkára, Noviszád; Fehér Ferenc,

⁵ (Szerk.): Szeljegyzetek vitaestünkről. – *Híd*, 1950. 1-2, 81–85.

tanárképző főiskolai hallgató, Noviszád; Gellér Tibor, a Magyar Tanítóképző tanára, Noviszád; Hatala Zoltán, a Magyar Tanítóképző növendéke, Szubotica; Jámbor Mária, tanárképző főiskolai hallgató, Noviszád; Juhász Géza, a Magyar Tanítóképző tanára, Szubotica; Madarász András, tanárképző főiskolai hallgató, Noviszád; Major Nándor, földmérő középiskolai hallgató, Noviszád; Németh István, műszaki középiskolai hallgató, Máli Igyos; Petkovics Kálmán, a Dolgozók munkatársa, Noviszád; Poros Anna, a Magyar Tanítóképző növendéke, Noviszád; Sárosi Károly, tanügyi inspektor, Noviszád; Tomán László, tanárképző főiskolai hallgató, Noviszád”⁶

Mi sem volt szerencsétlenebb megoldás, mint B. Szabó György bevezető szövegének ezt a címet adni: *Az új nemzedék hangja*. Az öreg forradalmárok úgy érezték, le akarják cserélni őket, és a legdurvább inszINUÁCIÓKKAL támadták a sajtóban a *Híd* áprilisi számát, annak munkatársait, és magát B. Szabó Györgyöt is.

Pedig eredetileg az öregek voltak elégedetlenek Olajossal. A konfliktust azonban B. Szabó György a maga pozíciójának erősítésére akarta kihasználni, a fiatalokat tolva előtérbe. Közülük is elsősorban a kritikusokat emelte ki, akiket majd az öregek ellen lehet fordítani.

A támadások során azonban már nem kelt a fiatalok védelmére, hanem Zomborban megszervezte a vajdasági magyar írók tanácskozáását. Ott döntöttek a Magyar Irodalmi Társaság mint „integráló” ernyőszervezet megalakításáról, amelyben a vezetőség választotta a tagságot, akárcsak az akkoriban létrehozott többi ilyen szervezetben is.

B. Szabó György „felülemelkedési” kísérletét azonban túlhaladta az idő, a szervezet pedig, ahogy megalakult, úgy meg is szűnt. A beavatottnak – a zavaros viszonyok közepette is – már ebből is látniuk kellett volna, milyen irányt vett az országos politikai akarat.

Volt-e akkor új nemzedék, és ha volt, milyen programcélokkal jött létre? Utólag maguk a résztvevők is úgy nyilatkoztak, hogy egymástól nagyon különböző affinitású fiatalok léptek akkor színre, és programcéljaikat is csak igen kezdetlegesen tudták megfogalmazni. Bori Imre

⁶ --: E számunk munkatársai. – *Híd*, 1950. 4.

közölte őket a *Magyar Szóban*. Mint írta, úgy, ahogy egykoron határozati javaslatként egy „soha meg nem tartott összejövetelekre” megfogalmazták:

„1. A Március-mozgalom a fiatal magyar írók társulása; 2. A Március-mozgalom célja a fiatal írók bevezetése az irodalomba; 3. Meg kell szüntetnünk az irodalom kívülről való irányítását. Bürokratáknak semmi keresnivalójuk az irodalomban; 4. A vajdasági magyar irodalom csak akkor válhat nagy irodalommá, ha a teljes valóságot tükrözi. A fiatal íróknak elsőrendű feladata, hogy ilyen irányban szolgálják az irodalmat; 5. A fiatal íróknak tanulmányozniuk kell népünk életét (a gyári munkásság megélhetési és munkaviszonyai, problémái; a falusi lakosság élete; »Vajdaság fölfedezése«); 6. Vajdaság magyarsága nemzetiségi problémáinak felvetése és megoldása; 7. Ahogy a lehetőségek megengedik (papírváltság megszűnése), megindítjuk független folyóiratunkat, a »Márciust«, és kiadó-szövetkezetet alapítunk Március-könyvtár néven; 8. Tanulmányozunk és fordítanunk kell a klasszikus és modern nyugati irodalmat; 9. A délszláv irodalmat közelebb kell hoznunk közönségünkhöz.”⁷

Az igazi programot a tartományi kormány meghívására vajdasági körúton tartózkodó Sinkó Ervin fogalmazta meg, amikor 1950. június 20-án Újvidéken a Vajdasági Kultúregyesületek Szövetsége Magyar Osztályának tanácsstermében találkozott a vajdasági fiatal magyar írókkal.

„Magyarországon a Vörös hadsereg likvidálta a grófok és kapitalisták uralmát. De bármilyen óriási horderejű is ez az esemény, hogy a magyar nép odaát megszabadult a grófok és kapitalisták alól – az a hatalom, amely a népet felszabadította, ugyanakkor hódító is volt, hódító olyan értelemben, hogy Magyarország mindmáig megszállott ország, és szolgailag alárendeli saját érdekeit a Szovjetunió érdekeinek [...] S hogy ilyen körülmények között ott nem fejlődik, nem fejlődhetett ki igazi, szocialista irodalom sem, az természetes. A magyar irodalom, illetve azok a nyilvánosságra kerülő sajtótermékek, amelyek ott megjelennek, szolgál

⁷ Bori Imre: *Húsz év után.* – *Magyar Szó*, 1971. február 20, 9.

másolatai, rossz fordításai a mai szovjet irodalom egyénietlen bizantinizmusának. A magyar irodalomban nehéz valami magyar forradalmiságnak még a nyomát is felfedezni.”⁸

Majd áttért a jugoszláviai helyzet értékelésére:

„A magyar tömegek ma politikai aktivitásban, szellemi érettségben, öntudatban elmaradnak hazánk többi népei mögött [...] Mi más lehetne a vajdasági magyar író feladata, mint ezt a fejlődést szolgálni, meggyorsítani, azon lenni, hogy a lehető legrövidebb időn belül eltűnjék az a különbség, mely a társadalmi aktivitás és a politikai érettség tekintetében a magyarság és Jugoszlávia többi népei között még mindig fennáll. [...] A Tájékoztató Iroda béklyóitól felszabadult magyar nép azt kérdi majd töletek, vajdasági magyar íróktól: ti, akik szabadon élhettetek, alkothattatok, akiknek nem a nagy-orosz politika írta elő, mit és hogyan írhattok, ti, akiknek egyetlen cenzorotok a saját szocialista lelkiismeretetek és felelősségérzetetek volt, ti, akik annyival kedvezőbb helyzetben voltatok, éltetek-e a szabadsággal, mit alkottatok, mit hoztok most nekünk? Vajon nem volna-e szép, ha akkor ti egy sereg magyar könyvre mutathatnátok, melyek az új szocialista magyar kultúrának törtek utat, könyvekre, művekre, melyek majd példái és mintaképei lehetnek amazoknak odaát.”⁹

Valójában tehát két sarkalatos pontja volt ennek a programnak. Egyrészt: a magyarok egyedül Jugoszláviában szabadok, itt alkothatnak szabadon, és a jugoszláviai magyarok feladata az is, hogy fel tudják majd mutatni az egyetemes magyarság számára is az értékeket, ha a többiek is felszabadulnak. Másrészt, ezeket a felmutatandó értékeket még csak ezután kell létrehozni. Térben és időben is lehatárolta tehát ez a koncepció a jugoszláviai magyarság fejlődésének útját. Pontosabban: csak

⁸ A *Híd* áprilisi számáról. Sinkó Ervin beszélgetése Vajdaság fiatal íróival. – *Iffjúság Szava*, 1950. június 24.; Idézi Major Nándor: *Kényszerhelyzetben árnyalatokért. Híd*, 2010. 11, 77–79.

⁹ A *Híd* áprilisi számáról. Sinkó Ervin beszélgetése Vajdaság fiatal íróival. – *Iffjúság Szava*, 1950. június 24.; Idézi Major Nándor: *Kényszerhelyzetben árnyalatokért. Híd*, 2010. 11, 77–79.

a magyarság vonatkozásában határolta le, miközben a Jugoszlávia felé való nyitottságot, integrációt szorgalmazta. Mi több, azt állította, hogy a jugoszláviai magyarságnak ahhoz kell felzárkóznia.

A pillanatra az ellentmondások egész sora nyomta rá bélyegét. Alapvetően meghatározta Sztálin Tájékoztató Irodájának Jugoszlávia elleni támadása, amelyet követően az országban hadiállapot állt be. A Szovjetunió és szövetséges államainak Jugoszlávia elleni fegyveres támadása se volt kizárva, a gazdasági zárlat nagy megpróbáltatások elé állította az országot, ugyanakkor folyt a politikai leszámolás a keletről támogatott belső ellenzékkel. A JKP V. kongresszusa úgy állt ki „egyetlenül” Tito mellett, hogy a küldöttek a nagy Szovjetuniót éltették. A pártvezetés, a szocialista eszme elárulásának vádját elkerülendő, nem szakított a „szovjet típusú” szocializmus gyakorlatának számos megnyilvánulásával. Ez a köztes állapot sok embert megzavart, nem kis mértékben a pártstruktúrákban is, ahol a háború előtt és alatt szigorú fegyelem és konspiráció alakult ki.

Az „áprilisi Hidasok” fellépése éppen a szóban forgó átmeneti időszakra esett. Nem lehetett még tudni, mi a hivatalos álláspont. Csak a legtájékozottabbak értesültek arról, hogy Kardelj 1949. december 12-én Ljubljanában, a Szlovén Tudományos és Művészeti Akadémián megtartott beszédében kiállt a kultúra és tudomány terén uralkodó viszonyok demokratizálásáért, a Jugoszláv Írószövetség II. kongresszusa még csak 1949. december 26–28-án következett, de annak határozatai sem foglaltak egyértelműen állást a szocialista realizmussal és a művészet „kézi vezérlésével” szemben.

Ugyanakkor az országban egyre szaporodtak az „ifjúsági” jelzöt a nevükben is tartalmazó lapok, folyóiratok, könyvsorozatok. A *Híd* 1950. áprilisi számában Bori Imre ezek egyikét, az *Izvor* című ifjúsági folyóiratot ismertette, azzal a nem leplezett céllal, hogy a példamutatás által saját nemzedékének folyóiratot, kiteljesedési teret követeljen. Kiemelte:

„Az *Izvor*, a horvát fiatalok Zágrábban megjelenő folyóirata, januári számával III. évfolyamába lépett. [...] A horvát ifjúság irodalmi törekvéseit eddig is figyelemmel kísérték, segítették őket, és neves irodalmi folyóiratok közölték írásaikat. [...] Az *Izvor* megjelenése azonban megvál-

toztatta ezt a helyzetet. Új központ létesült, amely jellegénél és célkitűzéseinél fogva is alkalmasabb volt arra, hogy az ifjúságot megszólaltassa, maga köré gyűjtse. Ezzel magyarázhatjuk, hogy a két év alatt sok fiatal író tevékeny munkatársa volt a lapnak, és az egész Népköztársaság területén megtalálta olvasóit, új olvasókat nevelt és új munkatársakat szerzett. A kétezer irodalmi kör beszédes bizonyítéka annak, hogy egy folyóirat mit jelent és milyen szolgáltatásokat tehet. [...] Egy ifjúsági lapnak ez kell hogy legyen a célja: felkutatni az ifjú tehetségeket, megnyitni számukra a nyilvánvalóság [nyilvánosság], az emberek felé az utat, mert fejlődésük más-képpen elképzelhetetlen. A kritika állandóan figyelheti működésüket, s így a fiatal írók igényességre nevelik, rámutatnak hibáira. Felhívják figyelmét azokra a jelenségekre, melyeknek kiküszöbölésével művének minősége javul, értékben gyarapodik. Ennek segítségével valódi íróvá, alkotó művésszé, a szocialista társadalom munkájának hűséges ábrázolójává, a szocialista ember mérnökévé válhat.”¹⁰

A tagadás kora

Bori Imre gyakran még a napi politikai használat célját alig kielégítő konceptuális elemeknek a felhasználásával is igyekezett koherens rendszert kialakítani. Mint elemzésünk végére kiderül, e „tökéletesítés” során szinte semmi sem marad az eredeti elemekből.

Húszéves volt, amikor kilépett a nyilvánosság elé, és a húszévesek magabiztosságával mondott ítéletet élet és irodalom dolgaiban. Úgy tűnt, a pillanat megfelel lázadó természetének. Hamarosan azonban szembesülnie kellett a közegellenállással is.

A Pedagógiai Főiskola befejezése után, 1951. szeptember 4-5-én még ott volt a zombori irodalmi találkozón, ahol elhatározták a Magyar Irodalmi Társaság megalakítását, és állást foglaltak arról, hogy „az írónak tájszíneken keresztül kell érvényesítenie a valóságot”. Ezután bevonult katonának, és amikor 1952. január 5-6-án Újvidéken a Társaságot

¹⁰ Bori Imre: *Izvor. – Híd*, 1950. 4., 278.

meg is alakították, neki, számos nemzedéktársával ellentétben, távollétében csak tagjelölti státus jutott.

Miután leszolgált, pedagógusi karrierjét Csókán kezdte, az általános iskolában, amit egy interjúban úgy minősített, hogy féltették, mert nem szerették Újvidéken az olyan nagyszájú alakokat, mint ő. Bizonyára jól jellemezte akkori önmagát, mert például amikor még 1951. április 1-jén Majtényi Mihály, a *Híd* akkor kinevezett főszerkesztője értekezletet hívott össze a folyóirat előző évi számainak értékelésére, Bori így foglalta össze véleményét:

„Bogdánfi, Weigand, Urbán csak vendégnek számítanak, Mácsay hanyatlófélben van, Latáktól, Csépetől már semmit sem várhatunk, s Fehér Ferenc lesz az egyedüli vajdasági költő, aki majd »betör« az egyetemes magyar irodalomba.”¹¹

Különösen neuralgikus pontot érintett Lőrinc Péter néven is publikáló Löbl Árpád egyik vitacikkére írt válaszában:

„A felszabadulás óta az írók, akik munkatársai voltak a régi *Hídnak*, nem tesznek mást, mint állandóan védik az újjászületett folyóirat »nemes és forradalmi« hagyományait, és állandóan hangsúlyozzák a lap elévülhetetlen irodalmi érdemeit a múltban és természetesen a felszabadulás utáni időben is. Ennek a mítosz-teremtésnek utolsó láncszeme volt az említett Lőrinc-féle írás. [...] szükséges volt a Mának az igazolására a múltba menni vissza, mai hibák védelmére a múlt érdemeit sorakoztatni fel. [...] megcsontosodva és szellemileg kiürülve találta a lapot a 41-es év. [...] A megszállással megjelenése is lehetetlenné vált, csak a felszabadulás után jelent meg újra, tegyük hozzá rögtön, semmit sem változott. Mintha csak átaludta volna azt a négy évet, mintha az alatt az idő alatt semmi sem történt volna. [...] Éppen azzal, hogy a felszabadulással maga a folyóirat nem kezdett új életet, hanem csak a régit igyekezett folytatni, már eleve anakronizmussá és az irodalmi fejlődés kerékkötőjévé vált. Agitált most is, ugyanazokkal az irodalmon kívüli eszközökkel, mint azelőtt, természe-

¹¹ Major Nándor: *Kényszerhelyzetben árnyalatokért.* – *Híd*, 2011. 1., 112.

tesen az új politikai helyzetnek megfelelően. Azonban az, ami a féllegálításban jogos és egyedül lehetséges, célravezető forma volt, a felszabadulás után szinte semmi hatást nem ért el. [...] A lap a régi páncélt, a megcsontosodott szerkesztési elvet is változatlanul vette át, és most már nem a reakció, hanem az újtás ellen használva, minden egészséges kezdeményezés halálát okozta.”¹²

A sinkói elvek alapján a vajdasági magyar irodalom előzményeit tekintve *A vajdasági ég alatt* című, általa szerkesztett antológia előszavában fogalmazott a legsumásabbban:

„Az idő, amelyet ez a költészet magába olvaszt, nem több tizenöt esztendőnél. Együtt született a felszabadulással. [...] Ami ez előtt volt, az nem talajunkból szökkent, hanem idegen égtájak virága volt, és ez nyiladozott a versírók szívében. Költészetünk igazi története, mint ahogy ennek a tájnak az igazi története is, 1944-ben kezdődött. A felszabadulással hódíthattuk meg csak ezt a tájat, és az emberi élet itt is teremtődő új körülményei között csak most nyílt először lehetőség évszázadok viharos történelme, harcai, lázadásai, forrongásai, süket évszázadai és lázas napjai után, hogy nemzedékek hagyományokat teremthessenek a maguk életével, vérével, érzéseivel a majdan utánuk felnövekvőknek. [...] Először énekel a költő felszabadultan, először szólhat rólunk és beszélhet nekünk, nem magánosan, hanem állandóan megújuló hangon természet és élmény változataiban, a maguk hangján daloló költők társaságában. Rövid életű és hagyománytalan mégis. Múltja nincs, csak jelene és leginkább jövője van.”¹³

A kor műveivel szemben sem volt kevésbé kritikus. Még az általa már akkor is becsült Herceg Jánosról is igencsak fölényeskedő hangnemben írt:

¹² Bori Imre: *Tizenöt éves a „Híd”*. Vita Lőrinc Péterrel. – *Ifjúság*, 1951. augusztus 15.; Idézi Major Nándor: *Kényszerhelyzetben árnyalatokért*. – *Híd*, 2011. 2., 84–87.

¹³ Bori Imre: A kötet elé. In *A vajdasági ég alatt. A jugoszláviai magyar költészet antológiája*. Válogatta és a jegyzeteket írta: Bori Imre. Forum Könyvkiadó, Novi Sad, 1960, 7–15.

„Herceg nemes polgári humanizmusa lehetővé tette, hogy a kis emberek írója legyen, részvétellel, szeretettel, megértéssel foglalkozzék velük [...] S meglátta, hogy a kisemberek világa is megváltozott, súlypont-csere ment végre, elég indító ok volt, hogy maga is ebbe az irányba induljon el. Az alapokig még nem jutott el, de küszöbén áll. S ha ebben az írásunkban sokat foglalkoztunk írói szemléletének szociológiai alapjaival, és azt kíséreltük megmutatni, hogy annak alapjai a háború előtti iparos-létben gyökereznek, az írónak is segítséget akarunk nyújtani. Herceg ellentmondásos író, s ellentmondásait megmutatva, alapjaira mutatva, bizonyos mértékben már a feloldás lehetőségét is az író asztalára tettük. Herceg János értékes alkotónk, s ezt külön hangsúlyoznunk sem kell. Csak becsületes írói szándékok és értékes megvalósulások válhatnak ki mélyebb hatásokat s támaszthatnak elemzőkedvet. Herceg könyve pedig ilyen”.¹⁴

Még szigorúbb mércével mérte, hogy az egyetemes magyar irodalomból mi az, ami a vajdasági magyar szellemi építkezés során felhasználható. Egyrészt: a magyar irodalomban nincs dráma. Másrészt: az irodalomtörténet nem foglalkozik a szomszéd népek hatásaival. Harmadrészt: az olvasókönyvek századfordulósak. Negyedrészt: hatalmas fehér foltok vannak az irodalomtörténet-írásban.

„Tudjuk: magyar drámai irodalom nincs, s ha van is, aligha mérhető a lírikusok hatalmas teljesítményéhez. A XIX. század még fellobbantott két nagy tehetségű drámaíró: Katona Józsefet és Madách Imrét, de a *Bánk bán*on és *Az ember tragédiáján* kívül és a népszínműveket leszámítva szinte semmilyen drámai alkotás nem él a köztudatban. S ha a XX. századot vesszük szemügyre, itt sem rózsásabb a kép [...] A letargia, az ájulás, amely a XVII. században oly jellemző a magyar nyelvű drámai irodalomra, mákonyával máig is fogva tartja a drámaírókat. A kezdeményeknek nem akadt folytatása [...] Csak a népszínmű és az operett tört fel és uralta a színpadot, s tartja hatalmában még ma is az emberek izlését. Nem vigasztaló a kép, s ha arra gondolunk, hogy a vajdasági magyar irodalomból is

¹⁴ Bori Imre: *A kispolgári világ csodája*. – *Híd*, 1960. 7-8., 624–630.

szinte teljes egészében hiányzik a drámaírói törekvés, még inkább el kell szomorodnunk”.¹⁵

Négy évvel később azt is elpanaszolta, hogy „prózáink ma sem erőssége még irodalmunknak, s talán éppen ez az esztendő fogja majd affirmálni csak a jugoszláviai magyar prózairodalmat, drámairodalom egyszerűen nem is létezik.”¹⁶ Ekkoriban még nem részletezte, miért tartható e körülmény olyan lényegesnek. Ezt már csak akkor tette, amikor tagadóan fejtette ki azt a nézetet, hogy a nemzeti irodalom műfaji sajátosságai a magyar néplelek jellemzőire utalnak: „Már-már hinni kezdtünk azoknak az irodalmi babonáknak, amelyek a magyar irodalom egészének természetéről alkotott képünket is behálózzák, ti. abban, hogy a magyar a líra népe, s olyan nagyobb lélekzetű, átfogó szemléletet igénylő műfajnak, mint amilyen a regény is, a magyar irodalomban nincsen talaja, mint ahogy nincsen a drámának sem, amely ugyancsak az egységes koncepciónak, az eszméknek és a szenvedélyeknek a műfaja.”¹⁷

Ugyanilyen hévvel észrevételezte, hogy

„A magyar irodalom története, bár nem egy érdemes művelője volt e tudomány-ágnak, nem tud felmutatni olyan tanulmányt, amely behatóan foglalkozna a szomszéd népek hatásaival, és így kiderítené és rámutatna a jugoszláv irodalom nyomaira, hatásaira a magyar irodalom alakulásában. A jugoszláv irodalom kölcsönözne szín hiányzik a magyar irodalom történetéből, az a szín, amely koronként más-más mértékben és jellegben bukkan fel [...] A magyar irodalom egészen a legutóbbi időig nem volt kíváncsi arra, hogy mi történik a jugoszláv szellemi életben [...] A vajdasági magyar műfordítás-irodalom 1953 után fog az új jugoszláv költői jelenségek tolmácsolásához [...] A vajdasági magyar nyelvű műfordítás-irodalom törte meg azokat az évszázados hagyományokat, amelyek a jugoszláv irodalomból csak Karadžić népköltési gyűjteményeit volt haj-

¹⁵ Bori Imre: *Drámairodalom nélkül.* – Újvidéki Rádió, Panoráma, 1961. augusztus 18.

¹⁶ Bori Imre: *Húsz év irodalmi élete.* – Újvidéki Rádió, Kultúrrevü, 1965. november 30.

¹⁷ Bori Imre: *Tíz regény elé.* – *Magyar Szó*, 1970. január 25.

landó vállalni. Az öreg Vujadin és a Koszovói lányka kezdetleges népi életképei helyett azokat az irodalmi szövegeket tolmácsolja, amelyekben a szocialista gondolat magas fokú eszmeisége párosul mély művészettel”.¹⁸

Tanulmánya végén megjegyezte ugyan: „Írásom nyomdába kerülése után jutottam Szász István fordításkötetéhez [...] valamint Erődi Béla fordításában *A Balkán félszigeti népek költészetéből című gyűjteményéhez*”, de mindegyre csak legyintett, mondván, hogy e tények „lényegesen nem változtatják meg azt a képet, amit írásomban megrajzolni igyekeztem”.¹⁹

Sőtér István *Nemzet és haladás* című könyvét méltatva Bori Imre rámutat

„arra a hiányosságra [...], amely könyve összehasonlító irodalomtörténeti fejezetében fedezhető fel. Akkor, amikor a »nemzeti irodalom kialakulásának« problémáiról szól, a magyar irodalom párhuzamaiként az orosz és a lengyelt említi, s a népiességgel kapcsolatban is Kelet-Európa irodalmaiból nem egyet említ [...] ám délszláv példái nincsenek, holott éppen a délszláv irodalmak analógiái kínálják a legtöbb párhuzamot, amelyekkel a magyar irodalomnak kétségtelenül kapcsolatai is voltak, sokkal nagyobb mértékben, mint az oroszokkal vagy a lengyelekkel, mi több, ezek az irodalmak ugyanabból a talajból táplálkoztak, mint a magyar is, s annál feltűnőbb ezek hiánya Sőtér szemlélésében. E hiányt pedig aligha lehet mással magyarázni, mint azzal az egyszerű ténnyel, hogy ilyen jellegű kutatások alig folytak, s a feltárt eredmények sem szivódtak fel az irodalomtörténeti köztudatban. Ez a hiány Sőtér könyvében figyelmeztet a mi feladatainkra, s a kutatás fehér foltjaira is”.²⁰

„Olvasókönyveink őstípusait a századvég Osztrák–Magyar Monarchiájának szellemében kell keresnünk, abban a szellemben, amely kitermelte

¹⁸ Bori Imre: *Az élet szolgálatában (A műfordításról)*. – *Híd*, 1960. 11., 892–893.

¹⁹ Bori Imre: *Az élet szolgálatában (A műfordításról)*. – *Híd*, 1960. 11., 892–893.

²⁰ Bori Imre: *Nemzet vagy haladás – a magyar irodalom egy aspektusának vizsgálata*. – *Híd*, 1965. 1, 128–135.

Szabolcska Mihály költészetét, Göre Gábor figuráját, a pedagógiai célzatú tanítások tömkelegét [...] Az irodalom és a művészetek előtti ősállapotoknak ez a szelleme, ma már ki tudja miért, befészkelte magát a felszabadulás után készült olvasókönyveinkbe is [...] Itt van azonban az ideje annak, hogy leszámoljunk a gyerekeknek szánt irodalom körüli balhiedelmekkel [...] hadd áramoljon egészséges, friss levegő beléjük.”²¹

Amikor doktorálása kapcsán Gion Nándor egy interjúban megkérdezte, hogy „Az eddigi Radnótiról szóló irodalomhoz viszonyítva milyen új szempontból vizsgálta a költő életművét és milyen új mozzanatokról számol be disszertációjában”, Bori Imre így válaszolt:

„Rögtön le kell szögezmem, hogy komoly Radnóti-irodalom ma sincs [...] Paradoxonnak látom, hogy a legjobb Radnótiról szóló tanulmányok filológiai vagy stilisztikai jellegűek [...] Ebből következik, hogy az új mozzanatokról feltett kérdésre meglehetősen nehéz felelni. Eltekintve ugyanis néhány vázlatos kísérlettől, ez a disszertáció kísérte meg először Radnóti költészetének természetét fejtegetni egy nagyobb lélegzetű munkában, tehát új mozzanatok lépten-nyomon felbukkannak”²²

Sorolhatnánk még a példákat. Bori Imre szellemi fejlődésében ez a radikális tagadás időszaka. Az igenlésekkel ekkortájt kevesebb szerencséje volt. Így például a katonaságból hazatérve azon frissiben méltatta Mile Milatović *Andrija Hebrang esete* című könyvét. Mile Milatović egy államügyész volt, Andrija Hebrang pedig egy horvát politikus, aki ellen a tájékoztatóirodás időkben Tito koncepciót perrendeztetett, amelyet éppen a nevezett államügyész bonyolított le. Ezt igyekezett indokolni a hivatalos propaganda szemszögéből a könyv, amelyet magyarul is kiadtak. Bori ilyeneket írt róla:

„Ahogy belemélyedtem az olvasásba, nem a hazaáruló Hebrang Andrija bírósági esete bontakozott ki előttem, és Milatovicot nem vizsgálóbírói

²¹ Újvidéki Rádió, *Kultúrrevü*, 1961. október 17.

²² Újvidéki Rádió, *Panoráma*, 1963. december 13.

ügyességéért dicsértem, hanem azért a merészségért, ahogyan meg merte írni és meg merte közelíteni a hazaárulás lélektani problémáját is. És ezt érzem döntőnek ebben a könyvben. Mert a hazaárulás nem új dolog, a világirodalomnak nem egy alkotása van, ahol ezzel a problémával mattat az író, de még nem találtam egy könyvet sem, ahol a modern hazaárulás rafinált és kifinomult, szinte mesteri technikával véghezvitt tettét ilyen nagyszerű ábrázolásban olvashattam. [...] Így, ilyen gyalázatosan még nem árultak hazát, mint ahogyan Hebrang Andrija tette, és kevés könyvet ismerek, amelyben ennyire szépen kidomborították volna a jellemzően sajátos jugoszláv problémákat.”²³

Andrija Hebrangot 1992-ben Horvátországban rehabilitálták. Mile Milatovićból nem lett író, mi több, a könyvet biztosan nem ő, hanem valószínűleg Dobrica Ćosić írta Aleksandar Ranković belügyminiszter megrendelésére. Bori Imre a kérdés esztétikai vonatkozásában nem tévedett, Major Nándor pedig visszaemlékezésében szükségesnek tartotta megjegyezni: „Amikor Bori Imrével 1952-ben Szarajevóban élvezettel elolvastuk az *Andrija Hebrang esetét*, álmunkban sem gondoltunk arra, hogy a háttérben mennyi titokzatos összefüggés, bonyodalom, sőt aljasság rejlik. S abból az elkövetkező években mi minden kerül napvilágra. S mi marad titoknak évtizedek múltán, a mai napig is.”²⁴

Az építkezés

Bori Imre Újvidékre való visszatérése Szabadkán át vezetett, ahol 1956 szeptemberétől a Tanítóképzőben tanított. Gyorsan bekapcsolódott a város szellemi életébe: a *Rukovet* című folyóirat szerkesztőségének tagja lett, és ő is ott volt azok között, akik 1958-ban kezdeményezték az *Életjel Irodalmi Élőújság* megalakítását. A tanítást is élvezte:

²³ Bori Imre: *Andrija Hebrang esete*. – *Híd*, 1952. 11., 694.

²⁴ Major Nándor: *Bonyodalom egy szerzőség körül*. – *Híd*, 2012. 8., 88–106.

„Nem kellett dogmatikusan szocialistának lenni, a tanárember szabadsága pedig az interpretáció szabadságában nyilatkozhatott meg. Hadd emlékeztessenek arra, hogy a tanítóképzőben én már szabadon beszélhettem például Baudelaire-ről, és egy ilyen Baudelaire-óra szabadította ki Domonkos Istvánból a költőt: utána három napig nem járt órákra, mert állandóan Baudelaire-t olvasta. [...] A magam meggyőződését képviseltem a katedrán is. Az elmúlt ötven évben nem voltam hajlandó kétlaki módon sem élni, sem gondolkodni.”²⁵

Közben minden hónapban jelent meg tanulmánya a *Híd*ban, amelynek 1956 januárjától szerkesztőbizottsági tagja volt, gyakran írt az Újvidéki Rádióknak, és többször szerepelt az újvidéki Ifjúsági Tribün műsoraiban.

Amikor 1960 táján eljutott a tagadás tetőfokára, olyan új helyzetbe került, amelyben a tagadás már nem volt elég, valamire igent is kellett mondani: az újvidéki Bölcsészkaron létrejött Magyar Tanszék tanársegédje lett.

A Tanszék

Szerbia Képviselőháza 1954-ben döntött arról, hogy a Belgrádi Egyetem keretében bölcsészettudományi és mezőgazdasági kart alapít Újvidéken. Az előkészítő bizottság a bölcsészkar keretében hat tanszak létrehozását irányozta elő, ezek között volt a magyar is.

A történelem, a jugoszláv irodalom és szerbhorvát nyelv, akárcsak az angol és a német tanszak, már 1954 októberében megkezdte a munkát, a magyar tanszék megalakulásával kapcsolatban azonban számos nehézség merült fel. A lektorátus is csak 1957-ben kezdett működni, eközben folyt a vita arról, hogy a magyar tanszék anyanyelvű legyen-e, vagy tartsák-e az előadásokat szerbhorvát nyelven, hogy „a nem magyar

²⁵ Kontra Ferenc: *Irodalom a határzónák mögött. Interjú dr. Bori Imre akadémikussal. – Magyar Szó*, 1995. október 29., 13.

anyanyelvűek is könnyebben bekapcsolódhassanak a munkába”.²⁶ Nagy gondot jelentett a káderhiány is, és mind a vajdasági magyar politikai elit, mind a szerb egyetemi értelmiség részéről ellenállás is mutatkozott. Az akkori viszonyokat jól szemlélteti Farkas Nándornak, a Vajdasági Magyar Kultúratanács elnökének 1953. augusztus 20-án kelt levele, amelyben tájékoztatta Sinkó Ervint, hogy

„Ez a katedra valószínűleg nem oldódik gyorsan meg. [...] A legnagyobb kérdés a káderkérdés. A szerb elvtársak itt majd-majd nem akarják elhinni, hogy nincs egy becsületes ember se a katedrára. Akik vannak, nem jöhetnek számításba, és nem is nagyon vannak. Szabadkán van Balázs Piri (másik nevét nem tudom),²⁷ aki a magyar irodalom tanára a magyar tanítóképzőben, azonban képzettségénél fogva, valamint a magatartása is olyan, hogy nem jöhet számításba. És nincs is más senki. A fiatalok közül itt van Szabó György, azonban nagyon gondolkozunk és habár bizonyos erkölcsi kötelezettségünk van vele szemben, mégis jól meg kell gondolnunk a dolgot. Rajta kívül nincs is más senki. Éppen az a baj, hogy Szabó György körül, vagy mellette a főiskolán nem nevelkedett ki senki az alatt a néhány év alatt. A mi számunkra a magyar nyelv és irodalom katedrája nemcsak a tanárok kiképzése a középiskolák felső osztályai számára. Ez nem is olyan fontos kérdés, habár ez is égető, mivel nincsen egyetemi végzettséggel bíró magyar irodalom tanárunk, viszont a decentralizáció folyamata megindította a törekvést a mind újabb magyar nyelvű gimnáziumok megnyitására [...] Véleményünk szerint sokkal fontosabb a társadalmi szerepe a katedrának vajdasági magyarságunk és jugoszláviai közéletünkben. Hogy itt mennyire rosszul állunk, és hogy a különféle ferdeségek, magyarkodó és izolációs törekvések mennyire felszínre kerülnek, azt hiszem, az elvtársnak nem kell bizonygatnom. A két-három évvel ezelőtt lefolyt *Híd* ifjúsági száma²⁸ körül kirobbant vita is, azonkívül azóta egész sor kérdésben jelentkező elhajlások, a jugoszláv egyetemesség negálása és helyette a különféle kisebbségi maga-

²⁶ *Filozofski fakultet u Novom Sadu 1954–1984*. Novi Sad, 1984, 91; Szeli István közlése in Vékás János: *Utak*. Újvidék, VMMI, 2010, 435.

²⁷ Aladár.

²⁸ Az 1950. évi „áprilisi *Híd*”.

tartás szinte állandóan óvatosságra int bennünket a magyar katedra megnyitása körül. A most folyó 1848 körüli vita²⁹ is ezt az óvatosságot húzza alá. Olajos álláspontjai majd-majd fölnyitották az összes sovíniszta szelepeket. és a leghetlenebb emberek, a kispolgárok védik tőlünk 1848-at, mintha mi ellene volnánk, és mintha mi lebecsülnénk, csupán az ünneplés ellen foglaltunk állást, amelyet Olajos az előbbi években igen-igen szorgalmazott. Ilyen viszonyok között fölemelni az egyetemi katedra piadesztájlára Szabó Györgyöt, vagy hozzá hasonlót nagyon, de nagyon félős dolog, olyan következményei is lehetnek amit mi pillanatnyilag nem is látunk. Ezért vagyunk mi nagyjából a katedra megnyitása ellen pillanatnyilag. Később majd meglátjuk.³⁰

Ugyanakkor Farkas Nándor volt az, aki „Nagy Józseffel együtt ment Zágrábba Sinkó Ervinhez (Miroslav Krležához is), hogy hivatalosan megkérje: legyen az induló Magyar Tanszék ordináriusa.”³¹ Sinkó Ervin Krležán át egészen Titóig terjedő politikai befolyására volt szükség ahhoz, hogy 1959 őszén, tehát öt évvel az újvidéki Bölcsészkar megalakítása után beiratkozhasanak az első hallgatók a Magyar Tanszékre, és megkezdődhessenek az előadások. Sinkó Ervin 1959. szeptember 7-én írta Rehák Lászlónak:

„Levelet kaptam Penavin Olgától. Közli velem, hogy kik pályáztak, és egyben a véleményét is, mely szerint Szabó György adná elő a régi irodalmat,

²⁹ Farkas Nándor a *7 Nap* 1953. március 8-i számában az 1848-as magyar forradalom megünneplésével kapcsolatban kijelentette: „március 15-t nem kell és nem is szabad (nem a hatóság miatt) ünnepeelnünk” mert „a magyar dolgozóknak ma nincs mit ünnepeelniük a burzsoá demokratikus forradalom győzelmén”. Olajos Mihály a *Híd* 5. számában (1953. május) kifejtette ellenvéleményét. Ebből a folyóiratban vita kerekedett, amelyben Varga László (1953. július), Olajos Mihály és Bálint István (1953. augusztus), majd Sztáncsics András (1953. október) vett részt. Ekkor a szerkesztőség lezártnak nyilvánította a vitát, a témával kapcsolatos értekezletet beharangozva, aminek megszervezésére nem került sor. Farkas Nándor többet ez ügyben nem szólalt meg nyilvánosan, de a vitával kapcsolatos álláspontja megismerhető a Sinkó Ervinnek írt idézett leveléből. Bővebben lásd Vékás János: *Magyarok a Vajdaságban 1944–1954*. Zenta, VMMI, 2011.

³⁰ Uo., 295.

³¹ Kalapis Zoltán: *Életrajzi kalauz I. Újvidék*, Forum, 2002, 283.

asszisztens Bóna Júlia, Bori Imre, lektor Dávid András, könyvtáros pedig Sörös Piroska lehetne. Hangsúlyozza, hogy nem akar engem befolyásolni, s kér hogy közöljem a döntésem – szükségük van rá a referátum megírása miatt. Én egy időben ezzel a levéllel válaszolok neki, hogy minthogy a pályázók legnagyobb része számomra ismeretlen, nem tudok dönteni, hanem lépjen Önnel érintkezésbe s majd Önnel egyetértésben írja meg a referátumot. Magamnak tartom fenn a feladatot, hogy személyes megismerkedés után a megválasztottak munkakörét kijelöljem. Egyébként mást se teszek, mint készülök a rám váró munkára [...] A pályázók, akiket Penavin Olga felsorol: Szabó György, Bori Imre, Bóna Júlia, Jámbor László, Dávid András, Pénovátz Antal, Sörös Piroska, Katona Jozefine”.³²

Amikor Sinkó Ervin tanszékvezető mint meghívott professzor 1959. október 21-én elmondta székfoglaló beszédét, a Magyar Tanszéken rajta kívül egy docens (dr. Penavin Olga), egy szakmunkatárs (B. Szabó György), egy tanársegéd (Jámbor László) és két gyakorlatvezető (Bori Imre és Ágoston Mihály) volt alkalmazásban.³³ Ettől kezdve Bori Imre egész élete ehhez az intézményhez kötődött. Építkezni kellett. Egyrészt intenzív múltfeltárásba kezdett, másrészt kiterjesztette érdeklődését az egyetemes magyar irodalom jelenségeinek újraértelmezésére, külön figyelmet fordítva az irodalmi avantgárd jelenségeire.

Politikai értelemben mindkét cselekvés annak az állásfoglalásnak a gyakorlati alkalmazása volt, hogy a magyar szellemi örökség egyetemlegesen megillet minden nemzetrészt, s az abból való építkezéshez mind-egyiknek joga van. Mi több: enélkül lehetetlen lenne bármelyiket nem-hogy továbbfejleszteni, de akár életben tartani is. Paradoxon, de tény: ezzel az állásfoglalással Bori, aki később az „önálló jugoszláviai magyar nemzet” létrejöttének esélyeit fontolgatta, gyakorlati tevékenységében az egyetemes magyarság eszméjének egyik leghatékonyabb munkása volt, természetesen csak azoknak a szemében, akik a közös kulturális

³² Sinkó Ervin levelezése II, 109. sz, 121-122.

³³ Filozófiai fakultet u Novom Sadu 1954–1984. Novi Sad, 1984, 92.

örökség összetartó erejét nem ideológiai-hatalompolitikai célokra akarták felhasználni.³⁴

Bori Imre törekvései számára a pillanat azért is alkalmas volt, mert a hatvanas években erősödtek föl a Vajdaság autonómiájának kiterjesztésére vonatkozó politikai törekvések. A tartomány nagyobb önállóságát követelők egyik érve a Vajdaság többnemzetiségű jellege volt, s különösen az 1966. évi brioni plénum, vagyis az ország föderalizálását ellenző Aleksandar Ranković belügyminiszter kiiktatása után polgárjogot nyert az olyan érvelés is, hogy a nemzetiségek jogait a nagyszerb unitarista nacionalizmussal szemben csak a tartományok autonómiájának megerősítésével lehet megvédeni.

E körülmények közepette szélesebb tér nyílt a múlt sajátos vajdasági emlékeinek feltárására és népszerűsítésére, beleértve a vajdasági kisebbségek örökségét is. Emellett fellendült a kisebbségi önszerveződés

³⁴ Például: „Karoljuk fel a JKSZ VIII. Kongresszusán meghirdetett ideológiai tisztulási szándékot, nyújtsunk a magyar–jugoszláv kapcsolatok sajátosságai által kínálkozó lehetőség alapján és a magunk szerény erejéhez mérten segítséget az ideológiai tisztulási folyamathoz [...] kivennék részünket abból a küzdelemből, amelyet a Szovjetunió és a szocialista országok Jugoszlávia viszonylatában az ideológiai, szellemi befolyásuk növelése érdekében folytatnak.” (MNL MOL XIX-J-1-j 63. doboz IV-14 tétel. Zágor György belgrádi magyar nagykövet: Javaslatok a magyar–jugoszláv kapcsolatok 1965. évi fejlesztésére. Belgrád, 1964. december 23.) Vagy: „Nagykövetségünk a korábinál nagyobb figyelemmel kíséri a jugoszláviai magyarság – gyakorlatilag a vajdasági magyarság – kulturális életét, különös tekintettel a vajdasági magyar értelmiség és az írók körében zajló változásokra, eseményekre. [...] megkülönböztetett figyelmet érdemel ez a terület azért is, mert sajátos politikai-társadalmi viszonyai következtében bizonyos szituációban fő működési területe lehet a két ország közötti érdekeinek és elképzeléseinknek megfelelő kapcsolatok fejlesztését realizálni kívánó törekvésekkel – különböző okokból – szemben álló irányzatoknak, erőeknek. Ez a veszély különösen fennáll a vajdasági magyar értelmiség, elsősorban az írók és irodalomkritikusok részéről, akiknek egy része ma is igényt formál arra, hogy az illetékes jugoszláv tényezők az ő szemszögükből értékeljék az általános magyarországi helyzetet és a két ország kapcsolatainak perspektíváját. Ugyanakkor a nagykövetség arra törekszik, hogy differenciáltan foglalkozzék ezekkel az emberekkel, illetőleg csoportokkal, támogassa a mi számunkra is pozitív kezdeményezéseket s közömbösítse, elszigetelje azokat a tendenciákat, amelyek a szubjektív véleményeket, egyéni, vagy csoportérdekeket igyekeznek a két ország közötti hivatalos kapcsolatok és az állami politika rangjára emelni.” (MNL MOL XIX-J-1-j 52. doboz, 72-7 tétel. Iktatószám: 00907/12. Marjai József belgrádi magyar nagykövet: Magyarország és a jugoszláviai magyarság kulturális kapcsolatai. Belgrád, 1968. június 29.)

folyamata is, esetenként akár a vertikális szerveződés jellegét is magára öltve, amelyet azonban hivatalosan továbbra is tiltott a pártpolitika.

A Vajdaság Föderáción belüli pozíciójának erősödésével járó új helyzetben a vajdasági magyar elit tagjai az alkotás lázában égtek: úgy érezték, most valóban elérkezett annak az ideje, amiről Sinkó úgy beszélt, hogy a jugoszláviai magyarság szellemi értékeit még csak ezután kell létrehozni. A fölülnézet illúziója hatott rájuk.

Párbeszéd a múlttal

Tanszéki feladatairól Bori Imre így nyilatkozott:

„Magam a rendszeres feltáró munkát 1964-ben kezdtem meg, amikor az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszékén a 20. századi magyar irodalom történetének oktatása mellett új tantárgyként tanítani kezdtem a Jugoszláviai magyar irodalom története és a Magyar-délszláv irodalmi kapcsolatok története című tárgyakat is.”³⁵

Ez idő tájt értékelte át radikálisan a múlthoz való viszonyulását. Mint emlékezünk, *A vajdasági ég alatt* című antológiájának előszavában még azt állította, hogy „Költészetünk igazi története [...] 1944-ben kezdődött.”³⁶ Mindössze három évvel később erről az álláspontjáról azt írta:

„A frissen indulás büszkesége, a tehermentes start sokunkat elringatott már: nincsen mivel számolni és leszámolni, miénk a világ, mi majd csinálunk irodalmat! És újra és újra »felfedezzük Amerikát« [...] Így továbbjutni persze nem lehetett, csak elindulni.”³⁷

³⁵ Lábadi Károly: *Látogatóban Bori Imrénél – Magyar Képes Újság*, 1980. február 15., 28–29.

³⁶ Bori Imre: A kötet elé. In *A vajdasági ég alatt. A jugoszláviai magyar költészet antológiája*. Válogatta és a jegyzeteket írta: Bori Imre. Forum Könyvkiadó, Novi Sad, 1960., 7–15.

³⁷ Bori Imre: *Örökös indulások*. – Újvidéki Rádió, Panoráma, 1963. február 15.

Majd néhány hónappal később kifejtette a revideált álláspontja mögött meghúzódó egykori megfontolásokat is:

„E sorok írója, évekkel ezelőtt, türelmetlenségében azt latolgatta, hogy teherterhel-e a múlt, és örült annak a ténynek a felfedezésekor, hogy a jugoszláviai magyar irodalom mai élete nem hordozza a múlt teherterhelését, nem kell olyan örökséggel számolnia, amely különben sem volt valami fényes, hiszen még a nagy múlt is nehéz és nyomasztó lehet, hát még az olyan, amelyet követni sem lehet, amely nem ihlető. Legyünk önmagunk ősei – hirdette e sorok írója, menjünk csak előre, nem érdemes hátratekinteni! A múlt helyett ott a jövő, hódítsuk meg azt! De ma már, hogy a negyvenes évek hősi korszaka is végérvényesen történelemmé vált, mintha megnyíltak volna érzékeink a távolabbi múlt jelenségei iránt is. [...] Csak le kell számolnunk számtalan előítélettel, amely bennünk és környezetünkben él, kezdve attól, hogy lenézzük mint nem modernet, nem mait ezt a múltat, egészen addig, hogy szégyelljük múltunkat, és nem őrizzük emlékeit, nem akarunk hivatkozni rájuk, nem élünk velük.”³⁸

Majd pedig:

„Jelezhettük nemegyszer, hogy mindinkább előtérbe kerül ennek az irodalmi múltnak a kérdése, feltárásának szükségessége, megnézni, hogy tulajdonképpen mi az, amit az elmúlt majd fél évszázad folyamán ez az irodalom produkálni tudott, valójában milyen utat is tett meg. Jelezhettük azt is, hogy milyen nehézségek várnak a kutatóra. Az anyag nincs összegyűjtve, szinte még előmunkálatai sem indultak meg, más része pedig elveszett. Ebben a pillanatban például az *Út* című folyóirat egy teljes gyűjteménye szép álom csupán, pedig rendkívül érdekes és értékes anyagot tartalmaz, még ott, a húszas években, a kezdeteknél szinte. Ám az, hogy nemcsak története van ennek az irodalomnak, hanem hogy sürgős is foglalkozni történetével, a *Szervezett Munkás* című lap forgatása győzött meg [...] Rejtett értékek kincsesbányája tehát irodalmi szempontból a *Szerve-*

³⁸ Bori Imre: *Kulturális múltunkról*. – Újvidéki Rádió, Kultúrrevü, 1963. július 31.

zett *Munkás*, mint ahogy az egykori lapok, kiadványok betűtengere is fel nem fedezett gazdagságunkat hirdeti”.³⁹

Az 1960-as évek első felében íródtak a fenti szövegek, amelyekben még csak „az elmúlt majd fél évszázad” időszakára merészkedik vissza a múltba, óvatosan, mindenekelőtt munkásmozgalom-történeti példákkal érvelve. Amikor viszont örömmel újságolja, hogy „éppen tegnap határozta el a Forum Könyvkiadó Tanácsa, hogy 1972-ben egy új könyvsorozatot indít *Kövek* címen, mely olyan szövegeket tenne hozzáférhetővé az elmúlt ezer esztendő hazai magyar művelődéstörténetéből, melyek alkalmasak lehetnek arra, hogy történelmi tudatunknak is alapjai lehessenek a megújult történelemtanítással együtt”, akkor büszkén szögezi le: „Itt az ideje, hogy meglássuk és felfedezzük önmagunkat”.⁴⁰

Oktatás

Nos, a múltnak a megláttatása – „önmagunk felfedezése” céljából – a legnagyobb hatékonysággal az iskolában folyik. A Tartományi Oktatásfejlesztési Intézetnek a történelemtanárok számára rendezett szemináriumára kapcsán Bori kifejtette:

„Ezen a szemináriumon derült ki a legegyszerűbb módon, hogy a történelem éppen úgy fontos, mondjuk így jobb kifejezés híján, »nemzeti« tárgy, mint az anyanyelv vagy az anyanyelvű irodalom, a zenei és a képzőművészeti anyanyelv mellett. [...] Csak akkor lehetnek tanulóink teljes értékű, hazánk más népei fiaival egyenrangú egyéniségei, ha népük történelme is mögöttük áll, minthogy minden nép mögött ott van a saját történelme.”⁴¹

³⁹ Bori Imre: *Irodalmunk egy szakasza*. – Újvidéki Rádió, Kultúrrevü, 1965. december 14.

⁴⁰ Bori Imre: *Egy új könyvsorozat kapcsán*. – Újvidéki Rádió, Szempont, 1971. szeptember 21.

⁴¹ Bori Imre: *A történelemtanításról*. – Újvidéki Rádió, Szempont, 1971. szeptember 14.

Szorgalmazta egy nemzetiségi oktatásfejlesztő intézet megalakítását, elégedetlenségét fejezve ki az akkor működő, egységes Tartományi Oktatásfejlesztő Intézetnek a nemzetiségi oktatáshoz való viszonyulásával:

„Elgondolkodtató például, hogy ennek az intézetnek a szemében a nemzetiségi iskolaügy még mindig a »speciális feladatok« között áll, gondosan elválasztva a szerbhorvát tagozatok problémáitól”.⁴²

Amikor a *Magyar Szóban* „lelkes hangú tudósítás” jelent meg az újvidéki városi pedagógiai intézet kezdeményezéséről, amely a szerb nyelvű tagozatokon tanuló magyar nemzetiségű tanulók anyanyelvápolását célozta, Bori egyértelműen kifejtette véleményét:

„A valódi, s el nem odázható feladat mind gyakorlati, mind politikai vonatkozásokban, az, hogy minden tanuló a maga anyanyelvű tagozatán tanuljon. A magyarok is”.⁴³

Szavát tette, hogy

„A szabadkai tanítóképző tájékán mind gyakrabban hallani, olyan tervekkel foglalkoznak iskolaügyi hatóságaink, hogy kultúránknak ezt a fontos intézményét Szabadkáról Zomborba kellene helyezni. Ahogy mondják, egyelőre feketekávé mellett hangzanak el az ilyen vélemények, s éppen ezért talán nem is kellene reflektálni rájuk. [...] Ez az intézkedés semmiképpen sem szolgálná iskolaügyünket, és kulturális törekvéseinket is kompromittálná. A tanítóképzőnek Szabadkáról Zomborba való áthelyezése ugyanis nem a magyar nyelvű iskoláztatás belső szükségéből következő intézkedés lenne, hanem előttünk homályban maradó célokat szolgálna.”⁴⁴

⁴² Bori Imre: *Az iskolaügyi intézményei.* – *Magyar Szó*, 1969. március 30.

⁴³ Bori Imre: *A nyelvi vitán innen és túl.* – Újvidéki Rádió, Szempont, 1971. november 9.

⁴⁴ Bori Imre: *Iskola, hagyomány, politika.* – *Magyar Szó*, 1969. április 6.

Intézményesedés

1966 végén Bori egyik írásában feltette a kérdést:

„Az igények lanyhasága vagy a körülmények hozták-e, hogy nincsenek intézményeink, melyek a feltérképezésnek, a begyűjtésnek, az összegezésnek a mun káját, s ezen túl a tudatosításukat végeznék? A felelet sokkal bonyolultabb, minthogy igennel vagy nemmel felelhetünk, ám mind nyilvánvalóbb, hogy kultúránk konstituálódásának az igénye, aktív kulturális életünk intenzitása el sem képzelhető intézmények nélkül, mert azok a szervezeti formák, melyeket kialakítottunk, az ilyen feladatoknak csak egy kis hányadát vállalhatták, vagy egyszerűen lemondtak feladataik teljesítéséről, így arról a szellemi áramkörrel is, amely vonzásában tarthatta volna a szellemet, aktivizálta volna a kultúrának és az embernek a kapcsolatát szellemi életünk területén is.”⁴⁵

Néhány hét múlva arról számolt be, hogy

„Az utóbbi napokban többször is olvashattunk egy hungarológiai intézet felállításának a szükségességéről: a Tartományi Pártvezetőség kibővített plénumán is szó esett róla, a *Magyar Szó* cikkírója pedig B. Szabó György kiállítása kapcsán emlegette: »Ezt a számunkra, a kisebbségi magyar művészet és művelődés szempontjából olyan fontos anyagot egy magyarság-kutató intézetnek kellene megvásárolnia, mert különben féltő, hogy még azt sem tudjuk megőrizni, amit már oly nehezen megszereztünk«. A kétnyelvű közigazgatás szükségleteit szolgáló jogi-terminológiai szótár készítését tehát éppen úgy egy hungarológiai intézet feladatának tudják, mint képzőművészeti alkotások begyűjtését, melyek »művészi valóságunk«, létünk hirdetői. [...] Paradoxonszerű ugyanis, hogy évszázadok óta élve e földön, a velünk együtt élő népektől eltérően, nálunk alig gondolt valaki is arra, hogy kulturális életünk, művelődésünk emlékeit számba vegye, és azt elevenné téve a szerves élet teljességét hirdette volna meg.”⁴⁶

⁴⁵ Bori Imre: *Isten pénze*. – Újvidéki Rádió, Kultúrrevü, 1966. XII. 27.

⁴⁶ Bori Imre: *Hungarológiai Intézet*. – Újvidéki Rádió, Kultúrrevü, 1967. január 17.

Fél évvel később a *Híd* közölte a Hungarológiai Intézet megalakítására vonatkozó kezdeményezés megszövegezésével megbízott munkacsoport (Bányai János tanársegéd, dr. Bori Imre docens, Major Nándor író, Olajos Mihály társadalmi-politikai munkás, dr. Szeli István docens) indítványát:

„A Hungarológiai Intézet megalakítását elsősorban a társadalmi élet által felvetett és sürgős megoldásra váró problémák, valamint a tudományos kutatástól mindeddig érintetlenül hagyott kérdések nagy száma teszi indokolttá. A jugoszláviai magyar szellemi élet jóval többre képes, mint amennyit eddig felmutatott, s kétségtelen, hogy megfelelő munkaformák között e téren a szakerők szervezett és céltudatos munkája jelentősebb eredményekhez vezetett volna. [...] Az intézet megalapítója Vajdaság Autonóm Tartomány Szkupstinája. Az intézet működését a tartományi költségvetés és a megfelelő alapok pénzelnék. Ezt a javaslatot a Tudományos Kutatómunkát Koordináló Tartományi Tanács felkérésére a Bölcsészkar Magyar Tanszékének keretében megalakított munkacsoport dolgozta ki. Az előzetes tervezet megvitatására a Tanszék saját tagjain kívül meghívta a kiemelkedő vajdasági magyar tudományos munkások és közéleti emberek egy nagyobb csoportját. A javaslat végleges kidolgozása e kb. 25 részvevővel megtartott tanácskozás alapján történt.”⁴⁷

1969 februárjában az intézet már meg is kezdte működését.⁴⁸

Az intézményrendszer bővülésének időszakára esik Bori érdeklődésének kiszélesedése: az irodalom nem értelmezhető anélkül, hogy el ne helyeznénk a kulturális jelenségek egészének összefüggéseibe, s a kultúra se értelmezhető a társadalmi szerkezet egészéből kiragadva. Így tágul szemhatára előbb a néprajz, a zene és a képzőművészet, majd a szociológia és a közgazdaság irányába. „Béna és benuult idegpályák késleltetik kulturális életünk akcióit, mindenütt a késlekedés, a tétovázás

⁴⁷ *Indítvány a Hungarológiai Intézet megalakítására.* – *Híd*, 1967., 5., 403–408.

⁴⁸ Filozofski fakultet 1954–1984. Novi Sad, 1984, 92–93.; Tóth Pál Péter: *Nyelv és lélek – vajdasági helyzetkép.* Beszélgetés Szeli István akadémikussal. – *Magyar Tudomány*, 1991. 4., 460–471.

jeleivel találkozunk, amikor kulturális ügyeinkről van szó” – írja, siettetve a intézményesedést.

„Első helyen kétségtelenül az anyanyelvű iskoláztatás kérdése áll. Olyan válsággal állunk szemben, amely egészen nyilvánvalóan nem tűr immár semmiféle halogatást. [...] Hasonlóképpen fontos a művelődési életnek az újraszervezése is. Az ezzel kapcsolatos nézetek ugyanis nem tettek egyebet, mint »befagyasztották« a magyar művelődési életet, s megmevedtek maguk a nézetek is, holott kétségtelenül szükséges, hogy végre társadalmi üggyé váljon a művelődési tevékenységnek a legtömegesebb formája. Nyilván nem lehet megelégedni azzal az előítélettel, amely az »elkülönülés« veszélyét hangoztatva, objektíven a kulturális munka fellendülését akadályozza, művelődésünk előrehaladását gátolja. A béna idegpályák meglétét bizonyítja azután az a késlekedés is, amely az újvidéki magyar színház megalapításának, a televízió újvidéki stúdiójának és a magyar nyelvű műsorok bővítésének munkája területén tapasztalható. [...] Vagy itt van a magyar nyelvű pedagógiai folyóirat megindításának az ügye [...] nincs is hírünk arról, hogy mikor realizálódik ez a terv. [...] Abszurdum lenne ugyanis, ha valamiféle türelemjátékká válnának létfontosságú kulturális kérdéseink, s nem kerülnének egymás látótávolságába igények és megvalósulások.⁴⁹

Egy héttel későbbi cikkében vitába száll az „elkülönülés” vádjával is, amelynek szellemében véleménye szerint a nemzetiségek kulturális fejlődését visszafogják:

„Legélesebben a tömeges kulturális tevékenységről, a művelődési egyesületek munkájáról, e munka tartományi szintű összefogásáról folytatott vitákban merül fel ez a gondolat, anélkül azonban, hogy egyszer is megvizsgáltuk volna, miben állhat az a bizonyos »elkülönülés«, másfelől pedig szemügyre vettük volna a kultúrának azt a modelljét, amelyet eszményinek tartunk, vizsgáltuk volna a nemzeti vagy nemzetiségi kultúrák természetét. S mert ezt nem tettük, s mindennek a kultúra-modellnek a leírását

⁴⁹ Bori Imre: *Béna idegpályák*. – *Magyar Szó*, 1969. október 5.

sem bírjuk, sokszor azzal a benyomással olvassuk a kulturális elkülönülés kapcsán hangoztatott aggodalmakat, hogy azok alapján véve előítéletek, s a valóságos életben nem sok fedezetük van, s nem eredményezhetnek mást, mint a kulturális akciók lelassítását, a kultúra báb-állapotának a fenntartását. Alapvető kérdés ezen a téren a kultúra fogalmának az értelmezése – mindenekelőtt nemzeti és nemzetiségi szinten, minthogy a kultúra, ha nemzeti vagy nemzetiségi kultúra értelmében használjuk, eleve a zártságot, a határokat meglétét revelálja. Ezek azok a határokok, amelyeket a múlt század polgárosodása húzott meg nemzeti öntudatra ébredésének idején, hogy kijelölhesse mindazt, amit magáénak tudhat, hogy azután az így keletkezett sáncok mögül nézzen a nagyvilágra. Következésképpen a nyíltságának is olyan vonatkozásait helyezi előtérbe, amelyeknek semmi közük a feloldás, a határnélküliség, a definiálatlanság képzetéhez, mivel ha az ilyen jellegzetességek kerekednek felül, nemzeti kultúráról sem beszélhetünk már, hanem egyértelműen a kultúra anyanyelvűsége feladásának a tényét szemlélhetjük. Meglepőnek kell tehát tartanunk az elkülönülés kapcsán hangoztatott aggodalmakat, minthogy az elkülönülés egy adott köre a kultúra fogalmából egyenesen következik, hiszen másképpen nem is létezhetne. A folyónak meder kell, partok, amelyek nélkül folyása lelassul, és poshadtt állóvizek keletkeznek friss és éltető áramlások helyett. [...] Vajon elkülönült lehet-e egy nemzetiségi kultúra, amelynek pl. nincs operája, filmgyártása, a tudományokat nem anyanyelvén sajátítja el, és nem azon műveli, nincs akadémiaja, sőt még vertikálisan kiképzett kulturális szervezete sem?”⁵⁰

Azt már korábban szóvá tette, mennyire helyesli

„azt az igényt, amelyet Ács József hirdet oly konzekvensen, újabb és újabb érveket szolgáltatva, hogy a jugoszláviai magyar képzőművészet galériájának a megalapítása elengedhetetlen szellemi kultúránk teljessé tétele érdekében, hogy végre a hazai magyar képzőművészeti törekvések konszolidálódhassanak és közönségükre találhassanak.”⁵¹

⁵⁰ Bori Imre: *Nyílt vagy zárt kultúra?* – *Magyar Szó*, 1969. október 12.

⁵¹ Bori Imre: *Képzőművészetünkről*. – *Magyar Szó*, 1969. április 27.

Akárcsak azt, hogy

„az elmúlt húsz esztendő során magyar nemzetiségű filmrendezők és színészek is jelentkeztek, az utóbbi időben a filmtechnikában is mind többször találkozunk, legalábbis a nevük alapján, magyar nemzetiségű alkotókkal. Ugyanakkor Újvidéken a Neoplanta nevű filmvállalat évek óta létezik, s nyilván vállalhatta volna már eddig is az ilyen kezdeményezést. Ám, érdekes módon, még meg sem kíséreltük az eredeti filmgyártásunk megszervezését a Neoplantán belül.”⁵²

Látókörének bővülésével eljutott odáig, hogy a vajdasági magyarságnak mint entitásnak a meghatározását is szükségesnek érezte. A Vajdaság mint egyfajta új „nemzeti közösség” létalapját elvetette már a *Magyar Szónak* a „vajdasági irodalomtörténet” megírásával kapcsolatos ankétja során:

„Az irodalomtörténetek jellegzetesen »nemzeti« jellegűek, hiszen a nemzetté válási folyamat részeként, a múlt század első felében született meg ez a tudomány, hogy számot adjon arról, egy-egy nemzet mivel is büszkélkedhet a nemzetek nagy családjában [...] egyelőre egy ilyenfajta munkának elsősorban a szükségét érezzük, de kevésbé körvonalazódtak még szempontjai és módszerei [...] Látszólag mi sem egyszerűbb, mint sorra megírni Vajdaság népeinek irodalomtörténetét, azaz: egymás mellé állítani és egy kötetben prezentálni azokat az irodalmi teljesítményeket, amelyek tájunkon születtek. De ha arra gondolunk, hogy a munka az egyes irodalmakkal kapcsolatban tulajdonképpen ismét csak elhatárolásokkal kezdődhet, de most már nem más népek viszonylatában, hanem az egyes nemzeti irodalmakon belül, akkor látjuk csak, hogy kérdések bonyolult szövevényével állunk szemben, s mi több: olyan problémákkal, amelyek túlmutatnak az irodalom szűkebb körén is. Nem jóakarát, belátás és megértési szándék dolga ugyanis pusztán ez a vállalkozás, hanem a tudatállapoté – nem a többi nép, hanem mindegyiknek önnön léte viszonylatában. Hol vannak a határai például a vajdasági szerb vagy magyar irodalomnak

⁵² Bori Imre: *Filmgyártásunkra várva*. – *Magyar Szó*, 1969. augusztus 10.

térben és időben egyaránt, mi minősíthető vajdaságinak ezekben az irodalmakban, s kit nevezhetünk vajdaságinak – magyar viszonylatban 1918 előtt, a szerb viszonylatban 1918 után, azaz: hogyan viszonyulnak a vajdasági irodalmak a nemzeti irodalmakhoz, s milyen is kettejük között a viszony? Tiszta helyzetek éppen úgy adódnak, mint szövevényes jelenségek, ezért az érzékeny és körültekintő mérlegelés elengedhetetlen feltétele az ilyen vállalkozásnak. Kétségtelen azonban, hogy mind a területi, mind a nyelvi elvet érvényesíteni kell.”⁵³

Autonómia – de csak az intézményeknek

A nemzetiség mint szubjektum kérdéséről akkor szólalt meg Bori először valamely gyakorlati kérdés kapcsán, amikor a Vajdaságban napirendre került a kultúra pénzelésének decentralizációs terve. Ez annyit jelentett, hogy

„a tartományi kulturális alap, az úgynevezett Művelődési Közösség, élesen szeretné differenciálni tartományunk kulturális életét a »tartományinak« vagy »közösnek« nevezett érdekek tisztázása segítségével. Ez a Közösség természetesen, minthogy tartományi jellegű, csak a tartományi, tehát a közös érdekűnek bizonyuló kulturális intézményeket, rendezvényeket pénzelné, míg a [többi esetben a] községi művelődési közösségre bízna mind a pénzt, mind pedig a kulturális élet szervezésével járó gondokat. [...] Az elgondolás eszmei alapját ugyanakkor a terv abban a gondolatban jelöli meg, hogy lehetővé kell tenni a kultúrára szánt pénzek megteremtőinek, előállítóinak, tehát a közvetlen termelőknek, hogy maguk rendelkezzenek ezekkel az eddig központosított forrásokkal is. [...] Valójában szinte semmi sincs rendben ennek az elgondolásnak a kivitelezéséről készített tervben, hiszen a tervezők, a tartományi Művelődési Közösség szakemberei, figyelmen kívül hagyták azt a nagyon is kézenfekvő tény, hogy ha Vajdaságról beszélünk, akkor nem egy kultúrára gondolhatunk

⁵³ Bori Imre: *Vajdaság szellemi arculata*. Vajdasági népek irodalma. A Magyar Szó ankétja (3). – *Magyar Szó*, 1968. november 5., 8.

csupán, hanem szüntelenül legalább öt sajátos, a maga törvényei szerint élő kultúrának az igényeivel kell számolnunk. [...] ez a tervezet a nemzetiségi kultúrákat egyszerűen kivonja a tartományi érdek szférájából, ezek pénzélesztését nem vállalva, a községek gondjaira bizza, s mintegy a nemzeti-ségi községek magánügyévé teszi.”⁵⁴

Bori úgy ítélte meg, hogy a terv

„csak akkor ígérhet valóban újat és termékenyítő fordulatot, ha együtt jár tartományunk kulturális intézményeinek gyökeres megváltoztatásával is. Különbben, s ezt nem hiszem, hogy részletesebben kellene fejtegetnünk, az ígért intézkedések egyoldalúak lesznek, s a nemzetiségi kultúrák helyzetén nem javítani fognak, hanem hátrányos helyzetét még csak súlyosbítják.”⁵⁵

Ugyanis

„nem adminisztratív kérdés az, hogy egy-egy nemzetiség milyen intézményét tartja egészében vagy részben tartományi érdekűnek, hanem többek között maguknak a nemzetiségeknek a kötelessége és joga is ezekről és az ilyenekről dönteni.”⁵⁶

Ezért

„Alapvető feladatunk tehát nyilvánvalóan az, hogy javasoljuk: minden nép és nemzetiség a maga szellemi körében tárgyaljon ilyen jellegű intézményeinek feladatairól, differenciálja őket, s ha lehetséges, objektív kritériumok alapján tegyen javaslatot, melyek azok az intézményei, rendezvényei, kulturális vállalkozásai, amelyek tartományi érdekűeknek nyilváníthatók,

⁵⁴ Bori Imre: *A kulturális élet decentralizálásáról*. – Újvidéki Rádió, Szempont, 1971. október 5.

⁵⁵ Bori Imre: *A „tartományi” kulturális intézmények*. – Újvidéki Rádió, Szempont, 1971. október 12.

⁵⁶ Bori Imre: *„Tartományi érdek” és intézményeink*. – Újvidéki Rádió, Szempont, 1971. október 19.

s ennek következtében a tartomány megfelelő közösségei hatáskörébe is tartoznak. Ha valahol, akkor itt kell az általánosítás veszélyeit elkerülnünk, hiszen elsősorban olyan nemzetiségi kultúrákról van szó, amelyek vagy még nem intézményesedtek, vagy pedig csak részben hozták létre sajátos kulturális intéstúcióikat. Ha ugyanis ezt a fontos társadalmi megbeszélést elmulasztjuk, akkor valójában olyan fontos kérdéseket kerülünk meg, mint a centralizáció és a decentralizáció a kultúrában és általában a szellemi életben, minthogy a pénzelési reform megközelítéleg sem technikai kérdés csupán, hanem művelődéspolitikai, művelődéelméleti is.⁵⁷

Ezzel azután megnyitotta a legösszetettebb kérdések sokaságát. Egy ilyen javaslat elfogadása esetében mindenekelőtt azt kellene eldönteni, hogy mit értünk „szellemi körön”, s azt az adott „nép és nemzetiség” milyen módon határozza meg. De ahhoz, hogy a nép meg tudja mondani, mit akar, valakinek először meg kell mondania, ki a nép. Másrészt, ha a reform célkitűzése valóban arra irányult, hogy a kultúrára szánt pénzek megteremtői, előállítói, tehát a közvetlen termelők maguk rendelkezzenek az addig központosított forrásokkal is, akkor nem csak a „szellemi kört”, hanem a pénz „előállítóit” is be kell vonni a döntésbe. A kérdés, amit Bori felvetett, nem volt perspektívátlan: a Társult munkáról szóló törvény 1976. évi elfogadásával⁵⁸ és az öngazgatási érdekközösség intézményének bevezetésével nyert országos szintű „megoldást”. Ebből a nemzetiségi érdekérvényesítés kimaradt, ami nem kár, mert az egész rendszer nem volt jó semmire, esetleg csak arra, hogy a valódi hatalmi erővonalakat és döntési mechanizmusokat palástolja. Viszont továbbra is érvényben maradt a kisebbségek vertikális szerveződésének tilalma, ami megnehezítette felkészülésüket az újabb megpróbáltatásokra.

⁵⁷ Bori Imre: *A nemzetiségi kultúra – „tartományi” szinten.* – Magyar Szó, 1971. október 30.

⁵⁸ Törvény a társult munkáról. A JSZSZK Hivatalos Lapja, Belgrád-Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1977.

A „jugoszláviai magyar nemzet”

Mint láttuk, Bori Imre először Sinkó Ervin programjának azt a részét kezdte megvalósítani, amely a nincs-ekről, a hiányokról szól.

Amikor viszont az „egyedül szabadságban élő” jugoszláviai magyarság kultúrájának „létrehozása” került sorra a sinkói programból, akkor gyorsan eljutott addig a felismerésig, hogy önálló kultúrát nem lehet se létrehozni, se fenntartani megfelelő demográfiai, gazdasági és politikai feltételek nélkül, hogy egy közösség irodalma nem magában létezik, a környezet és a körülmények hatásától függetlenül. Így kezdett mind intenzívebben foglalkozni a más művészeti ágak, a zene, a képzőművészet teljesítményét is túllépő társadalomszerkezeti tényezőkkel, a szociográfiától indulva a szociológiai és gazdasági meghatározottságokig. Vizsgálta, miként és mennyire hatnak a nemzetfejlődésben a múlt és a jövő, a tradicionalizmus és modernizmus összetevői. Érdeklődése az afrikai irodalmak felé fordult. Szinte kísérleti terepként szemlélte azokat olyan folyamatok vizsgálatához, amelyek az európai nemzetfejlődésben már nem rekonstruálhatók. Kutatta a nemzet mint társadalmi intézmény keletkezésének és fejlődésének dinamikáját. Foglalkoztatta, mennyiben alakult a nemzet Nyugaton „alulról”, s mennyiben hozták létre Keleten „felülről”, így gondolkodva:

„A kultúra történészei szerint Nyugat-Európa és Délkelet-Európa kulturái között éles határ, egységes európai kultúráról éppen ezért beszélni nem lehet. Nemcsak anyagi alapjai vagy nyelve más ennek a két világnak, s nemcsak az különbözteti meg őket egymástól, hogy a nyugati a germán-román világ szellemét tükrözi, a délkelet-európai pedig a zömében szláv népeket. Az alapvető különbség, a történészek szerint, abban van, hogy a nyugati világ kulturális élete spontán módon alakult ki, nemzeté is így lettek még a XV-XVI. században. A nyugatiaknak van kultúrája, a délkelet-európaiakról másfél évszázaddal ezelőtt azt mondták: kellene a kultúra, és hozzáfogtak megcsinálni: mesterségesen. Nyelvet újítottak, hagyományokat találtak ki, nemzeti eget húztak fejük fölé és isteneikkel ültették tele, s néha-néha szinte egymással versenyezve, egymás elől szedték fel az építőköveket, melyből kulturális életük jelképes palotáját

felépítették. Nos, a jugoszláviai magyar szellemi élet nemcsak vészesen délkelet-európai típusú, hanem ezekben az években, sőt, ha szabad ezt mondanom: ezekben a hónapokban jutott el érettségének abba a fázisába, amikor hangosan kimondja: kellene a kultúra s az abban meglevő egységes szellemiség, mert kinőtt a szellemi életnek abból a nomád módra űzött formájából, amely mindig csak a pillanatnak élt, és sem ideje, sem kedve nem volt, de alkalma sem, hogy szélzilálta sátra helyett jól épített házba költözzék. S erre a »kellenére« nyomban felhangozhatik a jellegzetesen délkelet-európai felelet is: meg kell csinálni. Kulturális életünk tehát abban a szakaszában él, amely kultúrájának megcsinálását, konstituálását sürgeti, mert a jelek szerint ma már annyi sajátos és csak rá jellemző vonása halmozódott fel, hogy autonómmá akar válni, a maga létét és életét akarja afirmálni, s így találni meg helyét a kultúrák világában.”⁵⁹

1968 közepén még csak azt mérlegelte, milyen következményekkel járt a nemzeti alapú szerveződéseknek a decentralizáció jelszavával való felszámolása:

„Az úgynevezett »kulturális autonómia« rossz hangzású szó, nyilvánvaló problematikusságát nemcsak a Vajdaság kulturális életét irányító politikusaink érzékelik, hanem mindenki, akinek szívügye a kulturális élet fellendítése, alakulása. Azok a formák, amelyek az ötvenes években még uralták az életnek ezt a területét, alkalmatlanoknak bizonyultak, mert a fellendülésnek inkább gátlói, mintsem elősegítői voltak. Kulturális életünkben és kultúrpolitikánkban ekkor hallhattunk először az integráció gondolatáról beszélni, ekkor kezdtük a területiség elvét is érvényesíteni – a decentralizáció általános irányvonalának szellemében és hatása alatt. Az ún. »kulturális autonómia« végórát élte. A közös igazgatású, területi iskolahálózat kiépülése, a nemzetiségi kulturális egyesületek fúziói, a nemzetiségi kultúrtaácsok feloszlása s az a gondolat, hogy az egységes, nemzetiségre való tekintet nélküli kultúr munka és kultúrélet a perspektivikus – ez jellemezte ezt az időszakot, amelyben a klasszikus formák válsága (az ötvenes évek elején megfigyelt fellendülés után) már kétségtelen volt.

⁵⁹ Bori Imre: *Kultúránk konstituálódása*. – Újvidéki Rádió. Kultúrrevü, 1966. november 29.

Ma már azonban azt is meg kell állapítanunk, hogy azok az új szervezeti elképzelések, amelyek az ötvenes évek második felében érvényre jutottak, nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket: az integrálódott kultúr-egyesületi munka lassan elsorvadt, elhalt, a fellendülés helyett a kulturális élet igényéről való fokozatos lemondás folyamata zajlott le, a kultúr- munkások elkedvetlenedtek, visszavonultak; szinte kapóra jött a televízió tér- hódítása a maga fővárosi szintű produkciójával, pótolva és helyettesítve az öntevékeny kultúr- munka formáit falun és városon. Viszont elgondol- kodtató az a tény, hogy elsősorban a nem integrált kulturális tevékenység élte túl az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején bekövetkezett kri- zist, míg az integrációt végrehajtott elnémultak; az ilyen kultúregyesületek megszűntek dolgozni.”⁶⁰

Akkor mindezt azzal magyarázta, hogy „Valóban termékenyítő és perspektivikus integrációra, a jelek szerint, még nem értünk meg.”⁶¹ És erről a pontról mindössze fél év alatt eljutott az önálló jugoszlá- viai magyar nemzet létrejötte lehetőségeinek mérlegeléséig, és annak kimondásáig, hogy

„felismertük, vagy sugallatait érezzük, azt a nagy jelentőségű folyamatot, amelyet egyelőre bátortalanul a jugoszláviai magyarság nemzetté válása folyamatának nevezhetünk, függetlenül attól, hogy politikai gyakorlatunk és hétköznapijaink tudnak-e róla vagy sem.”⁶²

E folyamatok és törekvések előzményeit az első világháború utáni években találta meg, amikor Szenteleky Kornél a *Naplóban Magyar gyarmatok*⁶³ címmel reflektált Barta Lajos azonos címmel a *Nyugatban* megjelent írására.⁶⁴ Bori Imre szerint

⁶⁰ Bori Imre: *Integráció és autonómia (I.) - Magyar Szó*, 1968. július 28.

⁶¹ Bori Imre: *Integráció és autonómia (I.) - Magyar Szó*, 1968. július 28.

⁶² Bori Imre: *A kritikáról nálunk – tézisszerűen. – Új Symposion*, 44. szám (1968. decem- ber), 4-5. old.

⁶³ Szenteleky Kornél: *Magyar gyarmatok. – Napló*, 1927. augusztus 28.

⁶⁴ Barta Lajos: *Magyar gyarmatok. – Nyugat*, 1927. augusztus 16.

„Barta Lajos, aki ismerte a csehszlovákiai magyarság helyzetét, első pillanatra meghökkentő felfedezéseket kínál, hiszen nem kevesebbet, mint azt állítja, hogy »a magyarságnak most már vannak gyarmatai is«, még-hozzá azért, mert »Magyarország a róla leválasztott magyarságokkal nincs hatalmi viszonylatban, de megvan az odamenő kizárólagos könyv-exportja«, azaz: »Magyarország csak exportál, a leválasztott magyarságok csak importálnak könyvet« [...] cikke végén azonban egészen egyértelműen hirdette meg: »Mert bizonyos: a magyar népdaraboknak azért mégis önmagukon belül kell magukat szellemileg megoldaniok!«, azaz meg kell tenniök azt az utat »alulról fölfelé«, amit a nemzeté válás során általában a népek megtettek szerte Európában, kialakítva szellemi intézményeit azokkal a megállókkal, »a fölfelé vivő út egy-egy nászhelyével« – mondja Barta, amelyeken a »pénz összeházasodhat a Szellemmel«. S ha szinte máig sem vonta le senki Barta Lajos után a »nemzeté válás« szükségességének a konzekvenciáit, a cikk részleteredményei is elég tápot kínáltak az elmélkedéshez és a kérdések gyakorlati szempontú vizsgálatához. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a csehszlovákiai, romániai, jugoszláviai magyarság kisebbségi státusa fel sem engedte vetni a »nemzeté válás« problematikáját, de a szellemiség intézményesítésének kérdése is elég gondot jelentett, s Barta igazságaira így is fel kellett figyelni. Nem véletlen, hogy irodalmunkban Szenteleky Kornél reagál erre a Barta-cikkre, ugyancsak *Magyar gyarmatok* cím alatt: »A magyarságnak eddig még sohasem voltak kisebbségi sorsban élő testvérei, s talán ez az oka annak, hogy Magyarország annyi könnyel, ügyetlenséggel és meg nem értéssel szemléli a magyar kisebbségek kulturális akarásait és elcsuklásait. Ma még mindig egy-két irredenta jelszó, néhány hiú, kótyagos, ostoba ábránd jelenti a törődést, a felfigyelést, az együttérzést a határontúliakkal [...] minden magyar népdarab önálló szellemi életre van utalva és ebben az életre kelésben nincs karonfogó szülője, segítőtársa vagy gyámoltója, csak önmaga.«[...]»⁶⁵

Bori tehát örömmel fedezte fel, hogy hasonló irányú gondolkodás tapasztalható az ugyancsak többnemzetiségű Csehszlovákiában is,

⁶⁵ Bori Imre: *Prolegomena egy vajdasági irodalomtörténethez*. – *Híd*, 1968. 6, 643-669.

ahol Kardos István feltette a kérdéseket: „1. Miben rejlik a csehszlovákiai magyar nemzetiség szociológiai megismerésének a lényege? 2. Melyek a csehszlovákiai magyar nemzetiség sajátos etnikai jegyei?”⁶⁶ Bori szerint

„Nyilván elsőrendűen fontos »a magyarság szociális jegyeinek vizsgálata összállami relációkban«; hogy »milyen fokú a magyar nemzetiség mi-tudata, s az, hogy különböző konfliktus-szituációkban miben nyilvánul meg a nemzeti együvértartozás tudata«; hogy »melyik szociális csoport a magyar nemzeti tudat fő hordozója«; hogy »milyen jellegű személyi vagy csoport-érdekekhez kapcsolódik a manifestált nemzeti tudat«; hogy »melyik szociális csoport van leginkább kiteve az asszimilációnak« és »hogyan viselkednek az egyes nemzeti tudati elemek az asszimiláció folyamatában«, vagy hogy »milyen fokú és milyen irányú a magyarság különböző rétegeinek reprezentációs igénye az állam társadalmi-politikai és gazdasági életében«. [...] Viszont legsajátosabb etnikai jegyként a kettős nemzeti mi-tudatot emlegeti: »Kettős nemzeti mi-tudat él bennünk. Nyelvünk, történelmi múltunk, nemzeti kulturális hagyományaink – stb. – az egységes magyar nemzethez kapcsolnak bennünket. Ugyanakkor hazai viszonyaink, kulturális, gazdasági, politikai problémáink – stb. – a hazai magyar nemzeti tudatot táplálják...« Végezetül érdekes, amit a »haza-tudat« kapcsán mond, amely szerinte »Dél-Szlovákia és vegyes lakta területeire szűkül«, mondván, hogy »ezt tapasztalhattuk az elmúlt hónapok elkeseredett vitáiban is: nem az egész államra hivatkoztunk, de annál inkább a földre, ahol apáink és nagyapáink születtek, tehát a Csallóközre, Mátjusföldre, az Ipoly mentére, Gömörre, a Bodroghözre« [...]

⁶⁷

S Bori mindehhez hozzáfűzte: mindjobban szükségét érezzük létünk egy ilyen irányú felmérésének is. Az 1969-ben megalakult Hungarológiai Intézet azonban az ilyen vizsgálatokra sem adott lehetőséget, a „kemény” társadalomtudományok kutatása kimaradt a feladatköréből, mint ahogy a nemzetiségi vertikális szerveződés tilalma is fennmaradt,

⁶⁶ Kardos István: *A csehszlovákiai magyar társadalom a szociológia tükrében.* – Irodalmi Szemle, 1969. 1.

⁶⁷ Bori Imre: *Egy szociológiai esszé margójára.* – Magyar Szó, 1969. február 23.

mi több, egyre inkább beborult az ég a nemzetiségi kezdeményezések felett. Jugoszlávia belpolitikai folyamatai úgy alakultak, hogy a vajdasági magyar közösség autonomitásának kérdései, és az azokkal kapcsolatos dilemmák is hosszú időre tárgyaltalanok maradtak.⁶⁸

A töréspontok

A nemzetépítésbe belehevült Bori Imre mindenképpen érezte, hogy véget ért egy korszak, de – mint általában – akkor is nehezen törődött bele a vereségbe. A Végel Lászlónak adott interjújában egyrészt felrótta az „írástudóknak” a múltbéli passzivitást, másrészt rámutatott a veszélyforrásokra:

„Kultúránk intézményesedésének örülnünk kell, mert a kultúra elképzelhetetlen intézmények nélkül, hiszen tudjuk, az intézmények a szellem és a pénz nászágyai. Viszont [...] az institucionalizáció öncél képviselőjét is jelentheti. Az igazi veszélyt azonban nem az intézmények létében látom, hanem a kulturális közélet hiányában. A kulturális közélet ugyanis az a közeg, amely az intézményesedés merevedő kereteit szüntelenül mossa, s magában egyesíti a különböző intézményeknek az eredményeit, majd új problémaként állítja az intézmények elé. [...] Fontos és alighanem a leggyakorlatibb kérdés éppen az »írástudók« és a jugoszláviai magyarság viszonyának a problémája. [...] Tapasztalhattuk az elmúlt években, hogy még azok is, akik »írástudóknak« vallják magukat, mennyire közömbösek, amikor nagy jelentőségű közös dolgainkról van szó. Vitáztunk a magyar nyelvű egyetemi oktatásról, heveskedtünk Újvidék általános és középiskolai helyzetével kapcsolatban, ám láthattuk, alig volt ott valaki »írástudóink« közül. Szó volt az újvidéki színházról – ismét az ott nem létük volt a feltűnő és az elgondolkodtató. Arra kell tehát gyanakodnunk, hogy nem létezik az írástudók intenzív együtt gondolkodása közössé-

⁶⁸ Erről bővebben lásd Vékás János: *Nemzet születik? Vita a jugoszláviai magyarság nemzeté válásáról*. In *Egyén és közösség*. Tanulmányok. Szerkesztő Bárdi Nándor és Tóth Ágnes. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012, 349–361.

günkkel, vagy pedig arra, hogy ezeket a kérdéseket nem tartják fontosnak, őket személy szerint is érintőknek, illetve hogy »semmit sem tehetünk«, tehát fölösleges is a nyílt közgondolkodás. Lehetséges azonban a szellem gyakorlati provincializmusának kérdését is felvetnünk, amely egyfelől abból a kisebbségi tudatból táplálkozik, hogy a jugoszláviai magyarság nem lehet cselekvő részese sorsának, másfelől abból a hitből, hogy elégséges a naiv vallomástevés a »közösség mellett«, s ezzel az írástudó megtette a magáét. Azaz: a már emlegetett három tényező közül valamelyik nem aktivizálódott. Abban a képletben ugyanis, hogy »jugoszláviai magyar értelmiségi«, a magatartásforma teljessége adva van. Ám egészen a közelmúltig nagyon kevés olyan lehetőségünk volt, hogy ez a magatartásforma érvényesülhessen, így a »közösség és alkotói sorsának egysége« vonatkozásában a múltból szinte nincs is tapasztalatunk. [...] Új minőségről van szó ugyanis, s ehhez több gyakorlati tapasztalatra van szükségünk – a múlt annyi negatív példája ellenében.»⁶⁹

Mindemellett Bori Imréről igazán nem mondható el, hogy nem jó korban született. Se előbb, se később nem lettek volna meg számára azok a feltételek, amelyek közepette maga a megoldandó feladat provokálja ki a teljesítményt. Erről ő maga is így nyilatkozott:

„Az avantgarde felfedezése, olvasása, tanulmányozása az 1960-as években valóságos szellemi szükségletekből következett, nem pedig megnevezhető egyesek elhatározásából származott. Akik az avantgarde jelenléteivel foglalkoztak, lényegében »korparancsnak« engedelmessé váltak, egy igényt elégítettek ki, tehát a korszellem adta a kezekbe az avantgarde szövegeket, nem pedig egyesek diktátumaként vált hangossá az irodalmi berek az avantgarde alkotók nevével. Ilyen módon adta fel a leckét a kor a jugoszláviai magyar irodalom története összefoglalásával kapcsolatban is. Egy összefoglalást meg kellett írni, de már hogy ki is írja majd meg, azt a kor a véletlenre bízta.»⁷⁰

⁶⁹ Végel László: *Az írástudók felelőssége. Interjú Bori Imrével.* – *Magyar Szó*, 1971. december 11.

⁷⁰ Bori Imre: *Beszéljünk B. Szabó Györgyről.* – Újvidéki Rádió, Szempont, 1981. május 19.

A „korparancs” viszont az 1970-es évek elején megváltozott. Majd húsz évvel később erről a fordulópontról Bori így beszélt:

„Harcos időkre mindig jó érzéssel lehet emlékezni, hiszen akkor megtettük és magam is megtettem mindent, amit gondolatilag szükségesnek tudtunk. De nem szívesen emlékszem az erre következő időkre, amikor iskolareformok a nemzetiségi oktatás rendszerét kérdésessé tették, és nekünk nem volt erőnk és módunk, hogy a vitákban olyan álláspontokat képviseljünk, amelyek a nemzetiségi oktatás addig működő vívmányait megőrizhették volna, illetve hogy az új intézkedések a nemzetiségi nyelveken folyó oktatás javára válhattak volna.”⁷¹

A politikai életben az 1960-as és 1970-es évek közötti átmenetnek három alapvető töréspontja volt.

Egyrészt: a demokratizálást, vagy legalábbis decentralizálást szorgalmazók követeléseiket politikailag elsősorban az 1966. július 1-jei brioni plénumra hivatkozva igyekeztek alátámasztani, amely során, mint ismeretes, az Állambiztonsági Igazgatóság vezetőit nemcsak általában az állampolgári jogok megsértésével vádolták, hanem a kisebbségek, elsősorban az albánok elnyomásával is. Akkoriban minden kisebbségi igénybejelentés megfogalmazója odabiggyesztette a brioni plénumra való hivatkozást, mint a Tito iránti lojalitás megnyilatkozását, persze utalva arra is, hogy most már „új idők járnak”. A brioni plénum viszont a társadalmi modellek – elsősorban az Edvard Kardelj által képviselt nyugatibb irányultság és az Aleksandar Ranković képviselte keleti kötődés – közötti küzdelmekről szólt, és ennek keretében csak nagyon áttételesen érintette a kisebbségi kérdést.

Másrészt: 1968 decemberében a Jugoszláv Képviselőház elfogadta az 1963. évi alkotmány VII–XIX. számú módosításait, amelyek Vajdaság és Kosovo tartományt a föderáció konstitutív elemeiként határozták

⁷¹ Bálint Sándor: *Vajdasági ég alatt*. Irodalmunk nem monokultúrájú irodalom, mert mindazokkal a szellemi javakkal is él, amelyek a délszláv népek irodalmában termelődnek napról napra. Interjú a hatvanéves dr. Bori Imre akadémikussal, egyetemi rendes tanárral. – *Magyar Szó*, 1989. december 30., 15. és 17. old.

meg. Nem kaptak tehát köztársasági státust, ahogy azt Kosovo vezetősége követelte, de jogkörükről többé Szerbia nem dönthetett önállóan, noha e köztársaság részét képezték. Ez az alkotmányjogi változás nyitotta meg az utat a Vajdaság intézményi önállósulásának folyamatai számára, és – miután a tartományok nagyobb önállósága melletti mind jogi, mind politikai érvelésben a területek nemzetiségi összetétele jelentős érvként szerepelt – ennek keretében a nemzetiségi igények kiterjesztése számára is. A tartomány új alkotmányjogi helyzetéért küzdő vajdasági politikusok akkoriban mintha összekacsintottak volna a kisebbségi elitekkel. Vagy csak egyszerűen a hatalmi eresztékek fellazulása miatt néztek el nekik többet, mint amennyit korábban toleráltak? A kérdés megválaszolása alaposabb elemzést követel. Tény viszont, hogy miután a tartományi politikai elit megszilárdította pozícióját, ismét radikálisan visszazorított mindenfajta „nemzeti alapú” vertikális szerveződést. Nem csekély mértékben azért is, mert a tartományok Szerbián belüli kétértelmű helyzete magában hordta a tartós konfliktust, amelyben a tartományok Belgrádot nagyszerb nacionalizmussal, az viszont a tartományokat szeparatizmussal vádolta. Alapvetően azonban a tartományban is az az igazság érvényesült, hogy a lovas addig simogatja a lovat, amíg fel nem nyergeli, da ha már biztosan érzi magát a nyeregben, akkor a korbácsot veszi kézbe.

Harmadrészt: a retrográd fordulatra 1972 szeptemberében a JKSZ Elnökségének Végrehajtó Irodája is ráütötte a hivatalos pecsétet, amikor a pártpolitika megvalósulásának elemzése során úgy határozott, hogy Tito és a Végrehajtó Iroda levéllel fordul a Kommunista Szövetség minden szervezetéhez és tagjához „a társadalmi visszasságok leküzdése érdekében”. A pártlevél minden alapszervezetben megvitatásra került, és alapvető célja az „eszmei-politikai differenciáció” volt. A Szerbián belüli hidegháborús viszonyok a szellemi alkotómunka terén a „hidegpróba” éveinek bizonyultak, miközben az egész ország mind gyorsabb ütemben haladt a válság felé.

Érdekes megfigyelni, hogyan azonosította Bori Imre az irodalomban ezeket a töréspontokat. Két műalkotás, két vers kapcsán mondta ki explicit módon, hogy korszakhatárt megjelölő, jelképes vagy sorsversről

van szó. Az egyik Domonkos István *Kormányeltörésben*,⁷² a másik Fehér Kálmán *Kantáta a szabadságról*⁷³ című verse.

„Arra a kérdésre feelve, hogy valójában hol is kezdődik egy irodalom érettségének a szakasza, valószínűleg nemcsak az értékteremtő erejét kell szemünkre vennünk, hanem azt is vizsgálunk kell, hogy meg tudja-e ragadni az önnön létét az *értéknek* egy egészen magas fokán; ki tudja-e fejezni egyetemes érvénnyel létezése egy olyan adott pillanatát, amelynek megvannak térben és időben a dimenziói. [...] Domonkos István az emigráció egyetemességének a helyzetét ragadta meg, nagy erudícióval és nagyon nagy poétikai indulattal – egyúttal átértelmezve a »lét dadog« József Attila-i gondolatot is, s látta meg ebben az emigráns helyzetben a jugoszláviai magyarság létezésének kifejezési lehetőségét – összeforrtan a maga privát létének a problémáival. Irány nélkül, cél nélkül szüntelenül úton az üzetés különböző stádiumaiban partok és vezérlő csillagok nélkül honját sehol sem lelve, valóban »kormányeltörésben« láttatja ez a vers sorsunkat, egészen a végső határokon, nyelvi és létezési síkokon, hiszen lekoptak a ragok, jelek, képzők szavainkról, úgy beszélünk, ahogy idegnek török nyelvünket és úgy élünk, ahogy a szelek kénye-kedve diktálja. S nem csak akkor, amikor átlépjük az ország határait, hanem itthon is, az életnek ebben a kis körében, ami még mindig a miénk.

Egyfelől tehát így énekel:

én lenni
én nem tudni magyar
élni külföld élet
pénz nyelv zászló
himnusz bélyeg
elnökök, vezérek
előkotorni megfelelő
ott ahova érek
mi meghalni mindnyájan
úgyis téves csatatéren

⁷² Domonkos: *Kormányeltörésben*. – *Új Symposion*, 73. szám (1971), melléklet I-XI.

⁷³ Fehér Kálmán: *Kantáta a szabadságról*. – *Híd*, 1981. 7-8,

koponyánkból a habverő
 Nyele kiáll
 Másfelől viszont a hazai nem-élet kis képeit villantja fel:
 tata leesni bicikli
 mentő elvinni
 lenni piac szerda
 pap jönni szedni adó
 mosni ing, gatyá
 kapálni sír
 nem merni lehunyni szem
 hallani egér kapar

A devalválódás verse is tehát a *Kormányeltörésben* [...]»⁷⁴

A másik vers, a *Kantáta a szabadságról* esetében nehéz megállapítani, van-e ironia abban az értetlenkedésben, ahogy Bori Imre írása elején azt firtatja, miért nem részesült még kellő elismerésben Fehér Kálmán műve:

„Szokás, hogy méltatás csak könyvről szólhat mintha a könyv lenne csupán olvasási-írási szokásaink valamiféle alapegysége. [...] Mi mással lehet magyarázni, hogy például Fehér Kálmánnak *Kantáta a szabadságról* című nagy verse még a *Híd* nyári, július-augusztusi kettős számában megjelent, mindeddig azonban figyelmet felhívó, a költemény értékeire mutató írással nem találkoztunk, holott az utóbbi évek legjelentősebb költői alkotásáról van szó. Nemcsak műfajából következően polifónikus ez a költemény. Azzá teszi mondanivalója is, nemkülönben a költői szemlélet emelkedettsége, nézőpontjával egyetemben. [...] És a rímek erőteljes jelenlétével született sorokban gyönyörködhetünk a következő három sorban:

Idomított vipera,
 Divide et impera!
 Osztrák-Magyar Monarchia...

Így vonulnak el ebben a lírai panorámában a vajdasági történelem emberellenes szakaszai, hogy azután immár valóban »történelmi« eseményei

⁷⁴ Bori Imre: *Jelképeink*. – Újvidéki Rádió, Szempont, 1971. július 6.

következzenek, azok, amelyek közvetlenül a mához vezetik a figyelmet. Felelemleti a költő a kotori tengerészlázadást, leírja Csáki Lajos és Žarko Zrenjanin nevét, felcsendül a partizándal ritmusa és megszólalnak kifejezésbeli fordulatai. A kantáta utolsó sora a »Zagorjei Sasmadárrol« beszél, Titóról, s az ő neve foglalja össze azt az eszmeiséget is, amely a vers történelemszemléletének mintegy az alapját képezi, megjelölve a nézőpontot, ahonnan a múltba tekint. A *Kantáta a szabadságról* Tito elnök halálának első évfordulójára íródott. A legnemesebb értelemben vett alkalmi költemény tehát, de benne nem alkalom szülte érzések és eszmék fogalmazódtak meg. A költő szintézist teremtett, nézzük akár versét, akár eszméjét. Hirdeti, hogy a múlt valójában csak Tito korszakában vált beláthatóvá, s csak innen nézve látszanak valós arányai és jellegzetességei.⁷⁵

A hidegpróba ideje

Utólag visszatekintve a társadalmi folyamatokra, valóban Domonkos István és Fehér Kálmán műve volt az a két vers, amelyek születésének időpontja behatárolta „a hidegpróba idejének” nevezett, 1972 és 1982 közötti időszakot.

A szellemi élet beszűkülésének jelei ekkor megmutatkoztak Bori Imre munkásságában is, amely mindinkább az elért eredmények konzerválására irányul, és, a fejleményeket jó szívvel dicsérni nem tudván, annyi optimizmusra telik tőle, hogy „nincs ok aggodalomra”. Ugyanakkor a magáénak érzi az egész szellemi kreációt (igen nagy mértékben teljesen jogosan), s bár látja a válságjeleket, mind ingerültebben védi az általa megkonstruált világot.

A „pártlevél”⁷⁶ utáni „lecsendesedésnek” az előjelére utalt már egy 1972. májusi jegyzetében, amikor Podolszki József verse kapcsán írta:

⁷⁵ Bori Imre: *Vers a történelemlről*. – Újvidéki Rádió, Szempont, 1981. október 27.

⁷⁶ A JK SZ Elnökének és a JK SZ Elnöksége Végrehajtó Irodájának 1972. szeptember 29-én keltezett, a párt szervezeteihez és tagjaihoz eljuttatott, majd a sajtóban is közzétett levele, amely országszerte számos politikai leszámolás ürügyéül szolgált.

„Költészetünk jelenségeit, apróbb-nagyobb »tektonikus« rezdüléseit jegyezgetve az a benyomása támadhat az olvasónak, hogy a készülődésnek egy szakaszát éljük: látszólag csendesek költészetünk vizei, »nem történik semmi« benne, hacsak nem nevezzük történésnek azokat a jeleket, amelyeknek láttán sokan hajlamosak válságot kiáltani nyomban vagy formalizmusra gyanakodni, mondván, hogy líránk tartalmait veszítve mindinkább formai inercióknak engedelmessé válnak, üres vershüvelyekkel játszik. Valójában, jegyzeteteink egyikében-másikában éppen erre szeretünk volna rámutatni, nem válságról, hanem új utakra való indulás előtti készülődésekről van szó».⁷⁷

A Podolszki Józseftől a *Képes Ifjúság* 1972. május 10-i számából idézett verssorok:

A szél pedig csak fúj csak jár
ablakodból ablakomba.

Majd évi összefoglalójában újra és egyértelműen megfogalmazta:

„irodalmunk az elmúlt esztendőben csendesebb periódusába érkezett. Kevésbé hangos, mint volt pár esztendővel ezelőtt, de megszólalásaiban mintha érezhetőbb lenne az érettség: az írók elsősorban művükre figyeltek, hangjuk higgadtabb, szemléletük kiegyensúlyozottabb, a szélsőségek helyett a belső harmónia lehetőségeit felcsillantó majdnem minden megnyilatkozásuk. Folyóirataink is ezt a megváltozott írói és szerkesztői viszonyulást tükrözik. Kevesebb hangos írást olvashattunk, de annál több kiegyensúlyozott, rangos művet, mintha az írók azt vallanák: helyettük végre beszéljenek a művek.»⁷⁸

És a Magyar Tanszék vezetőjeként egy évvel később is így nyilatkozott: „Csendes munkáról referálhatok».⁷⁹

⁷⁷ Bori Imre: *Az olvasó jegyzetei*. – *Magyar Szó*, 1972. május 13., 14.

⁷⁸ Bori Imre: *Mérleg*. – *Magyar Szó*, 1973. január 8., 11.

⁷⁹ Bori Imre: *Csendes munkáról referálhatok*. – *Magyar Szó*, 1974. január 6., 9.

A vezeklés

A lecsendesedésnek megvolt az oka. A Tito-levél után, az anarcholiberalizmus elleni harc jegyében minden pártalapszervezetben, de különösen a művelődési intézményekben, lezajlott a differenciáció. Ekkor már nem vitték a Goli otok internálótáborába az elhajlókat, de azért 1971-ben betiltották az *Új Symposion* 76. és 77. számát, a szerzőket és Tolnai Ottó felelős szerkesztőt pedig elítélték. Várady Tibor, aki annak idején jogászként az *Új Symposiont* képviselte a perben, visszaemlékezésében feljegyezte:

„Bori Imre mondta az egyik Symposion-tárgyalás szünetében, hogy őrizzem meg az iratokat, »mert ebből történelem lesz«. Akkoriban nem tudtuk még, merre fog kanyarodni a történelem. Mindenesetre eltettem a papírokat. Amúgy is ezt tettem volna.”⁸⁰

Borinak persze igaza lett, de erre még nagyon sokat kellett várni. Ezt csakhamar ő is belátta. Mérgét lecsitította, és az 1975. évi köztársaságnapi ünnep előestéjén a jugoszláviai magyar irodalom harminc esztendejét összegezve egyértelműen hitet tett lojalításáról:

„Most, amikor ünnepelve visszapillantunk irodalmunk harmincesztendőös útjára, eredményeink, mai kilombosodott, sokhúrú és hangzású »szépírásunk« és tanulmányirodalmunk láttán, nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy irodalmunk élete mennyire összeforrt hazánk társadalmi-történelmi alakulásának szakaszaival, s hogy mennyire együtt haladt az újjáépítéssel és az élet normalizálódásának történetével. [...] A felszabadulással nemcsak társadalmi körülményeink változtak meg gyökeresen, hanem az eszmeiek is, hogy hazánk nemzetiségi politikája tette lehetővé irodalmunk irodalomká szerveződését, végérvényesen kiiktatva például tudatunkból a »kisebbségi író« fogalmát – a népek és nemzetiségek testvériségével fonva össze az írott szó testvériségét is.”⁸¹

⁸⁰ Várady Tibor: *Rózsától Rózsáig*. – *Híd*, 2011. 11, 25-47.

⁸¹ Bori Imre: *Irodalmunk harminc esztendejéről*. – Újvidéki Rádió, Szempont, 1975. november 25.

Hasonló hangnemben íródott két évvel későbbi ünnepi cikke is:

„Egy hónappal ezelőtt jelent meg a Híd októberi számában El nem taposható csillagok cím alatt forradalmi költészetünk antológiája Ács Károly válogatásában. Jelentős vállalkozásról van szó, Tito jubileumi évében tárja eléink a szerkesztő és válogató az 1937 és 1977 között született hazai forradalmi verseket, negyven esztendő termését. Egy régóta időszerű vállalkozás realizálódott tehát Ács Károly munkája nyomán, hiszen a forradalmi gondolat örök időszerűségének mágneses terében mindig időszerű felmérni a megtett utat az érzelmi-költői területein is. Annál meglepőbb, hogy alig tudunk e kötetnyi vers megjelenésének sajtóvisszhangjáról, holott méltatni, ünnepelni kellene, mert éppen ezek, s a velük rokon, de a gyűjteménybe fel nem vett versek dokumentálják igen beszédes módon, hogy hazai magyar költészetünk az események sodrában létezett és alakult az elmúlt negyven esztendőben, minden időben született vers, amely a költői szó hitével hirdette a forradalmas ember küzdelmének nagyságát, győzelmének szépségét.”⁸²

A konzervatív fordulat

Az 1980-as évek elején még „erőltetett optimizmussal” tekint a jövőbe, például így:

„Most lehet felmérni, oda jutottunk-e, ahova tíz esztendővel ezelőtt elindultunk, vagy pedig a gyorsan változó körülmények eltérítettek bennünket, késlekedtünk-e, vargabetűket tettünk-e ahelyett hogy nyílegyenesen haladtunk volna. [...] lehet-e másként gondolkodni korunkról, mint óvatoss és megfontolt pesszimizmussal? [...] Nem reménytelen vállalkozás-e a magunk dolgai felé fordulni, számadást készíteni, [...] hogy a vers vagy a próza minősíti-e jobban egy irodalom karakterét, vagy hogy miért nem volt az 1980-as esztendőben izgalmakat keltő, *meggyőző* könyv, több jó

⁸² Bori Imre: *Forradalmi antológiánk margójára*. – Újvidéki Rádió, Szempont, 1977. november 29.

mű ellenére sem. Mert e sorok íróját például szokásos év végi töprengései során ennek kérdése foglalkoztatta. [...] Fájjon-e hát fejünk, hogy az 1980-as esztendő irodalmi szempontból tipikusan átlagos jellegű volt a jugoszláviai magyar irodalomban is? Okunk nincs aggodalomra, ha nem egy esztendőben, hanem egy évtizedben gondolkodunk, mert nem is egyszer volt már úgy, hogy amit az egyik esztendőben veszíteni véltünk, a másik bőségesen pótolta.”⁸³

Nem tudott sokkal több jót mondani az 1981. év összegezésekor sem:

„Említsük első helyen irodalmunk meddőségének a benyomását tehát. Feltűnőnek tartjuk ezt, főképpen, mert irodalmi életünk, az írói alkotókedv egy évtizeden át elkényeztetett bennünket. Nem volt év, hogy elégedetlenségünknek kellett volna hangot adni, mindig voltak művek, amelyeknek árnyékában a kevésbé sikerült alkotások mintegy eltűntek a szem elől, nem rájuk, hanem az értékes művekre kellett figyelniük. Minden évben történt valami jelentős, akadt beszédtema, s kínálkozott ok lelkesedni is íróért, alkotásért, volt szurkolásra ösztönző jelenség. Az 1981-es termésünk javának örülhetünk ugyan, de ha éppen ezek a művek esetleg nem jelennek meg, hiányérzetünknek sem kellett volna hangot adnunk. Pedig jó nevű írók műveiről van szó, és ezek a művek sem gyöngékké tulajdonképpen, csak éppen a belső tűz melege nem sugárzik belőlük.”⁸⁴

Életérzését, világlátását ekkortájt nem is a jugoszláviai magyar alkotások révén szerzett élménye alapján fejezte ki a legszemléletesebben, amikor konstatació, hogy az ember eltűnt a versből:

„A *Politika* című napilapban találtunk Borislav Radović *Fal* című költeményére [...] az ötvenes évek második felében fellépő költő, aki végigélte és végigcsinálta a költészet elmúlt évtizedeinek igen sok termékenyítő és meddő kalandját, most az időmértéket kívánta meg, a vers fegyelmét [...]”

⁸³ Bori Imre: *Egy év és egy évtized végén*. – Újvidéki Rádió, Szempont, 1980. december 30.

⁸⁴ Bori Imre: *Visszanéző tükör: 1981*. – Újvidéki Rádió, Szempont, 1982. január 5.

S amit Radović el akar mondani, az is tünetértékű. [...] az ember eltűnt a versből. Csendéletet látunk, amely azonban a tárgyi világ egy nagyon is sajátos felfogásáról árulkodik: az emberre egyszerűen nincs szükség, funkcióját átvette a repkény, a fal, a napfény. Szóra sem érdemesítettük volna ezt a különben érdekes verset, ha ugyanakkor a zágrábi *Danas* című hetilapnak ugyancsak ünnepi számában nem találunk egy képzőművészeti kritikát Zvonimir Mihanović fiatal művész nemrégiben megnyílt zágrábi tárlatáról, amelyen dalmáciai tájképeit állította ki. A szövegből megtudtuk, hogy szenzáció erejével hatott a tavaszi idényben ez a kiállítás, az emberek sorban álltak, hogy bejuthassanak a kiállításra. [...] Zvonimir Mihanović képeiről már nem csupán az ember tűnt el, s maradt meg a tenger, a csónakok, a házak, a reggel és az alkonyat, hanem eltűnt az egész XX. század is.”⁸⁵

Mentegeti azt, amit menthetőnek vél, elnéző a látszatirodalommal, látszatszelekcióval szemben, néha nosztalgikusan felismeri az egykori élet pusztulásának jeleit. Az önkritika, a lecsendesülés, a lojalitás kinyilvánításai után Bori Imre fokozatosan összenőtt korával. Jól tükrözi ezt az az interjú, amelyet a *Híd* fő- és felelős szerkesztőjévé való kinevezése után adott. Amikor a riporter azt kérdezte tőle, milyen lehetőségeket lát maga előtt, így fogalmazott:

„Másképpen viszonyul feladataihoz a húszéves és lelkes, célok lázában égő fiatalember, aki nagy tervekkel hál, s csalódik, méghozzá nagyot, ha nem sikerül elképzeléseit megvalósítania, s másként gondolkodik munkájáról az ember immár az ötvenedik évén túl, amikor már megtanult határt szabni vágyai és lehetőségei között, minthogy az utóbbiak természetesen amúgy is korlátozottabbak. Ami pedig a »vágyakat« illeti, azok kimerülnek abban, amit irodalmunk, s így az irodalom szolgálatának lehet nevezni. [...] Mindenképpen a kontinuitás híve vagyok, amikor a *Híd* színvonala és modernsége a kérdés. [...] Az adott irodalmi jelenségekben kell ráismernem arra, ami aztán megrendelésre és közlésre érdemesnek látszik. Ebből a szempontból, ha jól meggondolom, a szerkesztői

⁸⁵ Bori Imre: *Művészeti tendenciák 1982*. – Újvidéki Rádió, Szempont, 1982. május 11.

munka annak a szobrásznak a munkájához hasonlatos, aki a kőben és a fában felismeri, felfedezi a szoborformát, és nem tesz mást, mint azt kibontja, engedi megmutatkozni. S nézzük ilyen módon a szerkesztői tevékenységet, és akkor az olyan fogalmak is, mint amilyenek a »továbbfejlesztési« és »megváltoztatni«, feleslegessé válnak!⁸⁶

A végjáték

Érzi a csődöt, a kiürülést, az elembertelenedést. A 70-es években már jelezte ennek tüneteit a vajdasági magyar irodalomban is, még keresve ugyan a felmentést, illetve bizonygatva – nyilván már önmaga számára is –, hogy nincs minden veszve. Tito halála után a represszió még erőteljesebb lett. A keményedő represszió közepette a „népek és nemzetiségek” jugoszláv Laokoón-csoportja nem tudott se szétválni, se összenőni, csak a kollektív frusztráció erősödött.

Mindezt Bori érzékelte, ami szövegeiben tükröződik is. A mélyben, a katakombákban azonban ekkor már a jövő is erjedt. De amikor végül ennek a jelei is eljutottak hozzá, vagy tévesen, vagy ellenségesen értelmezte őket. Legjobban mutatja ezt az 1978-ban Sinkó-díjjal kitüntetett Sziveri Jánoshoz való viszonya, aki a díjat nem vehette át az addigi hagyomány szerint az egyetemen, mert Bori kitiltotta a Magyar Tanszékről a rendezvényt, sőt vissza is akarta vetetni Sziveritől a díjat, mert a *Magyar Szóban* egy alkalmi interjúban kedvezőtlenül nyilatkozott a Tanszékről. De mi volt ez már ahhoz képest, hogy egykoron egy általa nem kegyelt költő kötetét letette dolgozószobája küszöbére, hogy rá kelljen lépnie annak, aki hozzá be akar jutni! Vagy ahogy Méliusz Józsefet lekiabálta!⁸⁷

⁸⁶ Bálint Sándor: *Irodalmunk szolgálatában*. Interjú dr. Bori Imrével, a *Híd* irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat fő- és felelős szerkesztőjével. – *Magyar Szó*, 1984. szeptember 23., 13.

⁸⁷ Méliusz József írta 1987. június 10-én Herceg Jánosnak: „Hogyha a *Híd*nek írnál a Napnyugatról, újabb sérelem érhet. Bori nem adja le. Vagy 2 éve egyszerre voltunk Bpsten. B. egy népes fogadáson ordítózva nekem esett, amiért arra kértem, hogy Transzit kház c. könyvemet juttassa el Bosnyáknak, de neki nem küldtem dedikáltat és a

Aztán egyszerre összeomlott az egész konstrukció, maga alá temette a kelet-közép-európai földindulás. Hogyan kezelte világának, a jórészt éppen általa létrehozott világnak az összezuhanását?

Az 1990-es évek háborús borzalmai közepette a régi elit tagjainak egy része erkölcsi felmentést érzett a velük szemben elhangzó vádakkal szemben. Ekkoriban, amikor már elvbarátai közül is sokan „tűnődtek” azon, hogy az új körülmények közepette nem kellene-e valamit változtatni magatartásukon, Bori a maga indulatos modorában kinyilatkoztatta: semmit sem kell megváltoztatni. Még a *Híd* fedőlappjának kávébarna színét se kell megváltoztatni. És jegyezte hétről hétre sötét látomásait, melyek révén a saját világának szertefoszlását a világ pusztulásának víziójába helyezte bele.

„Talán alkalmatlan pillanatban van [Laták István] halálának ez az évfordulója, mert sok a megértést akadályozó tényező: legalább olyan mély az emberben és a világban mutatkozó válság, mint volt hatvan esztendővel ezelőtt, amikor *Kolduslázak* című verseskötete 1928-ban és *Düh* című elbeszéléskötete 1929-ben megjelent. Csakhogy a mai kríziseink nem vajúadások jelei immár, az az eszmerend látszik megrendülni, amelynek állandóságában és jövőjében Laták István dacaiban feltétlenül hitt, s érzelmeit ahhoz igazította.”⁸⁸

Ugyanez a hangulat tartotta fogva következő heti jegyzetében is:

„Zavaros, ideges, megosztottságokat mutató, ellenségeskedésekkel teli időket élünk, vitában állunk a világgal és hadakozunk önmagunkkal: az

könyvben egyébkénti érdemeit kiemelve megkockáztattam valami konkrétummal kapcsolatban egy enyhe kritikai sort is. A skandalumnak Bányai közvetlen tanúja volt. Igyekeztem B.-t csendesíteni, lehetetlen volt. Másnap az az áhír terjedt el Bpsten, hogy én vontam őt felelősségre az Illyés halála előtti illegális támadásáért napilapokban. Persze, a történetek ellenére is változatlanul becsülöm B. jelentős irodalomtörténeti, esztéta munkásságát. A skandalumnak én vagyok az oka. Hiszen emlékezmem kellett volna, B. gyűlöli a különben szelíd Bosnyákot, talán amiért Sinkóval merészel foglalkozni. De van még Führer-komplexumos magyar író. Itt is.” [Kézirat Herceg János hagyatékában.]

⁸⁸ Bori Imre: *Rapszodikus sorok. Laták István halálának évfordulóján.* – Magyar Szó, 1990. január 6., 16.

Egész összetörtét Ady Endre siratta szívhez szóló jaj-versekben a század első évtizedeiben, most a XX. század utolsó két évtizedében még több okunk van merengni és borongni a lét cserepeinek látványán. Ady Endre éppen nyolcvan esztendővel ezelőtt írott verse (1909 augusztusában) okkal cseng fülünkben és a versbe foglalt gondolat joggal kopogtat tehát értelmünk ajtaján is:

Minden Egész eltörött,
Minden láng csak részekben lobban,
Minden szerelem darabokban,
Minden Egész eltörött.

(*Kocsi-út az éjszakában*)

Mert az Egész élménye talán soha ennyire nem volt vágyálom, mint mostanában, soha nem volt ennyire a szürrealitásba, a valóságon túli valóságba tartozó.⁸⁹

Majd *Olvasónaplójában* Déry Tibor akkor kiadott börtönnaplójáról ír:

„Időszerű kiadvány – gondolhatjuk, s talán joggal is, ha az 1956-os események rehabilitációjára gondolunk, holott nem érzékelhető, hogy az író neve és műve ma »közszájon« forogna [...] Az »öregség, szívbjaj, börtön hármass pesszimizmusában« kezdi írni feljegyzéseit életéről [...] »egyszerűnek, közönségesnek, átlagembernek lenni, az az elképzelhető legnagyobb boldogság«. Persze, ez a gondolat az elgyávult, a börtönben megviselt idegzetű ember véleménye, aki szívesen lemondana a nagyság dicsőségéről!”⁹⁰

Utána táborok és tájak felett tűnődik, Szolzsenyicint idézve:

„Igen, azt hiszem ez az a szabadság, az az egyetlen, de legdrágább szabadság, amelytől a börtön megfoszt bennünket: attól, hogy így lélegez-

⁸⁹ Bori Imre: *Az olvasó jegyzete. Egy Takács Gyula-versről.* – *Magyar Szó*, 1990. január 13., 18.

⁹⁰ Bori Imre: *Olvasónapló (Déry Tibor feljegyzéseiről).* – *7 Nap*, 1990. február 23., 24.

zünk, s itt lélegezzünk. A föld semmiféle étele, semmilyen itala, de még az asszony csókja sem édesebb ennél a levegőnél, ennél a virágzásnál, nedvességgel és frissességgel átitatott levegőnél.”⁹¹

Jászi Oszkár 1913-ban Zágrábból Ady Endrének írt levele következett:

„Ahova az ember nyúl: csupa seb és csupa betyárság. Itt mindent megmérgeztek megvettek és agyonpanamáztak. Itt alig van ország.”⁹²

Mészöly Miklósról írva, akinek „képzeletét tartósan a háború köti le”, idézi mondatát:

„Még fogolyként, negyvenötben, kisebb tömegsírt exhumáltunk Bortól északra egy völgykatlanban; bár inkább kocsonyás földet már, mint konkrét hullákat.”⁹³

Elpanaszolja:

„Üres szívvel, csalódottan érkeztünk haza vasárnap este Budapestről. Az ünnepinek mondott könyvhétre utaztunk fel most is, mint annyi év óta minden esztendőben. Pontosabban: amióta kiadónk, a Forum is ott szerepel a Váci utcában, majd a Vörösmarty téren. Jó érzés volt látni annak idején a Forum sátorpultja előtt az érdeklődők tolongását (igen, tolongását!), a könyveink iránt megmutatkozó, kétségbevonhatatlan érdeklődést, a leplezetlen szimpátiákat [...] Ám ennyire kevés könyvünk nem volt tán még egy évben sem [...] Rideg volt a Vörösmarty tér.”⁹⁴

Eltűnődik azon, hogy

⁹¹ Bori Imre: *Tűnődések. Táborok és tájak felett.* – Magyar Szó, 1991. március 9., 13.

⁹² Bori Imre: *Tűnődések egy Jászi Oszkár-leveél fölött.* – Magyar Szó, 1991. április 13., 13.

⁹³ Bori Imre: *Tények és emlékek (Mészöly Miklós).* – 7 Nap, 1991. május 17., 23.

⁹⁴ Bori Imre: *Tűnődések arról, hogy az ünnep sem ünnep immár.* – Magyar Szó, 1991. június 8., 13.

„Ács Károly után nemrégiben Brasnyó István jelentette be, hogy immár nem ír több verset.”⁹⁵

Sinkó Ervinnel kapcsolatban megállapítja:

„Ma már eltűnt mindaz, ami távlatát adta Sinkó Ervin gondolkodásának és illúzióinak [...] még szépírói teljesítményei és irodalomtörténeti elgondolásai talán a legkikezdetlenebbek.”⁹⁶

Megéli, hogy visszautasítják a kéziratát. Amikor egy interjúban a riporter megkérdezi: „Az utóbbi időben nem halljuk tanulmányait az Újvidéki Rádió Szempont című művelődési műsorában, noha évtizedeken át rendszeres munkatársa volt. Mi ennek az oka, egyfajta kifulladás?», akkor elmondja:

„Úgy látszik a Szempont szerkesztője megsokallta közreműködésemet, s az is most derült ki, harmincévi munkásságom után, hogy nem tudok »rádiósan« írni. Azt is mondta, hogy a Nagy Lászlóról szóló sorozatom már minden mértéket meghaladott, legjobb lesz, ha abbahagyom. Részemről ennek az elhallgatásnak semmilyen más, szubjektív oka nincs. Ha az embernek a tudomására hozzák, hogy nem tudja csinálni azt, amit csinál, jobb, ha abbahagyja.”⁹⁷

Azzal is szembesül, hogy már a nevét se tudják rendesen leírni:

„Ahogy hazaérek, a Családi Körnek április 2-án megjelent számában azt olvasom, hogy Sinkó Ervin »külön életéről és sokrétű munkásságáról« több kollégájával egyetemben Bori István is felolvasott. Pedig hetilapunk

⁹⁵ Bori Imre: *Tűnődések a költő elhallgatásának esetei fölött.* – *Magyar Szó*, 1991. október 5., 11.

⁹⁶ Bori Imre: *Tűnődés Sinkó Ervinnél 1992-ben.* – *Magyar Szó*, 1992. március 28., 12.

⁹⁷ P. Keceli Klára: *A történelem állkapcsai között.* Egy három évtizeddel ezelőtt született alkotás mai üzenete – Beszélgetés dr. Bori Imrével a Híd tematikai számáról. – *Magyar Szó*, 1993. július 1., 13.

művelődési rovatának szerkesztőjével a Sinkó-ünnepségen Bori Imreként csevegtem!”⁹⁸

1993 márciusában körlevelet intézett a *Híd* munkatársaihoz, melékelve hozzá Sáfrány Imre egy fotogramját, afféle „Rorschach-teszt” gyanánt, azt kérve: „vedd szemügyre a mű enigmatikus »üzenetét«, és vállalkozz értelmezésére.” A beérkezett válaszokat a *Híd* 1993. évi 5-6. száma közölte. Megszületett a szerkesztő által várt eredmény: az 1960-ban Párizsban a Diadalkapuról készült fotogram rémlátomásokat váltott ki a szerzőkből. Szinte mintha úgy érezte volna, hogy nem tudja a saját rossz közérzetét elég szemléletesen, érzékletesen kifejezni (dokumentálni?), ezért segítségül hívta szerzőtársait. Végül már bizonyára ő maga is megunt a sok siránkozást és önsajnáltatást. Megakadt a szeme a Kolozsváron élő Balla Zsófia versén: „Szedd össze / magad és a retyerutyád, ó, szívem. / Már elégünk van a szomorúságból, / az élettényekből és a helyzetből”. Mint írta, „posztmodern újnépességgel próbálok barátkozni abban a hitben, hogy az apró megismerések is célhoz vezethetnek”.⁹⁹ Ekkoriban már dúlt a háború Horvátországban és Boszniában. Vajdaságban folyt a mozgósítás. Hozták haza a frontról a koporsókat. Herkócáról elüldözték a horvátokat, Bácskában, Bánátban is be-belöttek a házakba, egy-egy kézigránát bedobtak az udvarba, fusson, de legalább hallgasson, aki nem lelkesedik. Borinak igaza volt: nem az irodalomtörténész dolga a gyilkosokkal szembeszállni. Így érvelt:

„Van történelmi példánk arra (nem is egy), hogy az alkotói munka a vérzivataros időkben sem szünetel. Erasmusnak, a rotterdáminak a korát idézem emlékezetünkbe, azokat a háborús időket, amikor a török hadak feltűntek a Duna vonalán, s át is lépték azt, hogy azután Mohács mezején diadalmaskodjanak, a többi Európát pedig a vallásháborúk lángjai perzselték. Ott ült Erasmus Baselen, és Frobenius oly nevezetes nyomdájában egymás után jelentette meg az európai kultúra alapműveit: görög

⁹⁸ Bori Imre: *Tűnődés nevünk írása-leírása kapcsán*. – *Magyar Szó*, 1992. április 11., 12.

⁹⁹ Bori Imre: *Tűnődések érdeklődésünk holdfogyatkozása láttán*. – *Magyar Szó*, 1992. február 1.

klasszikusokat, a Biblia megbízható és pontos szövegét, s barátja, Morus Tamás nevezete[s] *Utópiájá*t, szelíd vitában is a neves angollal, az Ész ellenében a Balgaság példáit mutatva fel. Véletlen-e, hogy Erasmus időszerűségét a II. világháború éveiben egy Miroslav Krleža érzékelt Zágráb sötétege alatt, Budapesten pedig egy irodalomtörténész (Trencsényi Waldapfel Imre) írja könyvét Erasmusról és magyar barátairól, azokról, akik Mohács árnyékában éltek, s mi több, még filologizáltak is! S minden bizonnyal békés hétköznapokról álmodoztak, szép könyvekről, okos és bátor textusokról, csendes olvasói örömeikről. Akárcsak mi is manapság!”¹⁰⁰

Tovább folytatja Szenteleky Kornél életútjának tanulmányozását, mintha csak vissza akarna térni a kiindulópontához, hogy újragondolja a lehetséges alternatívákat. Vagy egyfajta regresszióként, mint ahogy a súlyos lelki megrázkódtatás után a beteg felveszi a „magzatpózt”, vagy visszatér gyerekkorába? Közben a Híd 1993. évi 5-6. számában leközli Gubás Jenő írását:

„A jugoszláviai magyar irodalomnak – mint minden más kelet-közép-európai irodalomnak – vannak meg nem jelentetett, csak az asztalfőknak vagy esetleg egy-két megbízható jó barátoknak írt alkotásai, amelyek ismeretében irodalmunk megítélése esetleg módosulhat. De nemcsak az eddig közre nem adott művek változtathatnak a jugoszláviai magyar irodalom értékrendszerén, hanem azok a szemléleti változások is, amelyek a politikai, a társadalmi és a gazdasági átalakulások folytán e tájon az utóbbi két-három év folyamán kialakultak. Még akkor is indokolt ez az átértékelés, ha tudjuk, hogy Bori irodalmi kritikái és értékelései a lehetőségekhez mérten a napi politikától függetlenül, csak az esztétikumra épültek. Mégis, elképzelhetetlen, hogy egy 40-50 éves kommunista diktatúra legalább indirekt módon egyes alkotókat ünneplésre vagy elhallgatásra ítélve ki ne emeljen vagy agyon ne hallgasson. A jugoszláviai magyar irodalom rövid történetére utalva Bori maga is elismeri, hogy ez a harmadik, kibővített irodalomtörténet csak az anyagában bővült, míg szemlélet-

¹⁰⁰ Bori Imre: *Tűnődések arról, hogy Erasmus korát éljük-e.* – *Magyar Szó*, 1991. szeptember 21., 13.

módján és értékrendszerében semmi sem változott. Ennek következtében és a nálunk eddig uralkodott nacionál-kommunizmus befolyása folytán mindenképp történhetek és történtek olyan eltolódások, amelyek korigálása most a megváltozott körülmények közt lehetővé és szükségessé vált.¹⁰¹

Folyóiratának 1993. decemberi számában pedig Huszár Zoltán kifejtette:

„A legújabb irodalom, melynek fiatalabb művelői máris ebben az irányban tapogatóznak, minden valószínűség szerint háromdimenziós irodalom lesz, azaz összefoglaló, szintetizáló, melyben az esztétikum, a morál meg a politikum is helyet kap, egyidejűleg és nem szétforgácsolva”.¹⁰²

Bori Imre főszerkesztő ezekről a közlésekről egy interjúban így nyilatkozott:

„Az, hogy ezek a vitairatok megjelennek, olyan tendencia, amelynek a *Híd* engedelmeskedik. Olyan szövegeket is közlésünk a következőkben is majd, amelyekkel természetesen nem tudunk egyetérteni. A szerkesztőség nem értett egyet ezzel az utóbbival sem, amely a május-júniusi számban jelent meg, Gubás Jenőnek a vitairatával, de a szerkesztésnek az a szempontja, hogy teret ad nekik, s az olvasóra bízza: alkossa meg saját ítéletét. Hozzáfűzhettünk volna egy szerkesztői megjegyzést is, de – tekintettel arra, hogy a *Híd* szerkesztőjéről van szó, nem tartottuk ildomosnak vitába bocsátkozni a vitacikk kitételeivel. Rólam van szó, s nem kívántam megmagyarázni azokat a balhiedelmeket, amelyek az írásban jelen vannak. Természetes, hogy felül kell vizsgálni a jugoszláviai magyar irodalmat, az irodalomtörténetet is, hiszen mióta megírtam (ez a harmadik kiadása), magam is szüntelenül felülvizsgálom önmagam. A kritikusnak, irodalomtörténésznek általában dolga, hogy felülvizsgálja az esztétikai

¹⁰¹ Gubás Jenő: *Szellemi megtorlásunk napjai*. – *Híd*, 1993. 5-6., 411–417.

¹⁰² Huszár Zoltán: *Alkalmi jegyzet. Vita Bori Imre A jugoszláviai magyar irodalom rövid története című kötetéről*. – *Híd*, 1993. 12., 985–990.

ítéleteket. Én politikai minősítésekre nem is gondoltam, amikor irodalomtörténetet írtam, s általában sem helyeslem az effajta tevékenységet. Annak örültünk, amikor végre megszabadultunk attól a bizonyos pártellenőrzéstől, hogy többé ilyenfajta ügyre nem lesz szükségünk. Lehet, hogy vannak, akik igénylik, azok csinálják meg, de nem hiszem, hogy az irodalomnak ilyenfajta politikai átértékelése valamiféle célhoz vezet, értelmes dolognak tűnik. Én egészen biztosan nem fogok végrehajtani ilyen jellegű átértékelést.”¹⁰³

A rendszerváltás

És akkor jött a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége a maga autonómiakoncepciójával. A szervezet 1990. március 31-én alakult Doroszlón, a Demokrata Párt után a másodikként Szerbiában, amióta lehetőség nyílt a többpárti szerveződésre. Már az alakuló közgyűlés megtartásakor tagjainak száma meghaladta a hatezretet. Az 1990. decemberi szerbiai első többpárti választásokon jelöltje minden olyan választóközvetben győzött, ahol a magyarok többségben voltak, így a 250 tagú szerbiai parlamentben 8 képviselője volt, és megkapta a magyarokat részarányuk alapján megillető leadott szavazatok 80 százalékát. Az 1992. decemberi választásokon a Szövetségi Képviselőházba három képviselője került, a köztársaságiba 9, a tartományiba pedig 17. A helyi önkormányzati választásokon a VMDK megszerezte az abszolút többséget Kanizsán, Adán, Zentán, Szabadkán, Topolyán és Becsén. Ugyanakkor hermetikusan el volt szigetelve a vajdasági magyarok szempontjából létfontosságú intézményektől, amelyek élén a szerb hatalom által kinevezett vezetők álltak. Amikor a VMDK a magyar kisebbségi elit kettéosztottságát úgy akarta megszüntetni, hogy tárgyalásokat kezdeményezett Szerbia kormányával a perszonális autonómia általa kidolgozott modelljének megvalósításáról, és e tárgyalásokhoz kérte a magyar

¹⁰³ P. Keceli Klára: *A történelem állkapcsai között*. Egy három évtizeddel ezelőtt született alkotás mai üzenete – Beszélgetés dr. Bori Imrével a Híd tematikai számáról. – *Magyar Szó*, 1993. július 1., 13.

intézmények vezetőinek támogatását is, ezek körében hatalmas volt a felzúdulás. Bori Imre is ingerülten válaszolt Ágoston Andrásnak:

„Tisztelt Elnök Úr, Temerinben 1993. április 13-án keltezett, elnök-igazgató-főszerkesztő uraknak címzett körlevelére azt válaszolhatom, hogy az abban foglalt szándék s kezdeményezés feltüntetett dátumának politikai indokai homályban maradtak, nem találtam meggyőző érveket se, amelyek indokolnák, hogy a perszonális autonómia létrehozása céljából mostani kezdeményezéséhez aláírással csatlakozzam. Hadd jegyezzem meg, Elnök úr, hogy a körleveléhez mellékelt névsor fölé írt cím (»A perszonális autonómia létrehozását támogatják«) elfogadását előlegező megfogalmazásával meglepetést, s örülnék, ha címadásában nem lenne rejtett szándék!”¹⁰⁴

Pedig a VMDK autonómiakonceptiója nem mondott ellent Bori Imre azon elképzelésének, amely a jugoszláviai magyarság nemzeté válására vonatkozott: ugyanúgy a nemzeti önrendelkezés és az állami szuverenitás egyidejű érvényesítését lehetővé tevő kompromisszumot kereste. Bori javaslata idejében a jugoszláviai decentralizáció folyamatai, a VMDK kezdeményezése idejében pedig a Jugoszlávia-értekezletnek a horvátországi és boszniai szerbek számára kínált autonómiatervek lehettek biztató jelként értelmezhetők. Valójában ez volt a második kísérlet arra, hogy Bori elvi-elméleti konstrukciója a gyakorlati megvalósítás formáját öltse, miután 1969-ben ugyancsak Ágoston András a vajdasági alkotmánytörvény előkészületei kapcsán megjegyezte: a statútumbizottság ülésén elhangzott egy javaslat a nemzetiségek kollektív jogainak biztosításáról is, és

„Ha valóra válnak az ilyen elképzelések, alkotmányjogi szempontból keretet kapnak azok az utóbbi néhány hónapban egyre erősödő társadalmi áramlatok, amelyekről Bori Imre mint a vajdasági magyarság nemzeté válásának folyamatairól beszél.”¹⁰⁵

¹⁰⁴ Kézirat.

¹⁰⁵ Ágoston András: *Az alkotmánymódosítás – a nemzetiségek új lehetőségei. – Új Szépművelés*, 45. szám (1969. január)

A VMDK kezdeményezésére az igazi választ Bori egy folyóirat-számmal adta meg. 1993. november 19-én levéllel fordult a folyóirat munkatársaihoz:

„a *Híd* szerkesztősége úgy látja, hogy megértek azok a gondolkodásbeli föltételek, amelyek lehetővé teszik, hogy józan, tárgyilagos fölmérés segítségével megkíséreljük meghatározni a jugoszláviai magyarság jelenének s a szerzett tapasztalatok és fölismerések nyomán jövendőjének kérdéseit. Ne vezéreljenek gondolkodásunkban szenvedélyeink, előítéleteink, közhelyszámba menő sztereotípiáink, ellenséges vagy rokonszenvező indulataink. Soha nagyobb szükségünk nem volt a tisztánlátásra, mint éppen most, 1993 végén és 1994 elején, itt, Jugoszláviában! Ezért fölkérlek, hogy fejtsd ki nézeteidet a jugoszláviai magyarság mai helyzetéről és jövőbeni lehetőségeiről, hogy a legcélravezetőbb utakat, az életet biztosító viselkedés- és gondolkodásmodellt segítsünk megtalálni. Az Itt és Most munkacím alá próbáljuk rendelni gondolkodásunkat, tehát szabadon, és ha lehetséges, sine ira et studio fejtsd ki álláspontodat akár a lehetséges komplexitás igényével, akár egy-egy részletkérdés ki- illetve felnagyításával az esszészzerű értekezés műfajának keretei és lehetőségei között. Gondolkodjál lelkünk állapotáról, társadalmi, történelmi körülményeinkről, viszonyunkról a világhoz és önmagunkhoz!”¹⁰⁶

A VMDK az említett támogatáskérő körlevéllel az addig érvényes autoritáris hatalompolitikához szokottak szemével nézve hibát követett el: ha maga is elismeri, hogy a 80%-os választási támogatottság mellett is az ő együttműködésükre szorul, hogyan várhatnák el tőle, hogy addigi pozícióikban megmaradásukat szavatolja? – gondolhatták.¹⁰⁷ A Bori Imre körlevelére beérkezett, a *Híd* 1994. évi 1-4. (összevont) számában megjelent válaszok megmutatták, hogy a „pozicionált értelmiség” nem lesz partner ebben a küzdelemben, de azt se tudja, hogyan rendezhetné helyzetét. A „megoldást” ismét Bori Imre fogalmazta meg egy interjúban:

¹⁰⁶ Bori Imre: *Felkérőlevél*. – *Híd*, 1994. 1–4., 1.

¹⁰⁷ Ennek kifejtését lásd Vékás János: *Értelmiség és autonómia*. – *Pro Minoritate*, V. évfolyam 4. szám, 1996. tél, 28–43.

„A második világháború után az új politikai konstellációban, amely már valahol ’46 körül megkezdődött, a kisebbségi kultúrák is társadalmi tőkéhez jutottak. Ebből alakulhattak ki azok a meglevő intézmények, amelyeknek a veszélyeztetettségét most érezzük, tapasztalva, hogy a társadalmi tőke vonul ki belőle. [...] Nekünk most talán azon kellene gondolkodnunk, hogyan tudnánk itt valamiféle tőkét összpontosítani kulturális életünk támogatására. Nem látok viszont egyelőre olyan mozgolódást, amely ebbe az irányba hatna. Azt hiszem, teljes a tanácstalanság. Nem tudni, hol van a tőke, amely a magyar kultúrával össze tudna fonódni. Ha megtaláljuk, megoldottuk minden kulturális és művelődési kérdésünket.”¹⁰⁸

A VMDK által akkor megszólítottak csak egy évtizeddel később tagolódtak be a perszonális autonómia embrionális formáját képező testületbe, miután a Vajdasági Magyar Szövetség pártközi alkuk útján megszerezte a Magyar Nemzeti Tanács számára a vajdasági magyarok identitásának megtartása szempontjából fontos intézmények egy részének alapítói jogát.

Ami nem változott: perlekedés a „metropolisszal”

Nincs még hozzá elég tényadat, hogy feltárjuk, mi volt annak az ambivalenciának a legmélyén, amelyet Bori Imre tanúsított a „budapesti központtal” szemben. A felszín jórészt áttekinthető. A magyar–jugoszláv államközi viszonyok alakulása leképeződött a kulturális szférában, és a magyar kisebbséghez való viszony más területein is. Alapjában véve e körülmény folytán került Sinkó Ervin a Magyar Tanszék élére, és az is természetes, hogy Bori, mint asszisztense az övéihez hasonló elveket vallott. „Társadalmi elvárás” volt tehát a Magyarországgal szembeni distancia. Voltak azonban másfajta elvárások is, amelyeken Bori – ha aktualitásuk elmúlt – könnyen túltette magát. A magyar–magyar ügyel

¹⁰⁸ P. Keceli Klára: *Egységünk az értékek tiszteletében volt egység. Beszélgetés dr. Bori Imrével A jugoszláviai magyar irodalom rövid története című könyve megjelenésének alkalmából.* – Magyar Szó, 1993. március 7., 12.

viszont egész életében viaskodott. Természetesen Bori Imre szellemi irányvétele is kiváltotta a magyarországi hivatalos politika ellenszenvét. Már korábbi tevékenységét is a „kulturális hidegháború” azon stratégiájának a részeként értelmezték, hogy Jugoszlávia tudatosan nyit teret a Magyarországon ellenzékinek számító alkotók számára, vagy, ha nem is mindig a különleges hadviselés egyfajta eszközének, de a mérsékeltebb, esztétikai köntösbe bújtatott megnyilatkozások során is barátságtalan magatartásnak minősítették. Emlékezetes például, hogy miután Bori – ma se egészen tisztázott körülmények között¹⁰⁹ – lázas „nemzetépítő” időszakában, amikor azt hitte, nincs senki, aki útjába állhat, összekülönbözött az Újvidékre látogató Darvas Józseffel. Ennek nyomán kérdésessé váltak magyarországi publikálási lehetőségei. Szabolcsi Miklóshoz 1967. november 28-án írt levelében próbálta tisztázni a helyzetet:

„Nem tudom elfogadni, hogy persona non grata lettem Magyarországon, minek jelét a Kassák-könyv körüli »baj«-ban éppúgy felfedeztem, mint ahogy az kicsengett a Te szavaidból is, ki az Intézettel való együttműködés, a VII. kötet munkálataiban való részvétel lehetőségének a felbontását helyezted kilátásba. Abszurdnak érzem az egész helyzetet, s elképelve látom, hogy egy Újvidéken, fehér asztal mellett elhangzott részeg magán-beszélgetésnek ilyen következményei lehetnek Pesten, hogy »politikai« kérdéssé nőtt, elannyira, hogy a »magyar nép becsülete« védelmében minisztériumi és akadémiai szervek lépnek fel – ellenem. Nyilvánvaló ugyanis, hogy Darvas Józseffel folytatott eszmecsere és véleménypárbajunk részeg reflexeire kaptam ezt az érthetetlenül heves reagálást, amelyben alighanem egyéb »bűneim« is vegyültek, mert az a bizonyos három pont, amelyeket vádpontokként hallottam – inkább nevetségesek

¹⁰⁹ „Nem volt jól megszervezve a dolog, de nem hiszem, hogy akarattal, inkább véletlenül. Kevesen voltak tehát, és ez Darvast szokatlanul földelgesítette, úgy kezdte az estet, a maga pökhendi módján, hogy nem vagyunk megelégedve a közönséggel. Mi nem voltunk hozzászokva az ilyenfajta fellépéshez. Utána Bori leteremtette ezért a megjegyzéséért. Azt mondta neki, hogy »az oroszok seggéből jössz, itten pedig legénykedsz...«. Borit ezután kitiltották Magyarországról, leállították Kassák könyvét. De én akkor igazán nem is hallottam ezt [...] A vita közben én egy másik asztalnál, Pilinszkyvel ültem.” (Tolnai Ottó: *Költő disznósírból*. Kalligram, Pozsony, 2004, 372.)

és sajnálatra méltóak, mint olyanok, amelyeknek komolyabb figyelmet kellene szentelnie annak, aki egy kicsit is ismer, mert aljasságot revelálnak ezek a pontok, elsősorban azok, amelyek az irodalmi est szervezése körüli ügyködésemet, illetve a magyar költészet nagyjairól tett állítólagos kijelentéseimet illetik. Erélyesen kell tehát visszautasítanom azt, hogy valamilyen formában is szerepem volt az irodalmi est sikertelenségében, s ugyancsak azt, hogy egy Ady vagy egy József Attila senki és semmi [...] Csak arra szeretném felhívni a figyelmed, hogy a megfogalmazás abban a formában, ahogy én Pesten hallottam (»a magyar nép cigány és az oroszok seggében van«) nem az enyém, s aki ilyen tömören fogalmazott, az alighanem a magyar történelemben tett majd egyórás kirándulásunk során elhangzottakat akarta összefoglalni [...] Csodálkoznom kell tehát, hogy ilyen balga és a szó legszorosabb értelmében részeg ürügy kellett a magyar szellemi életből való kiiktatásomhoz.”¹¹⁰

Szabolcsi Miklós 1968. február 16-i válaszában – legalábbis a Külügyminisztérium levéltári anyagában található levéltervezet szerint – többek között ezt írta Bori Imrének:

„Nehéz lenne talán ma s talán nem is szükséges, pontosan tisztázni, mi történt azon a zűrzavaros estén Darvas Józseffel [...] Nekem, a *Híd* legújabb számainak olvastán is az a benyomásom, hogy Ti minket valamilye sötét sztahanovista-dogmatikus, szűkagyú és hülye, irodalomhoz nem értő marháknak képzeltek, akikkel szemben nektek kell megvédeni az igazi irodalmat. Innen újabb írásaitoknak is támadó, agresszív, gúnyos lebecsmérlő hangja – olyan hang, amelyet mi sohasem engednénk meg magunknak veletek szemben.”¹¹¹

S hogy mindezt komolyan vette a magyarországi politika, az 1968. február 21-én a Központból Marjai József belgrádi magyar nagykövethoz intézett levélből is kiderül:

¹¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) XIX-J-1-j-16b-001368/1968

¹¹¹ MNL OL XIX-J-1-j-16b-001368/1968

„Aczél György elvtárs – a febr. 26-ával kezdődő héten, de lehetőleg már 26-án – elsősorban a fenti levélváltásban is tükröződő problematikát kívánja veled átbeszélni. Ezért arra kér, hogy erre az eszmecserére – a szóbanforgó témakörben – megfelelően készülj fel. Elsősorban a »Híd«-dal kapcsolatos véleményedre kíváncsi. Kérlek, hogy érkezésed időpontjáról, amint erre vonatkozólag konkrétumot közölni tudsz, táviratilag értesíts.”¹¹²

Az 1969. júniusi budapesti könyvhéten az ellentmondásos helyzet Siklósi Margitnak, a Művelődési Minisztérium Kiadói Főigazgatósága főigazgatóhelyettesének feljegyzése szerint így nyilvánult meg:

„A helyi rendezőszervek »jugoszláv« íróként mutatták be dr. Bori Imrét és Gál Lászlót, sőt a meghívón is így szerepeltek. Ennek eredményeként dr. Bori Imre megsértődött, és az egyébként is gyengén sikerült rendezvényen nem is kívánt szerepelni. Ez a sértődöttség egész itt-tartózkodása alatt érződött magatartásán. Részünkről a fogadtatás barátságos és udvarias volt. Dr. Bori Imre részt vett a többi külföldi íróvendéggel együtt a Kiadói Főigazgatóság által adott vacsorán. Fogadta a könyvhétre érkezett delegációkat az Írószövetség külügyi osztálya is. Ezen a fogadáson a Kiadói Főigazgatóság nem vett részt, miután a jugoszláviai írók és a Forum Kiadó szerkesztője (Tomán) részéről olyan megjegyzések hangzottak el, mintha ők állandó felügyelet alatt állnának. Gál László egyébként semmiféle rendezvényen nem vett részt, amiben közrejátszott gyakori ittas állapota.”¹¹³

A konfliktusok legelhíresebb példája az a cikke volt, amelyben visszautasította Illyés Gyulának a jugoszláviai magyar értelmiségi elittel szembeni azon bírálatát, hogy „Erdélyben még adva van a jobb önvédelemre képes intakt magyar értelmiség, de Szlovákiában és Jugoszláviában a városi központok »elmagyartalanodása« kihat a kisebbségekre.”¹¹⁴

¹¹² MNL OL XIX-J-1-j-16b-001368/1968

¹¹³ MNL MOL XIX-J-1-j 55. doboz, 72-7. tétel. Iktatószám: 002179/2. Forum-delegáció a könyvnapok alkalmából, 1969. június 24.

¹¹⁴ Harry Schleicher: *Ein Dichter sagt, was Politiker nicht dürfen.* – *Frankfurter Rundschau*, 1982. december 21.

Borinak válaszában két olyan mondat is kicsúszott a tolla alól, amely egyértelműen „idegenkezűsége”¹¹⁵ utal: az egyik azt rója fel Illyés Gyulának, hogy „nemcsak a jugoszláviai magyarság és Jugoszlávia rossz hírért költi és terjeszti a nagyvilágban önkényes állításaival, hanem bele is avatkozik a jugoszláviai magyarság életébe és országunk bel- és külügyeibe”; a másik pedig így hangzik: „Kétségtelenül olyan ember beszélhet csak így, akinek nincsenek alapvető ismeretei a nemzetek és nemzetiségek egyenjogúságának és együttélésének jugoszláviai gyakorlatáról.” De azt sem rejtette véka alá, hogy „Nem ez az első vitatkozó-elutasító megnyilatkozásunk Illyés Gyula nézeteivel kapcsolatban: annak idején az ő »ötágú síp« modelljét sem fogadtuk el.”¹¹⁶ Pedig tíz-egynéhány évvel ezelőtt még ő maga is ilyenképpen nyilatkozott Végel Lászlónak:

„Tapasztalhattuk az elmúlt években, hogy még azok is, akik »írástudóknak« vallják magukat, mennyire közömbösek, amikor nagy jelentőségű közös dolgainkról van szó. Vitáztunk a magyar nyelvű egyetemi oktatásról, heveskedtünk Újvidék általános és középiskolai helyzetével kapcsolatban, ám láthattuk, alig volt ott valaki »írástudóink« közül. Szó volt az újvidéki színházról – ismét az ott nem létük volt a feltűnő és az elgondolkodtató. Arra kell tehát gyanakodnunk, hogy nem létezik az írástudók intenzív együttgondolkodása közösségünkkel, vagy pedig arra, hogy ezeket a kérdéseket nem tartják fontosaknak, őket személy szerint is érinthőknek.”¹¹⁷

¹¹⁵ „Muszáj volt? – kérdeztelek. – Ítéld meg! A Szeli kórházban, agyvérzéssel. Senki nem tudhatta biztonságosan, milyen állapotban kerül majd haza. A Hungarológiai Intézet teljes felelőssége rám maradt. Az Illyés-cikket hozta a belügy, magyarul, szerbül és németül. Kaptam rá tizenhét napot, hogy megválaszoljam... Az Intézetet választottam. – Most már megírhatnád! Mért nem írod meg? – Minek? – Megírjam én? – Á! ... Többet nem esett róla szó.” (Burány Béla: *Sírató*. – *Híd*, 2004. 7., 876–877.)

¹¹⁶ Bori Imre: *Még Illyés Gyulától sem!* – *Magyar Szó*, 1983. február 20.

¹¹⁷ Végel László: *Az írástudók felelőssége. Interjú Bori Imrével*. – *Magyar Szó*, 1971. december 11.

Végül mintha maga is szükségét érezte volna, hogy válaszoljon azokra a bizonyára ténylegesen is gyakran neki szegezett kérdésekre, hogy mire jó ez a csökönyös hadakozás, ezt írta:

„Joggal kérdezhetné valaki, miért ismételtén beszélni az avantgádról, miért perlekedni azokkal, akik tagadják ilyen vagy olyan okok miatt létezését, illetve értékteremtő voltát, amikor mindaz, ami a magyar avantgárd történetéhez tartozik, valójában már a múlté. Egyszerűen azt felelhetnénk az ilyen típusú kérdésekre, hogy éppen azért kell vissza-visszatérni a magyar avantgárdra, s védelmezni a nem lankadó támadások és tagadások ellenében, mert ezek a kontraoffenzívák sem lankadnak, s a tudatzavarok sem csökkennek, ha ezekről az esztétikai-eszmei kérdésekről van szó. [...] Alapvetően a valósághoz való ragaszkodásunk a fő ösztönző, és az irodalom érdeke diktálja perbeszédeinket. [...] nincs XX. századi magyar író, akinek pályája nem metszette volna az avantgárd »köreit« valamilyen módon, beleértve a Nyugat nagyjait is, akiknek impozáns műveit különben oly szívesen játszotta ki mindmáig az irodalomtörténeti tagadás az avantgárd ellenében. Ha más ok nem is lenne, ezeknek az életműveknek a magyarázata, megbízható interpretációja is elégséges indoka lehetne az avantgárd megbecsülő és értékelő vizsgálatának. [...] Egy nép irodalmának története – említsünk újabb okot is – csak akkor gazdag valójában, ha minden iránya és művészi tendenciája jelentőségéhez mérten megbecsülésnek örvend. A valóság teljességének a szemlélete tehát az elsőrendű irodalmi érdek. A magyar irodalom fejlődés- és alakulástörténetét ellenben a meghibbant értékrend és történeti tudat jellemzi, éppen ezért kerül a legszorosabb kapcsolatba valóságigény és avantgárdkutatás és a mindenfajta modernista jelenségek védelmének szükségessége.”¹¹⁸

Meghibbant értékrend és történeti tudat... A magyarországi hivatalos kultúrpolitikával folytatott – időnként kétségtelenül jogos – perlekedés mögött tehát mintha valamilyen nagyon mély sértődöttség húzódott volna meg. Idővel talán majd az ennek okát szolgáló körülményre utaló levéltári dokumentum is előkerül.

¹¹⁸ Bori Imre: *Miért újfent az avantgárd?* – 7 Nap, 1985. december 6., 38.

Utoljára 2002. október 22-én találkoztam Bori Imrével, egy Budapestről hozzá Újvidékre látogató kéttagú „küldöttség” tagjaként. Ekkor már megkapta a legrangosabb elismeréseket, kitüntetések: 1990-ben a magyar, 1992-ben a szerb akadémia választotta tagjai közé. 1995-ben, nyugdíjba vonulásakor megkapta a Pro Cultura Hungarica emlékplakettet, 1999-ben a Vajdasági Íróegyesület életműdíját. Fél évvel korábban megtartotta székfoglaló előadását a Magyar Tudományos Akadémián, és a látogatáskor már tudni lehetett, hogy fél évvel később átveheti majd a Széchenyi-díjat is. Amikor ez utóbbi szóba került, valami ilyesmit mondott: rendben van, csak azt nem értem, miért kell mindent támadni Pestről, ami itt van. Nézett rám, és én annyit tudtam mondani: azt hiszem, ez mind kevésbé lesz így.

Bori Imre 2004. április 22-én, hetvenöt éves korában hunyt el Újvidéken. Utolsó szövegét kórházi ágyán írta a *Híd* májusi számába, amelyben a folyóirat fennállásának hetven évéről emlékezett meg. A befejezetlen szövegben így fogalmazott:

„Az irodalmunk életét évszázadokkal, s mi több: évezredekkel mérjük – egyik létezési formája, a folyóirat kérészéletű ahhoz képest, amit reprezentál, amit az irodalmi értékekből képvisel. Tudományos folyóiratok még megélik az évszázadot, a szépirodalmiak (a legjelentősebbek is) tündöklenek, azután eltűnnek az olvasók szeme elől – a pénztelenség éppúgy oka lehet ennek, mint az írói meghasonulás, emberi és politikai vonatkozásaiban, de elég a folyóirat megjelenését nevével garantáló író halála, hogy elveszzen joga a megjelenéshez. Máskor a háborúzás zárja utolsó évfolyamát, úgy írói csoportérdek (az átkos klikkérdek), amely a nemes szándékú szerkesztőket is elgáncsolja, hogy a folyóirat, mint az irodalmi élet kreatója és közlönye azonban nem hagyja magát. Gomba módra ismételten felütik fejüket és esetleg új cím mögé rejtve fennen lobogtatják programjuk zászlaját. A magyar folyóiratok története a rövid élet története [...] a legnagyobb hatású folyóirat, a *Nyugat* is mindössze 33 évet élt! [...] ezért említem most e rövid életű nagyok mellett az előbb Szabadkán majd Újvidéken máig megjelenő *Hídat*, amely ez év május elején töltötte be megjelenésének hetvenedik évfordulóját, s nagy idő ez, ha levonjuk számadásunkat készítve a háborús éveket. Magyarázni nincs szándékom-

ban most a folyóirat hosszú életének titkát, s talán csak megújulni képes természetére hivatkozom. A *Híd* hetvenéves történetének vezérfonalát, úgy látom, ez a meg-megújuló továbbélés adja. S amikor ezt itt vallom, a *Hídról* alkotott eddigi kép revízióját is hirdetem. Nincs módomban természetesen nyomról nyomra kísérni megújulásait, legtöbbször pozitív vonásokat, mutató jellegét. De a legmarkánsabbak mellett elidőzve előítéleteink revízióját szükségesnek tartom.¹¹⁹

Ha végigtekintünk Bori Imre pályáján, a kulcsszó: a revízió. Vagy mások, vagy a maga álláspontját vonta revízió alá, értékelte át. És hogy miért dolgozott olyan sokat? Azt hiszem, ő maga is folyamatosan kereste az állításával kapcsolatos érveket, de az ellenérveket is. Ki tudta volna nála jobban, hogy az időről időre harsányan hirdetett igazságainak hány vetülete van? Hiú ember volt, és ő akart lenni önmaga legjobb kritikusa is. Maga is folyamatosan finomította, vagy éppen radikálisan módosította, a korábbi szöges ellentétébe fordította nézeteit. Szellemi fejlődésének íve: az eredendő álláspont folyamatos korrekciója a megismert tények és összefüggések nyomása alatt, amely során a preconcepcióból szinte semmi sem maradt, de létrejött egy páratlanul gazdag és a jövő számára sokrétűen hasznosítható, hatalmas életmű. Nagy érdeme, hogy az egész „peranyagot” dokumentálta, az utókor számára hozzáférhetővé tette, így továbbgondolhatjuk érveit, s néhány – általa már megjárt – zsákutcát a segítségével kikerülhetünk.

¹¹⁹ Bori Imre: *A Híd hetven éve.* – *Híd*, 2004. 5-6., 587–588.

Bíró Viola

Bartók a román népzeneről az érdeklődő nagyközönségnek

„[...] esztendőket töltöttem el azzal, hogy az emberi életnek egy olyan jelenségét tanulmányozzam, melyet néhány álmodozó, akiket általában népzene kutatóknak neveznek, többé-kevésbé fontosnak tart. Ez a jelenség a népi rétegeknek, különösképpen a parasztságnak spontán zenéje. [...] Kezdetből fogva meglepett a tanulmányozás alatt álló kelet-európai területek dallamtípusainak szokatlan gazdagsága. [...] Az egyes népek népzenejének összehasonlítása világossá tette, hogy itt a dallamok állandó csereberéje van folyamatban: állandó kereszteződés és visszakereszteződés, amely már évszázadok óta tart”.¹

Így fogalmazott Bartók 1942-ben a New York-i *Modern Music* számára írt *Faji tisztaság a zenében* című tanulmányában. Bartók népzenei alapélménye a szerző ismeretterjesztő írásainak állandóan visszatérő témája, de megfogalmazása, egyes aspektusainak kiemelése mindig a külső körülményekhez, a célközönséghez igazodik. Ezúttal Bartók, a kor legégetőbb társadalmi-politikai kérdéseire reflektálva, különleges látószög-ből vizsgálja meg népzene tudományi szemléletének egyik alapkérdését, a népzenei kölcsönhatások problémáját. A soknemzetiségű „rég Magyarországot” területén gyűjtött közel 10 000 magyar, szlovák, román, ruszin (Bartók szóhasználatával: rutén), szerb, bolgár dallamanyagban Bartók egymás mellett élő különböző korú népzenei stílusokat talált, amelyek létrejöttében ő gyakran a szomszédos népzene közötti kölcsönhatás meghatározó szerepét vélte felfedezni – az egyes népzene, népzenei stílusok mélyreható tudományos vizsgálatáról könyvek és tanulmányok

¹ Bartók, 1942. A jelen tanulmány tárgykörébe tartozó Bartók-írásokat a jegyzetekben a szerző nevét követő keletkezési évszámmal (egyazon évben keletkezett több írás esetében a felsorolás rendje alapján az évszámot követő sorszámmal) rövidítjük; a szövegek könyvészeti adatait lásd e tanulmány végén lévő jegyzékben.

sokasága tanúskodik.² E stílusosan sokszínű népzenei anyag ugyanakkor a zeneszerző Bartók számára alapvető fontosságú, kifogyhatatlan inspirációs forrást jelentett.³ A kérdésre tehát, hogy előnyös-e a népzene faji tisztátalansága, a „keresztvezetés és visszakeresztvezetés” folyamatának, új népzenei stílusok kialakulásának leírása után a szerző óhatatlanul igennel kellett hogy válaszoljon.

Bartók nemzetiségi kutatásai eredendően a népzenei kölcsönhatások tanulmányozása jegyében indultak: akárcsak gyűjtő-zeneszerző pályatársa, Kodály, a magyar népzene legjellemzőbb, eredeti típusainak megismerésére törekedett, amely alapul szolgálhatott a zeneszerzői nyelv megújításához, egy új magyar műzene megteremtéséhez. Azonban Kodálytól eltérően – aki a magyar népzene vizsgálatát történeti és rokonnépi kutatásokkal egészítette ki – Bartók a korabeli Magyarország egymás mellett élő népeinek népzenejére terjesztette ki tanulmányait. Saját gyűjtésének sokrétű tudományos feldolgozása mellett rendszerint figyelemmel kísérte az érdeklődése körébe tartozó népzene más gyűjtőktől származó kéziratot vagy publikált gyűjteményeit is, melyeknek módszeres tanulmányozása Bartókot az ekkoriban kibontakozó összehasonlító zenefolklór kiemelkedő képviselőjévé avatta.⁴ Az összehasonlító vizsgálatok végcélja azonban mindenekelőtt a vizsgált népzene jellemző sajátosságainak a feltérképezése volt, az egyes népzene auten-

² Bartók írásainak eddigi legteljesebb jegyzékét lásd: Tallián Tibor: *Bartók Béla*. A Függelékkel összeállította és a kötetet jegyzetekkel ellátta Pintér Csilla Mária. Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 2016. 474–484.

³ Bartók modern magyar műzenéről, saját és pályatársai – köztük elsősorban Kodály – zenéjéről szóló írásaiban központi téma az általuk a század elején megismert „parasztszene” kompozíciós technikájukra gyakorolt döntő hatása; lásd *Bartók Béla írásai 1. Önmagáról, műveiről, az új magyar zenéről, műzene és népzene viszonyáról*. Közreadja Tallián Tibor. Budapest, Zeneműkiadó, 1989. (a továbbiakban: *BBI/1*)

⁴ Bartók rendkívüli ügyszeretetére és naprakész tájékozottságára jellemző, hogy már a kezdetekkor felvette a kapcsolatot az összehasonlító népzene-kutatások élvonalába tartozó berlini Fonogram-Archívum vezetőjével, Erich von Hornbostellel, de egész pályafutása során kereste a gyümölcsöző együttműködésre alkalmas partnereket, sőt az intézményes nemzetközi együttműködés lehetőségeit is ismételtelen szorgalmazta. Bartók berlini kapcsolatairól lásd: Lampert Vera: „Bartók and the Berlin School of Ethnomusicology”. *Studia Musicologica* 49/3–4 (2008. szeptember): 383–405.

tikus, legősibb dallamtípusainak, jellemvonásainak a feltárása. Ebben a vonatkozásban Bartók különösen sok figyelmet szentelt a magyar népzene mellett az ország két legnépesebb kisebbsége, a románok és a szlovákok népzeneje tanulmányozásának. Népzene gyűjteményében e három nemzetiség népdalanyaga viszonylag egyenlő arányban oszlik meg, és mindháromról Bartók átfogó, önállóan rendszerezett, elemző tanulmányokkal kísért vaskos népdalköteteket írt.⁵ A tudományos elemző-rendszerező munka mellett ugyanakkor Bartók fontosnak tartotta az érdeklődő nagyközönség tájékoztatását, a népzene széles körű propagálását, az e célból tartott előadásában, ismeretterjesztő írásaiban pedig szívesen beszélt többek között a román és a szlovák népzeneről is. Idevonatkozó írásainak középpontjában a megjelenés fórumától függetlenül mindig az adott népzeneik általa legjellemzőbbnek tartott sajátosságai állnak, amelyek nemritkán egybevágnak azokkal a jelenségekkel, amelyek Bartókot zeneszerzői szempontból is leginkább foglalkoztatták. Az írások inkább tudományos vagy népszerűsítő jellege, következtetései vagy akár egyazon dologról alkotott véleménye esetenként többé-kevésbé módosulhat; az eltérések okainak feltárásához, helyes értelmezéséhez – az egyes írások keletkezési körülményeinek ismeretén túl – általában figyelembe kell venni a szerző munkásságának egyéb összefüggéseit is. Itt következő összefoglalásunkban azonban Bartók ismeretterjesztő írásai román népzeneire vonatkozó nyilatkozatainak, főbb motívumainak, mondanivalója változásainak csupán vázlatos áttekintésére vállalkozhatunk.

Román népzeneről szólva írásaiban Bartók rendszerint kiemelte ennek „ősiségét”, az ország többi népéhez viszonyított érintetlenebb voltát. Népdalgyűjtései során Bartók lenyűgözve tapasztalta a nyelvterület primitív állapotait, az ősi hagyományok megőrzésére ideális zárt közös-

⁵ Bartók életében csak *A magyar népdal* (Budapest, Rózsavölgyi és Társa, 1924) jelent meg, amely egy reprezentatív válogatást nyújtott az általa addig megismert népdalanyagból; az 1934-ig összegyűjtött mintegy 13 000 magyar népdalt magába foglaló egyetemes gyűjtemény, az ún. Bartók-rend közreadása máig folyamatban van. Bartók román népzene gyűjteményének három kötete 1967-ben, szintén háromkötetes szlovák gyűjteménye pedig 1959–2007 között jelent meg. A román népzeneik szentelt további monografikus kötetei mellett idetartoznak még arab, török és szerb-horvát kötetei is. Lásd: Tallián: *Bartók*, 474–475.

ségekben lakó, írástudatlan lakosság régies, olykor egzotikus dallamait, a népszokások szigorú rendjét és ezek elmaradhatatlan zenei kísérőit.⁶ De nemcsak a tudóst, hanem a zeneszerzőt is épp ezek ragadták meg leginkább: népdalfeldolgozásaiban vagy népzénet utánzó „romános” műveiben olyan dallamok, dallamtípusok szerepelnek, amelyeket tudományos munkáiban Bartók régiesnek, jellegzetesen romános, őseredeti dallamoknak tartott.⁷ Különösen szemléletesen ír erről 1920-ban az amerikai *Musical Courier* felkérésére készült, kiadatlan írásában, amelyben nála szokatlan beszédességgel, színesen, ugyanakkor nosztalgikus hangon idézi vissza az 1918 előtti népdalgyűjtések hangulatát. Miután szinte írói részletességgel bemutatja a helyszínt és a szereplőket, egy román falusi vásár nyüzsgő életének vizuális és hangzó elemeit, a szerző megállapítja, hogy „parasztzenéjük éppen ilyen nagy változatosságot és ősi frissességet mutat”, és hozzáteszi, hogy a szlovák és a magyar népzénétől eltérően itt „egyetlen igen régi, jól konzervált réteg uralkodik”; majd így ír:

[...] a románoknál ez az igen jellegzetes őszállapot – egy darab középkor – egészen napjainkig eredeti állapotban és romlatlanul fennmaradt. Ezzel az őszállapottal különösen Biharban (Nagyvárad körül) és Hunyadban (Erdély délnyugati részén) találkozunk, ahol kis falvak százait szinte kivétel nélkül írástudatlanok lakják – való-

⁶ Benyomásairól érzékletes képet adnak a gyűjtések idejéből származó levelei; például, 1911. december 31-én a Bihar megyei Belényesről írt Freund Etelkának címzett levelében, miután följegyezi legújabb gyűjtésének egyik különösen figyelemre méltó (bő kvartos) dallamát, így ír: „Hét nap óta dagasztom Szombatság, Rogoz, Drágcséke, Tasádfő, Korbezd és Kotyiklet sarát. Hiába ez az ország legérdekesebb része népzene szempontjából. Itt minden ősi. – Kotyikletnek pl. sose volt iskolája, se papja, egy ember se tud se írni, se olvasni. Mintaközség!” (*Bartók Béla levelei*. Szerk. Demény János. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976. 185.)

⁷ Bartók dallamválasztásait a népzenei eredetiségre, hitelességre való törekvés mellett általában az is magyarázza, hogy a régies, a dúr–moll rendszertől eltérő, primitívebb hangrendszerű dallamok igen nagy szabadságot engednek a zeneszerzőnek a harmonizálás, dallamfeldolgozás terén; erről Bartók legrészletesebben az 1943-ban a Harvard egyetemen tartott előadásában beszélt (Bartók Béla: „Harvard-előadások”. In: *BB1/1*, 161–184, ide: 168–174.)

ságos Eldorádó ez a kutatónak, aki úgy érzi, mintha sok száz évvel visszakerült volna a múltba. Ha nagy fáradtsággal sikerült felülkerekedni a lányok szégyenlősségén, ha abbahagyják végre az örökös „mi-e ruşine!”-t („szégyellem magam!”), s a 3-4 lánytorokból hajszálpontos összhangban, telt mellhangon felhangzik a csodálatos díszítésű, le s föl hullámzó rubato-dallam, az ember varázslatos mesevilágban érzi magát.⁸

Bartók nyilvánosságnak szánt írásaiban nem találunk még egy ilyen idealizált hangú megnyilatkozást: létrejöttét a különleges élethelyzet magyarázza. Bartók 1909-től folytatott rendkívül intenzív román népzenei gyűjtései a háború kitöréséig az időszak munkásságának egyik legeredményesebb része volt. Egyes gyűjtőútjainak gazdag termései a román nyelvterület újabb és újabb részeinek megismerésére sarkallták Bartókot, így meglehetősen rövid idő alatt viszonylag nagy terület népzenejét sikerült zeneileg feltárnia. Ugyanakkor azon törekvéseben, hogy értékes leleteit azonnal a nyilvánosság elé bocsássa, értő és segítő partnerre talált a Román Akadémia tagjai, köztük D. G. Kiriac személyében, ezáltal megvalósulhatott első nagyszabású tudományos közreadása, a meghatározó élményt jelentő első román gyűjtésének eredménye, az ún. Bihari kötet.⁹ További hasonló, sőt nagyobb szabású tervek voltak kilátásban, de ezeket a világháború kitörése megghiúsította. Reakciója az eseményekre majdnem jóslatszerű: „Már régóta akartam írni Önnek, de az események olyan izgalmat váltottak ki belőlem, hogy szinte megbénítottak. Amit leginkább óhajtanék, az, hogy legalább köztünk és Románia között maradjon fenn a béke. De akármi történjék is, megkezdtem munkámhoz hű maradok: életem céljának tekintem, hogy folytassam és befejezzem a román népzene tanulmányozását, legalább Erdélyben”.¹⁰ Bár eredményeit sem román, sem magyar oldalon nem fogadták mindig

⁸ Bartók, 1920

⁹ Bartók Béla: *Cântece populare româneşti din comitatul Bihor (Ungaria) / Chansons populaires roumaines du département Bihar (Hongrie)*. Bucureşti: Librăria Socce & Comp. și C. Sfetea, 1913.; Faksimile kiadása: Béla Bartók, *Ethnomusikologische Schriften* III. Hrsg. Denijs Dille, Budapest, Editio Musica, 1967.

¹⁰ Bartók 1914. szeptember 27-én kelt levele a Román Akadémia könyvtárosának, Ion Bianunak. (Demény: *Bartók levelei*, 227.)

egyértelmű elismeréssel, Bartók élete végéig következetesen és tudományos szemléletének legnagyobb igényességével tanulmányozta a román népzénét, amelynek legjelentősebb végső eredménye az Amerikában véglegesített nagy román gyűjtés, a *Rumanian Folk Music* kézírata.¹¹ Miután 1918-ban számára minden további népzene gyűjtés lehetősége bezárult, érthető 1920-as megfogalmazásának nosztalgikus hangja.

Mint fent idézett írásában Bartók megjegyzi, ez az „ősállapot” területenként eltérő mértékben maradt fenn. De a társadalmi viszonyokon túl Bartók megfigyelései mindenekelőtt a zenei repertoár különbözőségére vonatkoztak. Tapasztalatai szerint a román nyelvterület tulajdonképpeni dalai¹² vidékenként teljesen eltérőek. Ez alapján Bartók figyelemreméltó, más népeknél nem tapasztalt sajátosságként beszél a román népzene ún. zenei dialektusairól. Bár a dialektusterületek pontos meghatározása időnként árnyalataiban módosult, Bartók alapvetően három élesen elkülönülő területet különböztetett meg: az egykori Máramaros és Ugocsa vármegyét magába foglaló északi dialektust, az eleinte egyetlen déli dialektusként kezelt, később önálló rangra emelt bihari, hunyadi és bánási dialektust, valamint a székelységgel határos mezőségi vagy „magyaros” dialektust.

Bartók első nagyközönségnek szóló népzenei előadása is egy ilyen zenei dialektusról szólt: a Magyar Néprajzi Társaság felkérésére 1914 márciusában néhány Hunyad megyei falusi énekes és muzsikuszíni közreműködésével mutatta be Bartók a budapesti közönségnek a hunyadi románok népzenejét.¹³ Az előadás egyik fontos mozzanata volt a hangfelvétel-készítés illusztrálása, a népdalgyűjtés nélkülözhetetlen

¹¹ Bartók Béla: *Rumanian Folk Music*. Ed. Benjamin Suchoff, I. Instrumental Melodies, II. Vocal Melodies, III. Texts. The Hague, Martinus Nijhoff, 1967 (a továbbiakban: *RFM*). Bartók román kapcsolatairól, gyűjtéseiről és román népzenei vonatkozású kompozícióiról lásd László Ferenc munkáit; gyűjteményes kötetei közül a legjelentősebbek: *Bartók Béla. Tanulmányok és tanúságok*. Bukarest, Kriterion, 1980.; *Béla Bartók și lumea noastră. Așa cum a fost [Bartók és a mi világunk. Úgy ahogy volt]*. Cluj, Editura Dacia, 1995.; *Béla Bartók și muzica populară a românilor din Banat și Transilvania [Bartók és a bánási és erdélyi románok népzeneje]*. Cluj-Napoca, Eikon, 2003.; *Bartók markában. Tanulmányok és cikkek (1981–2005)*. Kolozsvár, Polis, 2006.

¹² Bartók különböző elnevezésekkel említi e dalkategóriát, leggyakrabban: doinaszerű dalok, horák, parlando dalok, alkalomhoz nem kötött dalok.

¹³ Bartók, 1914/1

eszközének, a fonográfnek, és a jobb hangminőséget nyújtó, de gyűjtéshez ebben az időszakban még nem használt gramofonnak a bemutatása. Ezek a hangrögzítő eszközök ekkoriban még meglehetősen újdonságnak számítottak a szakmában, Bartók még évtizedekkel később sem győzi hangsúlyozni a jelentőségüket; a cserbeli adatközlőkkel készült gramofonfelvételek ugyanakkor mondhatni korszakalkotóak, hiszen ezek lettek a magyar népzene tudomány első lemezfelvételei, de román népzeneről általában is ekkor készült először lemezfelvétel.¹⁴ Az adatközlők, egyáltalán a téma kiválasztása sem volt véletlenszerű. Előadását Bartók épp legfrissebb gyűjtésének tapasztalatai inspirálták, ugyanakkor a hunyadi népzene itt bemutatott különös hangzása, rendkívül díszített éneklésmódja, eleven szokásdalai és nem utolsósorban a virtuóz ifjú dudajátékos, Lazár Lăscuș improvizatív tánczenéje a román népzene figyelemreméltó jelenségei, amelyeket tudományos összefoglalásaiban Bartók mindig kiemelten tárgyal. Az előadásnak egyértelműen az élő zenei illusztráció volt a legnagyobb vonzereje, amelyben különösen fontos szerepe lehetett a dudás primitív szerkezetűnek tekintett motívumisméltó tánczenéjének.¹⁵ Ezzel szemben a felolvasást azonnal követő tanulmányváltozatban már a tudományos analízis lett a főszerep, ahol Bartók szisztematikusan áttekintette a dialektusterület jellemző zenei sajátosságait, és módszeresen végigelemezte a kiválogatott dallampéldákat, a legtisztábban hunyadi típusoktól haladva a szomszédos bánági (Bartóknál: bánáti) dallamok hatását tükröző példák felé.

Bartók hunyadi előadása tulajdonképpen megteremti a román népzeneről szóló diskurzus mintapéldáját: az itt felvetett témák rendre előfordulnak a következő évek-évtizedek román témájú írásaiban. Bartók

¹⁴ Pávai Réka: „Hunyad megyei adatközlők Budapesten. Bartók Béla 1914- es előadása”. *Magyar Zene* XL/3. (2002. augusztus): 313–326.

¹⁵ Figyelemreméltó még, hogy Bartók 1917-ben íródott *Primitív népi hangszerek Magyarországon* c. cikkében is szinte kizárólag román dallamok képviselik a legősibb hangszeres zenét; lásd: Bartók, 1917. A hunyadi előadás előzményeiről és fogadtatásáról lásd: Demény János: „Bartók Béla művészi kibontakozásának éveit. Találkozás a népzenevel (1906–1914)”. In *Zenatudományi tanulmányok* III. Szerk. Szabolcsi Bence és Bartha Dénes. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955. 286–459., ide: 431, 440–443. Az előadás zenei illusztrációiról: Bíró Viola: „A nagy háború küszöbén. Bartók hunyadi gyűjtésének néhány tanulsága”. *Magyar Zene* LIII/2 (2015. május): 121–145.

fontosnak tartotta, hogy budapesti közönségét megismertesse a román szöveghasználat – verselés, strófakezelés, zene és szöveg összefüggései, sorkiegészítés stb. – sajátágaival, amelyek sok tekintetben különböznek a magyar nyelv és népdalok törvényszerűségeitől. Közismert Bartók rendkívüli nyelvtanulási hajlama, azonban még így is megdöbbentő, mennyire gyorsan és az anyanyelvűeket megszégyenítő igényességgel sajátította el a román nyelvet, népdallejegyzéseiben rögzítve az archaikus népköltészet fonetikai különlegességeinek legapróbb árnyalatait is. Bár erről később, elsősorban külföldi közönségnek szánt írásaiban inkább csak futólag beszélt, a szövegproblémák rendkívüli fontosságát jelzi, hogy késői népdalgyűjteményeiben, a Kolinda-kötetben, és a nagy román gyűjtésben a népdalszövegeknek önálló rendszerezést és elemző tanulmányt szentelt – végül mindkettő csak posztumusz jelent meg.¹⁶

Az 1914-es írás nyitógondolata ellenben Bartók egyik olyan alapmegfigyelése, amely minden későbbi román vonatkozású írásában majdhogynem kötelező módon vissza fog térni: „A hazai népek közül a románok tartották meg aránylag legépebb formában népi zenélésüknek ősi állapotát. A városi kultúrától, illetve műzene befolyásától mentes népi zenélés állapotára jellemző az, hogy a dallamok élesen elhatárolt kategóriákra oszlanak, aszerint, hogy milyen más és más alkalommal szokták dalolni vagy játszani őket”.¹⁷ Jellemző, hogy a hasonló szokásdalok hiányát a magyar népzeneben a fejlettebb magyar viszonyokkal magyarázta Bartók. A hunyadi tanulmányban ezután felsorolt öt dallamkategória (kolindadallamok, lakodalmas énekek, siratóénekek, táncdallamok, doinaszerű dallamok) valóban Bartók román népzene gyűjtésének legfontosabb műfajai, amelynek rendszerét a későbbi tanulmányok és népdalkötetek is csak apró részletekben módosítják.¹⁸ A dallamkate-

¹⁶ Bartók Béla: *Melodien der rumänischen Colinde (Weihnachtstlieder)*. Wien, Universal Edition, 1935.; Faksimile kiadása (az énekszövegek közreadásával együtt): Béla Bartók: *Ethnomusikologische Schriften IV*, Hrsg. Denijs Dille. Budapest, Editio Musica, 1968. Bartók Béla: *Rumanian Folk Music*. Ed. Benjamin Suchoff, III. Texts. The Hague, Martinus Nijhoff, 1967.

¹⁷ Bartók, 1914/1

¹⁸ Végső rendszerezésében, az *RFM* vokális kötetében az alkalomhoz nem kötött dallamokat Bartók tovább osztja, így a parlando – vagy doinaszerű – dallamok mellett

góriák képezik tulajdonképpen Bartók tudományos rendszerezésének is az alapját. Bár az 1910–11-ben keletkezett bihari kötet előszavában is beszél már a különféle dallamfajtákról, a dallamok elrendezésében ezt a szempontot még nem érvényesíti.¹⁹ Az 1913-ban tervezett bánási és az ugyanekkor előkészített, de csak tíz év múlva megjelenő máramarosi kötet már a dallamkategóriákat tekinti a dallamrendszerezés elsődleges kritériumának.²⁰ A nagy román gyűjtés végsőkéig strukturált komplex rendszere pedig szintén alapvetően a dallamkategóriákra épül. A szokásdalok jelentőségéről mégis a viszontagságos körülmények között 1935-ben részlegesen megjelent műfajmonográfia, a *Melodien der rumänischen Colinde* tanúskodik a legvilágosabban, amely a Bartók számára oly fontos román kolinda műfaját emeli önálló monográfia témájává.

Mint ez utóbbi példa mutatja, a román szertartásos énekek közül Bartók a karácsonyi ünnepkör jellegzetes énekének, a kolinda műfajának szentelte a legtöbb figyelmet. Hunyadi tanulmányában a szakértő óvatosságával még elhárítja a műfaj részletes tárgyalását.²¹ 1920-ban, a korábban szóba került amerikai lap számára készült cikkében viszont már tömör összefoglalást ír a határozott alkalomhoz kötött dalok között elsőként tárgyalt kolindáról, előadásának sajátosságairól, a szokás egyéb járulé-

megkülönbözteti a tempo giusto dallamokat, a szöveges táncdallamok és a pontozott ritmusú dallamokat; a szokásdalok között pedig megemlíti még az aratódalokat és az esőkérő dalokat is. (*RFM/2*, 7–29.)

¹⁹ Bartók tudományos becsületességére jellemző, hogy amikor 1914-ben egy román újságíró éles, de szakmailag korántsem helytálló bírálatot közöl az épp megjelent Bihari kötetéről, Bartók nyilvános cáfolatában miután rendre helyreigazítja bírálója megjegyzéseit, maga sorolja fel a kötet tényleges hibáit, amelyek viszont elkerülték bírálója figyelmét; ezek között említi hibaként, hogy „a csoportosításnál az egyes dallamfajták nem választottak széjjel”. (Bartók, 1914/2)

²⁰ Bartók Béla: *Volksmusik der Rumänen von Maramureş*. Sammelbände für Vergleichende Musikwissenschaft IV. München, Drei Masken Verlag, 1923.; Faksimile kiadása: Béla Bartók: *Ethnomusikologische Schriften* II. Hrsrg. Denijs Dille, Budapest, Editio Musica, 1966. A tervezett bánási kötetéről lásd: László Ferenc: „Bihar és Máramaros között”. In: Uő.: *Bartók markában*. 62–76.

²¹ „A kolinda-dallamokat még nem ismerjük eléggé. Egyébként ezek vidékenként kevésbé feltűnő eltéréseket mutatnak, amely eltérések geográfiai elhatároltsága alighanem nem is vág össze a doina-dallamok alapján beosztott zenedialektus-területek kerekeivel.” (Bartók, 1914/1)

kairól, egyáltalán a külföldiek számára érdekesnek gondolt, látványosabb elemeiről.²² Szintén külföldieknek szánt, 1924-ben írt lexikoncikkében pedig az alkalomhoz kötött dallamok közül kizárólag a kolindát említi, mint a román népzene – a doina-dallamok mellett – legfontosabb dallamcsoportját.²³ Hasonlóan értékeli e repertoárt pár évvel később a magyar olvasóközönséget célzó Szabolcsi Bence és Tóth Aladár által szerkesztett *Zenei Lexikon* „Román népzene”-cikkében is, ahol a bővebb terjedelmet kihasználva dallampéldát is mutat a műfaj egyik legjellemzőbb területéről, Hunyad vidékéről.²⁴ Nagyközönségnek szóló írásai közül az 1933-as *Schweizerische Sängszeitung*-nak írt román népzenei tanulmányában és ennek Frankfurtban felolvasott előadás-változatában foglalta össze Bartók a legrészletesebben a kolinda jellegzetességeit. Különösen élményszerű sokszor idézett leírása a kolindák pogánykori szövegeiről,²⁵ de beszél e téli napfordulás szokás keresztény karácsonnyal való tudattalan azonosításáról és elvétele előforduló „vallásos” szövegeiről, már említett csoportos előadásáról és a dallamok zenei sajátosságairól. Ez utóbbiak között pedig kiemelten beszél e dallamok nagy részére jellemző ún. ütemváltás jelenségéről: a hagyományos nyugat-európai zene egyenletes lüktetése helyett itt állandóan változó lüktetésű ütemek követik egymást, rendszerint gyors tempóban, „vad, harcias előadásban”.²⁶ E zenei jelenséget a tanulmányban egy hunyadi dallampéldával illusztrálja. Ennek előadás-változatában

²² A szokáshoz szigorúan kapcsolódó énekek gyűjtési nehézségeinek érzékeltetése után Bartók beszél a kolindák betanulásáról, a csapatokra oszlott énekesek váltakozó ének-módjáról, és a megénekel „háziak” ajándékozásáról. (Bartók, 1920)

²³ Bartók, 1924. Itt a szerző harmadikként megemlíti még a hangszeres táncdallamok csoportját.

²⁴ Bartók, 1931

²⁵ „A szöveg legfontosabb részének – talán egyharmadának – egyáltalán nincs köze a keresztény karácsonyhoz: a betlehemi történet helyett csodálatos, győzedelmes harcokról szól a még soha le nem győzött oroszlánna (vagy szarvassal); egy legenda kilenc fiútestvéréről tud, akik addig vadásztak a rengetegben, míg szarvasokká nem váltak; vagy csodálatos történet regél arról, hogyan vette nőül nővérét, a holdat a nap (a latin testvérvelvokban persze a nap hímnemű és a hold nőnemű!), stb. Tehát csupa pogánykori szövegemlék!” (Bartók, 1933/1–2)

²⁶ A magyar zenei szaknyelvben meghonosodott „kolinda-ritmika” kifejezés is innen ered; lásd: Breuer János: „Kolinda-ritmika Bartók zenéjében”. In *Zeneelmélet, stílus-*

ugyanakkor sajátos szemléltetési módhoz folyamodott: a minél közvetlenebb zenei élmény megteremtéséhez a jó hangminőséget nyújtó, mindaddig egyedülálló, 1914-ben készített hunyadi gramofonfelvételeket mutatta be, de előtte, hogy az ütemváltást a közönség zeneileg képzetlenebb tagjai is biztosan felismerjék, zongorán is eljátszotta az egyes dallamokat, minden ütem elejét egy basszushanggal kihangsúlyozva.²⁷ Hogy tudományos-népszerűsítő munkájában Bartók ennyire kiemelten tárgyalta e sajátos ritmikai jelenséget, közrejátszott a ritmikai érdekességekre különösen fogékony zeneszerző sajátos művészi ízlése is. Erről tanúskodik többek között a *Román kolindadallamok* többnyire ütemváltós dallamainak műzenei feldolgozása.²⁸ Végül, a kolinda műfajának elvontabb, de annál jelentékenyebb műzenei inspirációjának példája a *Cantata profana*: a vadászfiak szarvasokká válásának két maros-tordai kolindaszövege alapján Bartók által kialakított librettó megzenésítése a zeneszerző egyik „legszemélyesebb hitvallása” lesz.²⁹

A román népzene másik legfontosabb dallamkategóriája, amint az az eddigiekben többször is szóba került, a doinaszerű dalok csoportja, amelynek tanulmányozása az 1930-as években teljesedett ki. Az ekkor leginkább parlando dallamoknak nevezett, alkalomhoz nem kötött dalok a 2555 dallamot számláló nagy román gyűjtés vokális kötetének több mint felét teszik ki, ezeknek komplex rendszerezése Bartók tudományos elemző munkásságának egyik csúcsteljesítménye.³⁰ E dalka-

elemzés. A Bárdos Lajos 75. születésnapja alkalmából tartott zenetudományi konferencia anyag. Budapest, Zeneműkiadó, 1977. 84–102.

²⁷ Bartók, 1933/2

²⁸ Lampert Vera: *Népzene Bartók műveiben: A feldolgozott dallamok forrásjegyzéke. Magyar, szlovák, román, rutén, szerb és arab népdalok és táncok*. Budapest, Hagyományok Háza, 2005. 99–106.

²⁹ Szabolcsi Bence: „Bartók Béla: *Cantata profana*”. In Kroó György (szerk.): *Miért szép századunk zenéje?* Budapest, Gondolat, 1974. 186. A mű szöveges és zenei forrásairól lásd: László Ferenc: „A *Cantata profana* keletkezéstörténetéhez”. In Uő.: *Tanulmányok és tanúságok*. 213–254.; Vikárius László: „A *Cantata profana* (1930) kéziratos forrásainak olvasata”. In: *Zenetudományi dolgozatok 1992–1994*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1994. 115–159.

³⁰ A nagy román gyűjtéssel való foglalkozás – az anyag teljes körű átnézése, lejegyzéseinek revíziója, végleges rendszerezésének kialakítása – hozzávetőlegesen 1933-tól

tegória jelentőségére elsőként valójában a zeneszerző Bartók mutatott rá, amikor legelső román népzene gyűjtése hatása alatt – még a gyűjtés évében – megírta első bihari népdalfeldolgozását, amit szinte azonnal követtek további bihari népdalfeldolgozások és „romános” jellegű egyéni kompozíciók.³¹ Ez a különleges intonáció későbbi kompozícióiban inkább csak mint zeneszerzői nyelvbe szervesen beépült stíluselem jelenik meg; tudományos szemléletében azonban mindvégig a bihari népdal képviseli a legautentikusabb román népzene – olykor a hunyadi megfelelőjével párban, mint azt az 1920-as cikkének idézett részletében is láthattuk. Már Bartók legkorábbi hunyadi előadása és tanulmánya is együtt tárgyalja a két dialektus zenei jellegzetességeit, de együtt képviselik a „románság legjellemzőbb dallamait” Bartók 1934-es nagy összehasonlító tanulmányában, a *Népzene és a szomszéd népek népzenejében* is.³² Ugyanakkor külföldi közönségnek szánt előadásaiban, népszerűsítő cikkeiben a szerző többnyire egy-egy különleges bihari dallamot mutat a román népzene legsajátabb dallamfajtájaként.³³ Érdekes ilyen szempontból az 1933-as írásváltozatok esete. Míg a svájci lapban megjelent tanulmányban bihari dallam szerepel, az előadás-változatban ennek megfelelő minőségű hangfelvétele híján Bartók frankfurti közönségének az 1914-es hunyadi gramofonfelvételek egyikével illusztrálta a szer-tartáshoz nem kötött dalokat.³⁴

1940-ig (a negyvenes évekre tevődik elsősorban a szöveges kötet elkészítése) egybeesik a magyar népzene egyetemes gyűjteményének munkálataival, amelyben Bartók kizárólag alkalomhoz nem kötött dalokat tanulmányozott, a román parlando daloknak magyar megfelelőit; a két hatalmas anyag komplex vizsgálata lényegében párhuzamosan fejlődött, talán nem teljesen függetlenül egymástól.

³¹ Vö. *Vázlatok*, BB 54 5. (Román népdal) és 6. (Oláhos) darabja; *Két román tánc*, op. 8a BB 56; *Két román népdal*, BB 57, *Két kép*, op. 10 BB 59 2. darabja (A falu tánca)

³² Bartók, 1914/1; Bartók, 1934

³³ Bartók 1928; Bartók 1929; Bartók, 1933/1; Bartók, 1940–41

³⁴ Bartók, 1933/2. Bartók saját gyűjtésének fonográf-felvételei saját tapasztalatai szerint nem voltak alkalmasak nagyobb nyilvánosság előtti bemutatásra. Egy korábbi frankfurti előadáson viszont megkísérelte a helyi zenekar muzsikusaival bevonni az előadás példái-nak illusztrálására, azonban, mint levelei és későbbi beszámolóit tanúsítják, a muzsikusok igen nehezen boldogultak a népi dallamok szokatlan ritmusaival. (Bartók, 1932) Ez

Az 1934-es nagy összehasonlító tanulmány több szempontból is fordulópontot hozott Bartók román népzeneéről szóló írásainak sorában. A nagyszabású, terjedelmes példatárral ellátott, legelőször önálló füzetként közreadott tanulmány lényegében Bartók népzene gyűjtésének kezdeti célját, a magyar népzene eredeti típusainak meghatározását, a szomszédos népek népzenejével való kölcsönhatásainak felderítését valósítja meg.³⁵ A román népzenei rész, miután röviden felvázolja ennek zenedialektusaira, dallamkategóriáira vonatkozó általános jellemzőket és bemutat néhány jellemző román dallamot, részletesen tárgyalja a székelységgel határos Mezőség, Szilágyság és Szatmár megye zenéjét, azt a „magyaros” dialektusként is emlegetett területet, amely az eddig említett írásokban egyáltalán nem, vagy csak futólag kerül szóba. Számos közvetlen dallamátvételt és a magyar népzene hatása alatt keletkezett önálló alakulatokra mutat rá, de a máramarosi pontozott ritmusú, újabb keletűnek gondolt órák esetében is magyar hatást sejt, végül a mezőségi hangszeres tánczene egy részét a magyar népzene verbunkos dallamaival hozza összefüggésbe. Megállapításait a román szakirodalom nem osztotta maradéktalanul, de a későbbi magyar népzene-kutatás is sok ponton kiegészítette, helyesbítette.³⁶

Az összehasonlító tanulmány Bartók román népzenei szemléletét tekintve nagyobb jelentőséggel bíró tanulsága volt a hosszú énekkel kapcsolatos felfedezése.³⁷ Szövege kéziratának nyomdába adása után, 1934 februárjában alkalma volt tanulmányozni a bukaresti Román Zeneszerzők Egyesületének fonogramgyűjteményét, aminek következtében

is közrejátszhatott abban, hogy a rákövetkező évben román népzenei előadásához már gramofonlemezeket használt.

³⁵ Bartók, 1934. A tanulmány eredeti előadás-változatának címe, „A magyar népzene hatása a szomszéd népek népzenejére” tulajdonképpen pontosabban határolja körül a szerző tényleges mondanivalóját. (Bartók, 1933/3)

³⁶ Tiberiu Alexandru: *Béla Bartók despre folclorul românesc [Bartók a román folklóról]*. București, Editura Muzicală, 1958; Bereczky János–Domokos Mária–Paksa Katalin: „Magyar-román dallamkapcsolatok Bartók román gyűjteményében (Rumanian Folk Music II. kötet)”. In Vargyas Lajos (szerk.): *Népzene és zenetörténet IV.* Budapest, Editio Musica 1982. 5–109.; László: *Bartók și muzica populară a românilor*. 66–71.

³⁷ A hosszú ének inspirációs jelentőségéről, szerepéről Bartók kompozícióiban lásd: Laki Péter: „A hosszú ének: a népzene nemzetközi alaptípusa”. In László Ferenc (szerk.): *Bartók-dolgozatok 1981*. Bukarest, Kriterion, 1982. 190–196.

rádöbrent, hogy az eddig elszigetelt jelenségnek gondolt nagyon régies, improvizatív karakterű máramarosi hosszú ének (horă lungă) az egész régi Románia területén el van terjedve, így ezt kell a román népzene legősibb típusának tekintenie. Felfedezését azonnal közzétette, a tanulmányhoz csatolt zárószóként. A hora lungă dallamtípus Bartók egyik kedvenc példája a nemzeteken átívelő dallamösszefüggések összehasonlító zenefolkór eszközeivel való érzékeltetésére. Gyűjtésének máramarosi példáihoz hasonló dallamtípusokat talált algériai arab gyűjtésében, kiadványok tanulmányozása, tapasztalatcserék révén pedig az ukránok hősi énekében (dumy-dallam), és bizonyosfajta perzsa és iraki dallamokban is felismerni vélte a dallamtípust. 1936-os török gyűjtése alkalmával Constantin Brăiloiu, kiváló román népzene kutató közbenjárásával még a török népzene „uzun hava” dallama is bekerült e dallamtípus képviselői közé.³⁸ Végül Bartók 1942-ben közölt amerikai cikke zárórészében a magyarok Rákóczi-nótáját hozza összefüggésbe a hosszú dallammal: későbbi kutatások széles körű hangszeres repertoáron igazolták a két dallam közös vonásait.³⁹

Bár Bartók és a nagyközönség viszonya zeneszerzői és előadói téren közel sem volt mindig felhőtlen, népzenei kérdésekben életének szinte minden szakaszában szívesen nyilatkozott, a legnagyobb odafigyeléssel választva ki mindig az alkalomhoz legjobban illő, a közönség megnyeréséhez legalkalmasabb témát és módszert. Bartók román népzenei vonatkozású írásainak áttekintése ilyen szempontból is tanulságos, hiszen köztük a legkülönbözőbb időszakokból származó, igen sokféle szövegtípussal találkozhatunk. Alkalmankénti erre vonatkozó utalásaink mellett azonban írásunk elsődleges célja Bartók román népzenei mondanivalója legfőbb pontjainak a felvázolása: mikor mit tartott fontosnak elmondani közönségének, és hogyan illeszkedik ez Bartók román népzeneről alkotott általános szemléletébe.

³⁸ Bartók, 1938; Brăiloiu szerepéről, Bartókkal való sokoldalú kapcsolatáról lásd: László Ferenc: „Az együttműködés dokumentumai Constatin Brăiloiu Bartók Bélához intézett leveleiből”. In *Tanulmányok és tanúságok*. 106–157.

³⁹ Bartók, 1942; Domokos Mária: „A Rákóczi-nóta családfája”. *Magyar Zene* XXI/3 (1980. szeptember): 249–263.

Bartók román népzenei vonatkozású írásai, tanulmányok és előadások

Év	Cím	Első kiadás	Gyűjteményes kiadás*
1914	A hunyadi román nép tájzenéje (zenedialektusa)	„A hunyadi román nép zenedialektusa”. <i>Ethnographia</i> , XXV (új folyam: X) / 2 (1914. március): 108–115.	BÖI, 462–472.; BBI/3, 76–86., 393–405.; Brăiloiu, 5–13.; Vancea, 143–159.
1914	Megjegyzések a román népzene-ről. Cáfolat	„Observări despre muzica populară românească”. <i>Convorbiri Literare</i> , XLVIII/7–8 (1914. július–augusztus): 703–9.	BÖI, 611–616.; BBI/3, 339–344.; Brăiloiu, 53–55.; Vancea, 219–223.
1917	Primitív népi hangszerek Magyarországon	„Primitív népi hangszerek Magyarországon”. <i>Zenei Szemle</i> , I/9 (1917. november): 273–275.; 10 (1917. december): 311–5.	BÖI, 834–841.; BBI/3, 129–137.
1920	Román parasztzene	Denijs Dille: „Bartók und die Volksmusik”. <i>Documenta Bartókiana</i> IV, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970, 107–111.	BBI/4, [4. sz.]
1924	Román népzene	„Rumanian folk-music”. <i>A Dictionary of Modern Music and Musicians</i> . London, J. M. Dent & Sons, 1924. 426–427.	BBI/4, [21. sz.]; Brăiloiu, 22.
1928	Zenefolklor-kutatások Magyarországon	„Zenefolklore-kutatások Magyarországon”. <i>Zenei Szemle</i> , XIII/1 (1929): 13–15.	BÖI, 351–353.; BBI/4, [30. sz.]; Brăiloiu, 50–51.
1929	Magyarországi népzenei kutatások	„Magyarországi népzenei kutatások”, <i>Ethnographia</i> , XL/4 (1929): 3–9.	BÖI, 829–34.; BBI/4, [31. sz.]; Vancea, 68–74.
1931	Román népzene	„Román Népzene”. <i>Zenei Lexikon</i> . Szerk. Szabolcsi Bence és Tóth Aladár. Budapest, Győző Andor kiadása, 1931. II. kötet, 419–420.	BÖI, 473–476.; BBI/4, [24. sz.]; Brăiloiu, 19–21.; Vancea, 170–175.
1932	A népdalkutatás új eredményei Magyarországon	– [német nyelvű előadás, Frankfurt]	BBI/4, [32a sz.]
1933	Román népzene	„Rumänische Volksmusik”. <i>Schweizerische Sängerschaft</i> , XXIII/17 (1933. szeptember 1.): 141–142.; 18 (szeptember 15.): 148–149.; 20 (október 15.): 168–169.; Különnyomata: Bern, Unionsdruckerei, 1933	BÖI, 477–484.; BBI/4, [10. sz.]; Brăiloiu, 14–18.; Vancea, 160–169.

Év	Cím	Első kiadás	Gyűjteményes kiadás*
1933	Az erdélyi románok népzeneje	– [német nyelvű előadás, Frankfurt; az előző szöveg bővebb változata]	BBI/4, [11. sz.]
1933	A magyar népzene hatása a szomszéd népek népzenejére	– [magyar nyelvű előadás, Budapest; a következő szöveg korai változata]	BBI/4, [33. sz.]
1934	Népzeneink és a szomszéd népek népzeneje	<i>Népzeneink és a szomszéd népek népzeneje</i> . Népszerű Zenefüzetek 3. Szerk. Molnár Antal. Budapest, Somló Béla kiadás, 1934.	BÖI, 403–461.; BBI/3, 210–269.; <i>Brăiloiu</i> , 23–49.; <i>Vancea</i> , 176–214.
1935	Román népzene	„Román népzene”. <i>Révai Nagy Lexikona</i> , XXI. kötet (kiegészítés: A–Z). Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., 1935. 725–726.	BÖI, 485–486.; BBI/4, [27. sz.]; <i>Vancea</i> , 140–142.
1935	Miért és hogyan gyűjtsünk népzeneit	<i>Miért és hogyan gyűjtsünk népzeneit? A zenei folklóre törvénykönyve</i> . Népszerű Zenefüzetek 5. Szerk. Molnár Antal. Budapest, Somló Béla kiadás, 1936.	BÖI, 581–596.; BBI/3, 275–290.; <i>Vancea</i> , 28–53.
1936	Válasz Petránuék támadására	„Réponse à une attaque roumaine”. <i>Archivum Europae Centro-Orientalis</i> , II/3–4 (1936): 233–244.	BÖI, 653–661.; BBI/3, 374–382.
1936	„Népzene és népdalok”	„Szép Szó”, III/3 (1936. december): 274–8.; „Musique et chanson populaire”. <i>Acta Musicologica</i> , VIII/3–4 (1936. július–december): 97–101.	BÖI, 648–652.; BBI/3, 385–389.
1937	Népdalkutatás és nacionalizmus	„Népdalkutatás és nacionalizmus”. <i>Tükör</i> , V/3 (1937. március): 166–168.	BÖI, 597–600.; BBI/4, [43. sz.]
1937	A kelet-európai népzene kutatás néhány problémája	– [német nyelvű előadás, Amszterdam]	BBI/4, [34. sz.]
1938	A kelet-európai népzene kutatás néhány problémája	– [német nyelvű előadás, Bazel, Hága]	BBI/4, [34a sz.]

Év	Cím	Első kiadás	Gyűjteményes kiadás*
1938	Az úgynevezett bolgár ritmus	„Az úgynevezett bolgár ritmus”. <i>Énekszó</i> , V/6 (1938. május 15.): 537–541.	<i>BÖI</i> , 498–506.; <i>BBI/3</i> , 329–335.; <i>Vancea</i> , 97–108.
1940–1941	A kelet-európai népzene kutatás néhány problémája	„Some Problems of Folk Music Research in East Europe”. Béla Bartók: <i>Essays</i> . Ed. by Benjamin Suchoff. London, Faber, 1976. 173–192.	<i>BBI/4</i> , [35, 35a sz.]
1942	Faji tisztaság a zenében	„Race Purity in Music”. <i>Modern Music</i> , XIX/3–4 (1942): 153–155.	<i>BÖI</i> , 601–603.; <i>BBI/4</i> , [36. sz.]; <i>Vancea</i> , 109–113.

* Bartók népzenei írásainak legfontosabb magyar, illetve román nyelvű gyűjteményes kiadásai:

BÖI = Bartók Béla összegyűjtött írásai I. Közreadja Szöllősy András. Budapest, Zene-műkiadó, 1967.

BBI/3 = Bartók Béla írásai 3. Írások a népzeneről és a népzene kutatásról I. Közreadja Lampert Vera, lektorálta és szerkesztette Révész Dorrit. Budapest, Editio Musica, 1999.

BBI/4 = Bartók Béla írásai 4. Írások a népzeneről és a népzene kutatásról II. Közreadja Lampert Vera, lektorálta és szerkesztette Révész Dorrit és Bíró Viola. Sajtó alatt

Brăiloiu = Béla Bartók: *Scrieri mărunte despre muzica populară românească [Apró írások a román népzeneről]*. Adunate și traduse de [Összegyűjtötte és fordította] Constantin Brăiloiu. București, [Societatea Compozitorilor Români], 1937.

Vancea = Béla Bartók: *Însemnări asupra cântecului popular [Megjegyzések a román népdalról]*. Ed. Zeno Vancea. București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1956.

MUSZLIM KISEBBSÉGEK NAGY-BRITANNIÁBAN

Vékony Dániel

Hősi halottjaink: A kollektív emlékezet mint a társadalmi kohézió növelésének egyik eszköze a muszlim kisebbség és a többségi társadalom között Nagy-Britanniában

Bevezetés

Nagy-Britannia gyarmati múltja rányomja a bélyegét a brit társadalom magáról, mind pedig a muszlim kisebbségek önmagukról, illetve a többségi társadalomról alkotott képére. Ugyan a többségi társadalom a gyarmati rendszert mára kritikusan közelíti meg, a társadalom még adós maradt a Brit-szigeteken letelepedett, többségében gyarmati gyökerekkel rendelkező muszlimok megnyugtató integrációjával. A sikeres integráció egyik előmozdítója egy olyan nemzeti narratíva megteremtése lehet, amely a többségi társadalom mellett méltó helyet biztosít a társadalmat alkotó kisebbségi csoportoknak is. Ehhez azonban szükséges újraértékelni azt, ahogyan ezek a kisebbségek, illetve a mai kisebbségi csoportot alkotók felmenői hozzájárultak Nagy-Britannia történelméhez. Az elmúlt évtizedek során a brit kisebbségi csoportok legnagyobb része sikeresen integrálódott a társadalomba. Igazi sikertörténet az indiai, vagy a kínai bevándorlóké, de mára a karibi, vagy afrikai országokból származó fekete közösségek nagy része is egyre jobban beilleszkedik a társadalomba¹.

¹ Az egyes kisebbségek eltérő sikerességű integrációs útjáról lásd: David Goodhart: *The British Dream*. London, Atlantic Books, 2014.

Nagy-Britanniában a muszlim lakosság az össznépeség 4-5 százalékát teszi ki, ami körülbelül 2,8 millió embert jelent². Bár a brit muszlim közösségek rendkívül heterogének, az egykori gyarmati területekről származó muszlimok, illetve azok leszármazottai teszik ki a brit muszlim populáció túlnyomó részét. Ma a brit muszlim kisebbségek összességében rosszabb anyagi körülmények között élnek, mint egy átlagos brit. Egy brit muszlim oktatási, illetve munkaerőpiaci kilátásai átlag alattinak mondhatók³. A muszlim kisebbségek még ma is sok esetben a többségi társadalom elutasításával találják szemben magukat, bár ez a hozzáállás az évek során sokat változott. Az utóbbi évek terrorcselekményei is arra világítanak rá, hogy mára a muszlimok váltak a legnagyobb kihívást jelentő kisebbségi csoportokká Nagy-Britanniában⁴.

Ezért is rendkívül fontos egy olyan nemzeti narratíva megalkotása, amelynek a muszlim kisebbségek szerves részét képezik. Ezáltal pedig a muszlimok méltó helyet találnak maguknak a brit nemzeti identitáson belül, ami megkönnyíti integrációjukat, és későbbi társadalmi mobilitásukat is. Ehhez nyújt segítséget a kollektív emlékezet, illetve annak tudatos alakítása.

A jelen tanulmány célja kettős: egyfelől be kívánja mutatni azt, hogy a brit többségi társadalom, illetve a muszlim kisebbségi csoportok kollektív emlékezete mennyire másképpen ítéli meg a gyarmati múltat. Másfelől egy esettanulmányon keresztül azt vizsgálítja meg, hogyan lehet tudatosan változtatni a brit kollektív emlékezeten úgy, hogy annak eredményeképpen a muszlim kisebbségek is a nemzeti emlékezet részévé váljanak. Így végeredményben méltó helyet biztosítanak a szóban forgó kisebbségi csoportoknak a nemzeti identitás keretén belül.

² Ezeket a számokat, illetve a brit muszlim populáció pontos számát nehéz megbecsülni, ugyanis a népszámlálási adatok felvétele során nem kötelező megadni a felekezeti hovatartozást Nagy-Britanniában. További adatokért vö.: Pew Research Center: *The Future Global Muslim Population – Projections for 2010–2030*. Washington, D.C., Pew Research Center, 2011.

³ Humayun Ansari: (*The Infidel Within' – Muslims in Britain since 1800*. London, Hurst & Company, 2004.

⁴ A tanulmány során végig a muszlim kisebbségek kifejezést fogjuk használni. A többes szám használatával a brit muszlimok heterogenitására és a csoportok széttoreszottságára kívánunk utalni. Ibid.

A tanulmány során metodológiai szempontból az interpretivista megközelítést alkalmazzuk, amely szerint az egyének a másokkal történt interakciók során, illetve azok segítségével alakítják ki a környezetükről alkotott fogalmak és történések jelentését. Ennek megfelelő szubjektív ontológiai megközelítést fogunk használni. Tehát a valóságot mint a társadalom által megteremtett jelenséget fogjuk megközelíteni. A tanulmány episztemiológiáját tekintve a témánk szempontjából lényeges fogalmak mögötti jelentések vizsgálatára fog koncentrálni. Ennek megfelelően határoztuk meg a tanulmány axiológiáját is. A szerző egy nyugati értékek mentén szocializálódott kutató, és nem is kívánja azt a látszatot kelteni, hogy az őt körülvevő társadalmi kontextustól függetlenül lenne képes a téma vizsgálatára. Ezt szem előtt tartva a tanulmány nem is kíván egyetemes ítéleteket meghozni, csupán a brit példán keresztül próbál bizonyos emlékezetpolitikai dinamikák hátterére rávilágítani.

A tanulmány a következő módon épül fel: Először összefoglaljuk a kollektív emlékezettel kapcsolatos legfontosabb elméleti hátteret. Ezt követően bemutatjuk a brit többségi társadalom, illetve a brit muszlim kisebbségi csoportok kollektív emlékezetének legfontosabb elemeit a gyarmati múlttal kapcsolatban. Végül pedig az egyik legfontosabb brit nemzeti ünnepet, a Remembrance Day⁵-t vizsgáljuk meg a kollektív emlékezet szempontjából. A tanulmány a tudatos emlékezetpolitika fontosságára kíván rávilágítani. Napjainkban, amikor a radikalizmus és nemzetközi terrorizmus veszélyezteti a társadalmi csoportok közötti kohéziót, a kollektív emlékezet tudatos alakításával növelhető a társadalmi csoportok közötti kohézió, és ezáltal kordában tarthatók a radikális nézetek.

A kollektív emlékezet elméleti háttere

A kollektív emlékezet kifejezés már önmagában számos kérdést vet fel. Az emlékezés képessége alapvetően az egyének sajátja. Assmann⁶ Halb-

⁵ Szabad fordításban: az Emlékezés napja.

⁶ Jan Assmann: *A kulturális emlékezet*. Budapest, Atlantisz kiadó, 2013, 35–37.

wachsra hivatkozva világít rá arra, hogy az emlékezet, illetve az emlékezés alapvetően egy szociális fogalom, ami csakis társadalomban élve fejthető ki. Mivel az egyén csak a csoportos léten keresztül képes emlékekhez jutni, ezért amely emlékekhez nem jut hozzá a csoporton keresztül, azok felejtésre vannak ítélve. A kollektív emlékezet így nem más, mint a csoportot alkotó egyének által alkotott emlékek összessége. Egyfajta közös metszet ez, amelyet az adott csoport minden tagja elfogad és magáénak érez.

Így a kollektív emlékezet a csoportidentitás felépítésének meghatározó eleme. A közös emlékek, közös történetek ugyanis közös értékeket, mindenki számára azonos üzeneteket és válaszokat tartalmaznak. A „Kik vagyunk mi?” kérdés megválaszolásának egyik sarokpontja az, hogy meg tudjuk mondani, honnan jöttünk, hogyan váltunk azzá, akik lettünk, de egyben iránymutatást is ad abban, hogy merre menjünk tovább. Emlékeink így nem csak azzá tesznek, akik vagyunk, de befolyásolják az értékítéleteinket, és végső soron a döntéseinket is.

A kollektív emlékezetet azonban nem szabad összekevernünk a történelmi múlttal. Igaz, sok történelmi esemény részét képezi, képezheti a kollektív emlékezetnek, azonban a történelem eseményei mindig interpretációkon keresztül nyerik el helyüket a kollektív emlékezetben.

A kollektív emlékezet esetében – annak identitásformáló szerepéből adódóan is – az emlékezésnek mindig egy jelenben létező célja van. A múltra nem önmaga miatt emlékezünk, hanem a jelenben felmerülő kihívások miatt, illetve jövőben elérendő célok⁷ érdekében nyúlunk vissza a múltba. Ez azonban egy viszonylagos, mintsem egy abszolút múltat jelent ebben a kontextusban. A kollektív emlékezet esetében

⁷ Az elsődleges cél az adott csoport fennmaradásának biztosítása, illetve a csoport harmóniájának megteremtése. Azonban erre többféleképpen, illetve számos megközelítésből lehet törekedni. Példaként hozhatjuk fel a magyar társadalom kollektív emlékezetét tudatosan alakítani kívánó kormányzatok teljesen ellentétes hozzáállását Trianonhoz. A Horthy-korszak idején a társadalom identitását úgy próbálták erősíteni, hogy a kollektív emlékezet markáns részévé tették a „csonka Magyarország” tragédiáját. Míg a Kádár-rendszer során – amely magát az előbbi korszakkal szemben fogalmazta meg – Trianon és annak következményei a kollektív emlékezet mellőzött részei lettek a társadalmi béke és harmónia, illetve egy más logika alapján felépülő társadalmi identitás megerősítése érdekében.

tehát bizonyos fokig tudatosan⁸ alakul a múlt szemlélete. Itt fogható meg a történelmi múlt és a kollektív emlékezet közötti legfontosabb különbség: a kollektív emlékezetet a csoport saját identitásának megerősítésére, újraalkotására használja fel, annak érdekében, hogy a jelen kihívásaira megfelelő válaszokat tudjon adni. Míg a történelem, illetve a történész feladata a múlt aprólékos, tudományos alaposságú feltárása, addig a kollektív emlékezet esetén nem követelmény sem a tudományos alaposság, sem az objektivitásra törekvés⁹.

Ahogy Assmann fogalmaz: „...a hagyomány megszentelése mindig egy adott közösség megszentelésének céljával történik”¹⁰. Ehhez kapcsolódóan pedig érdemes Nora gondolatait is felidézni e témában. Nora szerint „(m)jinél előkelőbb az eredet, annál magasztosabbá tesz minket, hiszen múltunk révén magunkat tiszteljük”¹¹.

Pataki (2010) Durkheimre hivatkozva emeli ki, hogy a kollektív emlékezet elsődleges feladata a csoport egységének és integráltságának a fenntartása. Ahogy az individuum az emlékei révén képes túlélni a világban, úgy a csoport is a kollektív emlékezte révén képes egyben tartani magát, és ezáltal a jövőbe lépni¹².

Halbwachs szerint a kollektív emlékezet egyfajta mozdulatlan kép-ként, vagy inkább tablóként él az egyéneknél. Azonban ez a mozdulatlannak látszó kollektív emlékezet folyamatos átalakuláson megy keresztül¹³. Ahogy Pataki és Hobsbawm is felhívják a figyelmet, a kollektív

⁸ A kollektív emlékezet tudatos alakításának folyamatánál mindenképpen meg kell említsük Hobsbawm feltalált vagy kitalált tradíció fogalmát, amelyre a későbbiekben még részletesebben visszatérünk. Lásd: Eric Hobsbawm, E. (1983): *Inventing Traditions*. In Eric Hobsbawm and Terence Ranger: *The Invention of Tradition*. Cambridge, UK, Cambridge University Press, 1983, 1–15

⁹ Assmann, i. m.

¹⁰ Assmann, i. m.: 129

¹¹ Pierre Nora, P. (1999). *Emlékezet és történelem között – A helyek problematikája*. In: *AETAS Történettudományi Folyóirat*. forrás: http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-10.htm, letöltve: 2015.07.05.

¹² Pataki Ferenc: *Kollektív emlékezet és emlékezés-politika*. *Magyar Tudomány*. 2010, 171 évf. 7. sz., 778–798.

¹³ Maurice Halbwachs: *A kollektív emlékezet és az idő*. In: Felkai Gábor, Némédi Dénes és Somlai Péter: *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Budapest, Új Mandátum

emlékezetet és az ahhoz köthető hagyományokat önkényesen is lehet konstruálni vagy rekonstruálni¹⁴. A hatalom birtokosai tehát képesek felhasználni a kollektív emlékezetet is saját céljaik elérése érdekében.

Misztal hívja fel a figyelmet arra, hogy a társadalmi emlékezet tartalma azért is kulcsfontosságú, mert ez befolyásolja, hogy az adott csoport tagjai hogyan viszonyulnak más csoportokhoz. A magunkról és környezetünkéről alkotott múlt befolyásolja, hogy miként viszonyul két csoport egymáshoz. Misztal továbbá a felejtés következményeire is felhívja a figyelmet, ami tulajdonképpen a nem emlékezés jelensége¹⁵.

A felejtés kapcsán tudjuk szembeállítani az Arisztotelész, illetve Freud által felvázolt felejtési folyamatot. Míg Arisztotelész szerint a felejtés nem más, mint az emlékek által hagyott lenyomatoknak az elbomlása, addig Freud másképpen közelíti meg a felejtést. Freud szerint az emlékek bennünk maradnak, és a felejtés során az emlékek az ego általi elfojtása megy végbe. Felejtünk – mert tudatosan, vagy nem, de – nem akarunk emlékezni¹⁶.

Ezért is ért egyet a szerző Misztallal mikor azt állítja, hogy megfelelő (kollektív) emlékezet nélkül a csoport tagjai nem képesek ellenállni az utópikus gondolatoknak és az autoriter kezdeményezéseknek, ami pedig megnyitja a radikalizáció felé vezető utat¹⁷.

A felnövekvő muszlim generációk esetében az emlékezés és a kollektív emlékezés folyamata tehát megtörik. Fokasz és Kopper a kollektív emlékezet kapcsán arról ír, hogy egy adott közösségben a fiatalok egy-

kiadó, 2000, 403–432.

¹⁴ Hobsbawm és Pataki i. m.

¹⁵ Barbara Misztal: *Theories of Social Remembering*. Maidenhead, England, Open University Press, 2003.

¹⁶ Erről a témáról jó összefoglalót ad Forty. Lásd: Adrian Forty: *Introduction*. In: Adrian Forty, Susanne Küchler: *The Art of Forgetting*. Oxford, New York, Berg Publishers, 2001, 1–18.

¹⁷ A radikális muszlim csoportok abban érdekeltek, hogy olyan kollektív emlékezet alakuljon ki, amely a kisebbséget a többség ellen fordítja. Ebben előszeretettel használják fel a nyugati országok külpolitikáját, illetve a koloniális és posztkoloniális elnyomás fogalmait. Vö. Misztal i. m. ezekről a módszerekről számol be szemléletesen. Lásd: Ed Husain: *The Islamist*. London, Penguin Books, 2007

szerűen belenőnek a múltba¹⁸. Mivel egy bizonyos közösség részeiként nőnek fel, ennek a közösségnek a szokásait, történeteit, emlékeit kapják meg. A brit muszlim közösségek esetében azonban egy sajátos jelenséggel állunk szemben. A brit muszlim fiatalok megkapják ugyan a családi környezet emlékeit, de ez a családi környezet egy sajátos kisebbségi lét keretein belül létezik. Ezt a kisebbségi keretet pedig körülöleli a többségi társadalom, és annak több évszázados múltja és emlékezete is.

A brit muszlimok tehát nem olyan társadalomban nőnek fel, ahol a szülők vallása és kultúrája az élet minden pillanatában visszaköszön. A szülők világa mellett viszont ott van a többségi társadalom másfajta, és azzal szemben sokszor konfliktusos világa is. Számukra a szülők emlékei az őshazáról csak közvetett emléktörödékek. Azt csupán az iskolából, esetleg a médián keresztül kapják meg, a családi szocializáció során nem is juthatnak ehhez hozzá úgy, mint egy olyan család gyermekei, amelyek több generáción keresztül már Nagy-Britanniában laktak.

Emiatt a már Nagy-Britanniában szocializálódott bevándorló hátterű muszlimok egy sajátos hibrid kollektív emlékezethez jutnak.

Gyáni a tömegtájékoztató és az új kommunikációs csatornák elterjedésével a kollektív emlékezetek túlbujánzásáról beszél. Arra figyelmeztet, hogy a globalizáció és a nyílt társadalmak felemelkedése miatt a történelem feletti monopólium megszűnőben van, és a társadalmat alkotó különböző csoportok egymással vetélkedő kollektív emlékezeteinek lehetünk tanúi. Ezeket nevezi public historynek¹⁹.

Neuwirth és Plitsch szerint a társadalmat alkotó különböző csoportok különböző kollektív emlékezettel rendelkeznek. Ezek a szubnacionális kollektív emlékezetek azonban összeállhatnak egy szupra-kollektív emlékezetté. A kérdés az, hogy ezek a sokszor egymással vetélkedő kollektív emlékezetek hogyan férnek meg egymás mellett, erősítik, vagy gyengítik-e egymást²⁰.

¹⁸ Fokasz Nikosz, Kopper Ákos: (2009). *Szenzációk kettős szerepben. Az emlékezés helyei és miliói a médiában. Szociológiai Szemle*. 2009, 4. sz., 25–42.

¹⁹ Gyáni Gábor: *Nemzet, kollektív emlékezet és public history. Történelmi Szemle*, 2012, LIV. évf. 3. sz., 357–375.

²⁰ Angelika Neuwirth, Andreas Plitsch: *Crisis and Memory: Dimensions of their relationship. An introduction*. In: Angelika Neuwirth, Andreas Plitsch: *Crisis and memory in*

A brit többségi társadalom és a brit muszlimok kollektív emlékezete a gyarmati örökség tekintetében

A jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy mind a többségi társadalom, mind a brit muszlimok kollektív emlékezetével behatóan foglalkozzunk. Ezért következőkben csupán a témánk szempontjából releváns pontokat emeljük ki.

Számos szerző ért egyet abban, hogy a nyugati keresztény identitás számára, amelynek a brit identitás is része, sok évszázadon keresztül az iszlám volt az a bizonyos „Másik”, amellyel szemben definiálta, illetve bizonyos értelemben mind a mai napig definiálja magát²¹.

Az iszlám társadalmak a középkor folyamán mind tudományosan, mind kulturálisan fejlettebbek voltak európai keresztény társaiknál. Az európai gondolat sokat köszönhet az olyan filozófusoknak, mint Averroes (Ibn Rusd), vagy Avicenna (Ibn Szinna), akik gondozták és továbbfejlesztették az antik görög filozófusok műveit, és akiknek a művein keresztül jutottak hozzá újra az európai és így brit gondolkodók az antik örökség ezen részéhez²². A reneszánsz során elinduló és a felvilágosodásban kiteljesedő szellemi fejlődés azonban, amivel párhuzamosan technikai és gazdasági fellendülés is együtt járt, az évszázadok során megváltoztatta a globális erőviszonyokat. Ez végül a muszlim társadalmak európai államok általi gyarmatosításában csúcsosodott ki.

A gyarmatosítás fő ideái „mission civilizatrice” illetve a „white man’s burden” jegyében a világ jelentős részét gyarmatosító, egymással

Islamic societies. Würzburg, Germany, Ergon Verlag, 2001, 1–40

²¹ A teljesség igénye nélkül lásd: Ali Allawi: *The Crisis of Islamic Civilisation.* New Haven, Yale University Press, 2009, José Casanova: (2010, 10 22). *A vallás helye a szekuláris Európában.* 9/2010 forrás: <http://www.eurozine.com/articles/2010-10-22-casanova-hu.html>, letöltve: 2016.02.15., Andrew Shryock: *Islam as an Object of Fear and Affection.* In: Andrew Shryock: *Islamophobia / Islamophilia.* (Bloomington: Indiana University Press, 2010.): 1–12., Rostoványi Zsolt: *Európai (euro -)iszlám vagy iszlám Európában.* In: Rostoványi Zsolt: *Az Iszlám Európában.* Budapest, Aula kiadó, 2011, 13–99.

²² Katherine Zebiri: *Orientalist Themes in Contemporary British Islamophobia.* In: John L. Esposito, Ibrahim Kalin: *Islamophobia.* Oxford, New York, Oxford University Press, 2011, 174–188.

²² Bassam Tibi: *Keresztes háborúk és Dzsihád.* Budapest, Corvina Kiadó, 2003.

vetélkedő európai hatalmak egyszerűen kitörölték kollektív emlékezetükből a múlt azon részeit, amely középkor alatt saját elmaradottságukra, a keresztes háborúk során is mutatott barbárságukra és gyengeségükre emlékeztette volna őket. Így a brit társadalom szemében különböző muszlim népek váltak az erőszakos barbárokká, visszamaradottakká, akik számára el kell hozni az Európában megszületett egyetemes értékeket²³. Ebben az esetben tehát a kollektív emlékezet illetve a kollektív emlékezés másik pólusát látjuk működni: az előzőekben leírt felejtés jelenségével állunk szemben.

Az európai illetve nyugati értékek így egy unilineáris fejlődési modellre épülő európai központú világszemléletbe épültek be. Ezen értékek és tudás exportja volt az egyik ideológiai alapja a gyarmatosításnak, amely azonban nem vezetett el a gyarmatosított népek jólétéhez. A gyarmati uralom alapja egy alsóbbrendű, „másik” identitás létrehozása a gyarmatosítandó csoporthoz kapcsolódóan. Ez a másik, az európai szemmel fejlődésben megrekedt csoport a gyarmatosítás logikája alapján a fejlettebb európaiak védelmét és útmutatását kell élvezze, hogy felzárkózhassanak a gyarmatosítók fejlettségi szintjére. A gyarmatosítás sokkal inkább volt kedvező a gyarmattartók, mintsem a fejletlenebbnek és barbárnak tartott gyarmatosítottak számára²⁴.

A gyarmati rendszer átértékelése a huszadik század második felében, e rendszer felszámolása után ment végbe Nyugat-Európában. Ezen folyamat során az egykori gyarmattartó országok szembenéztek a gyarmati múlt sötét örökségével is. A gyarmatosításhoz kötődő civilizációs küldetés oxymoron voltára Todorov világít rá, mikor kifejti, hogy a gyarmatosító éppen a gyarmatosítás aktusával veszti el civilizáltságát. A gyarmattartót az teszi barbárrá, hogy nincsen tekintettel a gyarmatosított kultúrájára, azt alacsonyabb rendűnek tartja²⁵.

²³ Ezt a szemléletet tovább erősítette az iszlám jelentette vallási kihívás. Mohamed próféta az iszlámot a kereszténység és a zsidó vallás örököseként pozicionálta. Ezzel egyfelől meg kérdőjelezte a kereszténység egyetemességét, másfelől ezt az egyetemességet az iszlámnak vindikálta. Lásd: Edward Said: *Orientalism*. London, UK, Penguin, 2003.

²⁴ Said i. m. ill. Jürgen Osterhammel: *Colonialism: a theoretical overview*. Princeton, New Jersey, Markus Wiener Publishers, 1997.

²⁵ Tzvetan Todorov: *The Fear of Barbarians*. Cambridge, UK, Polity Press, 2010.

A gyarmati múlt ambivalens helyet foglal el a brit társadalom kollektív emlékezetében. Egyfelől a letűnt múltbéli nagyság képei, másfelől a rasszista, kizsákmányoló elnyomás büntudattal teli emlékei is társulnak hozzá²⁶. Ezáltal pedig a gyarmati múlt megkérdőjelezte a felvilágosodás egyetemesnek mondott értékeit a posztmodern Nagy-Britanniában is, csakúgy, mint Nyugat-Európa társadalmaiban.

E sorok írója úgy véli, hogy a brit kollektív emlékezet az iszlámra napjainkban nem úgy tekint, mint az antik örökség megőrzőire. Inkább egy olyan vallás és népek rajzolódnak ki belőle, akik sok évszázadon át az európai hatalmak riválisai voltak, és akiket végül az európai fejlődésnek köszönhetően gyarmati uralom alá hajtottak. A brit kollektív emlékezet mind a mai napig küzd ezzel a terhes gyarmati örökséggel. Ez pedig kihat a gyarmati múlttal rendelkező muszlim kisebbségekkel szembeni hozzáállásra is.

* * *

A gyarmatosítás mind a mai napig ható trauma a muszlimok számára, és mint ilyen markánsan jelen van a kollektív emlékezetükben²⁷. A gyarmatosítás tette nyilvánvalóvá a muszlimok számára azt, hogy egykori fejlettségbeli előnyük az európai államokhoz képest immár a múlté.

Nem túlzás azt állítani, hogy az iszlám, illetve az iszlám civilizáció több évszázados válsága mind a mai napig nem ért véget²⁸. A gyarmatosítás ebben a tekintetben az iszlám civilizáció válságának egyik tüneteént is felfogható. Azonban e sorok szerzője úgy véli, hogy a gyarmati uralom ezt a korábban kezdődött válságot tovább mélyítette, annak nem kiváltó oka volt.

A brit muszlimok számára a gyarmati örökséget azért is nehéz kezelni, mert saját viszonylagos jólétük Nagy-Britanniában a gyarma-

²⁶ A gyarmati múlt miatt érzett büntudatra jó példa, hogy Nagy-Britannia 2015-ben állította csak le az Indiának folyósított nemzetközi segélyeket. Egy évvel az után, hogy India saját erejéből képes volt egy műholdat Mars körüli pályára állítani.

²⁷ Andrea Riccardi: *Együttélés*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2009.

²⁸ Allawi i. m., ill. Bernard Lewis: *The Crisis of Islam*. London, Phoenix, Orion House, 2004.

tosítás egyik következményeként jött létre. A másik oldalról azonban a gyarmati kizsákmányolás megalázó örökségével való szembenézés olyan kihívás, amely sok esetben frusztrációt és haragot szülhet körükben.

A brit muszlimok kollektív emlékezetében a gyarmati múlt mellett jelen van a többségi társadalom egy részének elutasítása is. Ugyan Nagy-Britannia mára sokkultúrájú és sokvallású társadalom lett, azonban még mindig kézzelfogható a támogatottságuk a rasszista, szélsőséges nézeteknek is²⁹. Így a brit muszlimok számára a gyarmati múlt és a többségi társadalom elutasítása együtt negatív irányban befolyásolja a brit társadalomról – amelynek a brit muszlimok is részei – kialakult kollektív emlékezetet.

A Remembrance Day és a kollektív emlékezet változása

A brit muszlimok és a többségi társadalom kollektív emlékezetének tehát bizonyos pontjai konfliktusban állnak egymással, ami kedvezőtlen a társadalmat alkotó csoportokat összetartó kohézió szempontjából. Azonban egy társadalom képes kollektív emlékezetét úgy alakítani, hogy abban a kisebbségi csoportok is szervesen jelen legyenek. Ez pedig megkönnyíti a többség és a kisebbség együttélését, növelve egymás elfogadását és a társadalmi összetartozás érzését.

A kollektív emlékezet és az azokhoz kapcsolódó tradíciók újraalkotása grandiózus és konfliktusokkal teli feladat. Azonban ahogy erre a kitalált tradíciók esetében Hobsbawm rámutatott, ez korántsem példa nélküli³⁰.

A brit nemzeti identitás számára az egyik legfőbb „társadalmi rituálé”, amely a brit társadalom különböző csoportjai közötti összetartozást hivatott elmélyíteni, és így a nemzeti identitás erősíteni a hősi halottakra való megemlékezés, a Remembrance Day.

²⁹ Ugyan a 1970-es évek óta a muszlimokat ért erőszakos cselekmények száma jelentősen lecsökkent. A 2016-os Brexit népszavazás után a muszlimok és más kisebbségek elleni támadások száma sajnos ismét emelkedett.

³⁰ Hobsbawm i.m.

Ahogy az elnevezés is mutatja, az Emlékezés napja majdnem 100 éves múltra tekint vissza, amit az első világháborút lezáró tűzszünet első napjának évfordulóján tartanak. 1919 óta minden év november 11-én ez a nemzeti „rituálé” a Nagy-Britanniát alkotó különböző nemzetekhez tartozó embereket hivatott egybeforrasztani a közös áldozatvállalás ideáján keresztül. Erre a „rituáléra” alkalmazható „lieux de mémoire”, vagyis emlékezeti helyek fogalma: egy olyan hely, esemény, intézmény stb., amelyen keresztül az egyének kapcsolatba lépnek a múltjukkal³¹. Ebben a funkciójában pedig fontos szerepet játszik a kollektív emlékezet és a nemzeti identitás alakításában is. Az fő eseményt a Londonban a Cenotaph nevet viselő, meglehetősen minimalista emlékmű előtt tartják. Itt az uralkodó vezetésével a brit kormány tagjai, a parlamenti pártok vezetői, illetve külföldi országok meghívottai koszorúkat helyeznek el az elesettek emlékének tiszteletére. Ezzel egy időben Nagy-Britannia-szerte megemlékezések zajlanak.

1919 óta az esemény jelentése kiteljesedett, és már nem csak az első világháború halottaira emlékeznek meg, hanem minden olyan katonára, aki Nagy-Britanniáért harcolva lelte halálát. Így végeredményben e megemlékezés során közvetetten azok előtt a közösségek előtt is fejet hajtanak a résztvevők, akik ezeket a hősi halottakat adták a brit nemzeti számára. Ezeknek a közösségeknek az áldozatvállalása nélkül ugyanis Nagy-Britannia nem tarthatna ott, ahová napjainkban eljutott. A hősi halottakra való emlékezés így több irányból is erősíti a nemzeti összetartozás-tudatot. Egyfelől egyéni szinten érvényesül, másfelől egy társadalmi csoport áldozatvállalásának elismerésével annak státusza is növekszik.

Az egymást követő brit kormányok az 1980-as évektől kezdve egészen a 2000-es évek második feléig nyíltan a multikulturalizmus mellett törtek pálcát. Ezzel azonban szöges ellentétben áll az, hogy a brit gyarmati alattvalók háborús tevékenységéről Nagy-Britannia csupán 2002 óta emlékezik meg össznemzeti módon³². Így a gyarmati gyökerekkel rendelkező kisebbségek, beleértve számos muszlim csoportot is, 2002-ig

³¹ Nora i.m.

³² Goodhart i.m.

kívül rekedtek a kollektív emlékezet ezen szegmensén, illetve a brit identitás e szimbolikus részén. Ez a meglehetősen megkésett, de mindenképpen fontos szimbolikus lépés több okból is figyelemre méltó. Egyfelől az első világháborúban csak Brit-India mintegy másfél millió katonával járult hozzá a brit erőfeszítésekhez, és ezzel a gyarmatok közül ez a terület állította ki a legtöbb katonát a brit hadsereg számára³³. Másfelől, a ma Nagy-Britanniában élő muszlimok jelentős része az egykori Brit-India területéről származik. Így ezen katonákra való emlékezés méltó helyet biztosít a muszlim kisebbségeknek is a brit kollektív emlékezetben, ami növelheti a társadalmat alkotó csoportok kölcsönös megbecsülését és a társadalmi kohéziót.

Napjainkra a brit muszlimok számára a háborús hősökre való emlékezés része lett a mindennapoknak³⁴. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy a brit muszlimok is nagy számban hordják az elesettekre emlékeztető pipacs kitűzőt. Teszik ezt annak ellenére, hogy olyan szélsőséges muszlim vallási vezetők, mint például Anjem Choudary, arra szólították fel a brit muszlimokat, hogy ne hordják ezeket a nemzethez tartozást kifejező szimbólumokat, mondván az ellenkezik az iszlám tanításaival³⁵. Az látható tehát, hogy brit muszlimok többsége a brit nemzethez tartozás szimbólumának viselését választotta a radikális iszlám

³³ A brit gyarmati hadseregbe előszeretettel soroztak be muszlim harcosokat. Lásd: Santanu Das: *Experiences of colonial troops*. In: British Library: *World War One*. (London: British Library, n.d), forrás: <http://www.bl.uk/world-war-one/articles/colonial-troops>, letöltve: 2016.05.01.

³⁴ A brit társadalomban a háborús halottakra a pipacs virággal emlékeznek. Ilyenkor a britek pipacsra emlékeztető kitűzőket hordanak, amit már hetekkel november 11. előtt elkezdenek árulni önkéntesek. Az elmúlt években az Islamic Society of Britain pedig azt ajánlotta a muszlim nőknek, hogy ebből az alkalomból hordjanak pipacsos fejkendőt. Ez természetesen ismét vitát eredményezett – vajon egy vallási szimbólumot lehet-e a brit katonákra való emlékezésre használni, illetve ez kell-e ahhoz, hogy a muszlim nők bizonyítsák nemzeti elkötelezettségüket? (Ahmed, 2015) Mindenesetre ez a történet is jól példázza, hogy a muszlim közösségek és az általuk gyakorolt iszlám is változásokon megy keresztül a brit kisebbségi lét során.

³⁵ Steve Ballinger: *A million British Muslims reject extremists on poppy wearing*. London, British Future, forrás: <http://www.britishfuture.org/articles/news/million-british-muslims-reject-extremists-on-poppy-wearing/> letöltve: 2016.01.04.

nemzeti hovatartozást elutasító üzenete helyett³⁶. Ez pedig jól mutatja, hogy a brit muszlimok nagy része nem osztja a Choudaryéhoz hasonló radikális nézeteket, illetve hogy a brit muszlimok többsége a brit társadalom szerves részének tekinti magát, és ennek elismerését várja el a többségi társadalom tagjaitól is. Ennek pedig egyik szimbolikus eszköze a szóban forgó rituálé, amely elismeri brit muszlimok gyarmati felmentőinek áldozatvállalását.

A kollektív emlékezet fent leírt kiterjesztése mind a többségi társadalom önmagáról alkotott képére, mind a muszlimok önképére is hatással van. Egy számos tekintetben hátrányos helyzetű kisebbség egy lépést tett afelé, hogy a nemzet fennmaradásához hozzájáruló csoportként is emlékeznek rá. A többségi társadalom elismerve, hogy Nagy-Britannia a gyarmati katonák segítségével volt csak képes a győzelemre a világháború során, egyben szimbolikusan be is emelte a gyarmati múlttal rendelkező muszlim kisebbséget a tágabb össznemzeti kollektív emlékezetbe.

Összefoglalás

A brit muszlim kisebbségek és a brit többségi társadalom kollektív emlékezetében számos olyan pont létezik, amely konfliktusban áll egymással. Az évszázadok során a nem túl látványos kooperáció és egymástól való tanulás folyamatai mellett időről időre sok szenvedést hozó konfliktusok jellemezték a felek viszonyát, amit az utóbbi évek erőszakos cselekményei tovább súlyosbítottak. A fent leírt jelenség azonban mindenképpen bizakodásra ad okot. Úgy tűnik, mind a muszlim kisebbségi csoportok, mind a többségi társadalom felismerte, hogy át kell értékeljék az egymáshoz fűződő viszonyukat, és a múltból alkotott emlékek újragondolása is ezt jelzi. Az, hogy a Remembrance Day rituáléjának immár a gyarmati

³⁶ British Future becslése szerint mintegy egymillió muszlim hordta a pipacsos kitűzőt 2013-ban. (Lásd: Ballinger i. m.). Még ha ez a becslés túl nagy is tűnik, az mindenképpen elmondható, hogy több százezer brit muszlim tűzi ki a brit nemzeti hovatartozásnak ezt a jelképét minden évben.

katonákra való emlékezésen keresztül a brit muszlimok is szerves részei, mindenképpen egy jelentős állomás ebben a folyamatban. A radikális és erőszakos cselekmények elkerülésének egyik lehetséges módja az, hogy megelőzzük a társadalmat alkotó egyének elidegenedését. Ehhez pedig szükség van egy olyan kollektív emlékezet megteremtésére, amelyhez a társadalom minden tagja képes emocionálisan kötődni. A Remembrance Day és a kollektív emlékezet hozzá köthető változásával a brit muszlimok bebocsátást nyertek a brit nemzeti identitás egyik legfontosabb szimbólumába, ez pedig egy biztató fejlemény. Egy másik hasonlóan biztató esemény London első muszlim polgármesterének megválasztása Sadiq Kahn személyében, 2016. május 9-én

A kölcsönös elfogadás és bizalom elmélyítése előtt azonban még számos további akadály tornyosul, amelyet a brit társadalomnak együtt kell leküzdenie a hosszú távú békés együttélés megteremtése érdekében.

Irodalom

- Allawi, Ali A.: *The Crisis of Islamic Civilisation*. New Haven, 2009, Yale University Press.
- Ansari, Humayun: *'The Infidel Within' - Muslims in Britain since 1800*. London, 2004, Hurst & Company.
- Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*. Budapest, 2013, Atlantisz kiadó. 324 p.
- Ballinger, Steven: *A million British Muslims reject extremists on poppy wearing*. London, 2013, *British Future*, forrás: <http://www.britishfuture.org/articles/news/million-british-muslims-reject-extremists-on-poppy-wearing/>, letöltve 2016.01.04.
- Casanova, José: *A vallás helye a szekuláris Európában*. In: *Eurozine* 9/2010, forrás: <http://www.eurozine.com/articles/2010-10-22-casanova-hu.html>, letöltve: 2016.02.15.
- Das, Santanu: *Experiences of colonial troops*. In: *British Library: World War One*. London, n.d., British Library, forrás: <http://www.bl.uk/world-war-one/articles/colonial-troops>, letöltve: 2016.05.01.
- Dawisha, Adeed: *The Second Arab Awakening*. New York, 2013, W. W. Norton & Company. 288 p.
- Fokasz Nikosz – Kopper Ákos: *Szenzációk kettős szerepben. Az emlékezés helyei és miliói a médiában*. In: *Szociológiai szemle*. 2009/4: 25-42.
- Forty, Adrian: *Introduction*. In: *Adrian Forty, & Susanne Küchler (szerk.), The Art of Forgetting*. Oxford, New York, 2001, Berg Publishers: 1-18p.
- Gyáni Gábor: *Nemzet, kollektív emlékezet és public history*. *Történelmi szemle*, 2012. 3 sz. 357–375 p.
- Goodhart, David: *The British Dream*. London, UK, 2014, Atlantis Books. 222 p.

- The Story Behind the Remembrance Poppy. London, n.d., Greatwar.co.uk, forrás: <http://www.greatwar.co.uk/article/remembrance-poppy.htm>, letöltve: 2016.02.12.
- Halbwachs, Maurice: A kollektív emlékezet és az idő. In: Felkai Gábor, Némédi Dénes és Somlai Péter: Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig. Budapest, 2000, Új Mandátum kiadó: 403-432.
- Hobsbawm, Eric: Inventing Traditions. In: Eric Hobsbawm and Terence Ranger (szerk.): The Invention of Tradition. Cambridge, UK, 1983 Cambridge University Press: 1-15.p.
- Hussain, Ed: The Islamist. London, 2007, Penguin Books.288 p.
- Lewis, Bernard: The Crisis of Islam. London, 2004, Phoenix, Orion House.224 p.
- Neuwirth, Angelika –Plitsch, Andreas: Crisis and Memory: Dimensions of their relationship. An introduction. In: Angelika Neuwirth, Andreas Plitsch (szerk.): Crisis and memory in Islamic societies. Würzburg, 2001, Ergon Verlag: 1-40 p.
- Pew Research Center: The Future Global Muslim Population - Projections for 2010-2030. Washington, D.C., 2011, Pew Research Center
- Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. In: AETAS Történettudományi Folyóirat 1999. 3 sz. forrás: http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-10.htm, letöltve: 2015.07.05
- Misztal, Barbara: Theories of Social Remembering. Maidenhead, England Open University Press. 2003. 168 p.
- Osterhammel, Jürgen: Colonialism: a theoretical overview. Princeton, New Jersey, 1997, Markus Wiener Publishers.
- Pataki, Ferenc: Kollektív emlékezet és emlékezéspolitika. In: Magyar Tudomány 2010. 7.sz.: 778-798.
- Riccardi, Andrea: Együttélés. Budapest, 2009, Európa Könyvkiadó. 228 p.
- Said, Edward: Orientalism. London, 2003, Penguin
- Shryock, Andrew: Islam as an Object of Fear and Affection. In: Adrew. Shryock: Islamophobia / Islamophilia. Bloomington, 2010, Indiana University Press: 1-12.
- Rostoványi Zsolt: Az Iszlám Világ és a Nyugat. Budapest, 2004, Corvina kiadó.439 p.
- Rostoványi Zsolt: Európai (euro -)iszlám vagy iszlám Európában, In: Rostoványi Zsolt: Az Iszlám Európában. Budapest, 2011, Aula Kiadó 13-99.p.
- Tibi, Bassam: Keresztes háborúk és Dzsihád. Budapest, 2003, Corvina Kiadó.268 p.
- Todorov, Tzvetan: The Fear of Barbarians. Cambridge, UK, 2010, Polity Press.248 p.
- Zebiri, Katherine: Orientalist Themes in Contemporary British Islamophobia. In: John L. Esposito, Ibrahim Kalin: Islamophobia. Oxford, New York, 2011, Oxford University Press: 174-188.

KISEBBSÉG- KUTATÁS

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Demokratikus deficit és közszféra az EU-ban

Müller, Jan-Werner: The EU's Democratic Deficit and the Public Sphere = Current History, March 2016, 83-88. p.

Beszélhetünk-e egyáltalán európai közszféráról? Az Európai Unió demokratikus elszámoltathatósága azon múlik, hogy az uniós polgároknak mennyi lehetőségük van közös politikai nézetek és esetleges követelések megalkotására közös kommunikációs csatornák segítségével. Régen az volt az uralkodó nézet, hogy az EU-nak nincs szüksége homogén „európai nemzetre” ahhoz, hogy demokratikusan működjön, viszont mindenképp szüksége van szupranacionális közszférára. Mostanában azonban sokan úgy vélik, hogy elég, ha az egyes nemzeti közszférák nyitottabbak az EU és egymás iránt, és ennek a nyitásnak vannak is bizonyos jelei. Ugyanakkor az eurókrízis és a menekültválság hatására a demokratikus elszámoltathatóság fogalma is megváltozott, hiszen az előbbieket soha nem látott kihívások elé állították az európai integrációs projektet.

Az EU-ban az embereknek notóriusan kevés beleszólásuk van a Brüsszel által meghozott, mindenkit érintő döntésekbe. Mindez azonban nem sokakat zavart az ún. „permisszív konszenzus” korszakában, azaz amíg az állampolgárok általában véve támogatták a további integrációt. A 90-es évektől kezdve azonban repedések jelentek meg ezen az áldásos közmegegyezésen. Akkoriban ébredtek rá ugyanis az emberek, hogy megszűnt az egyes tagállamok vétőjoga a közös politikákat illetően, az euró bevezetése pedig minőségi ugrást jelentett az integráció terén. Az EU azóta is azzal a dilemmával küzd, hogy hogyan vihetné közelebb Európát az állampolgáraihoz, miközben ez utóbbiak úgy gondolják, hogy ők nem ilyen lovat akartak. Ugyanakkor talán – az olyan

hangzatos páneurópai kampányok ellenére, mint pl. a „Speak Up Europe” – az európai elit sem vágyik igazán arra, hogy az állampolgárok kommunikáljanak egymással, és közös véleményt formáljanak.

Európa értelmiségi nagyágyúja és közéleti szakértője, Jürgen Habermas német filozófus szerint azonban a közsférában létrejövő páneurópai szolidaritás központi szerepet játszik az európai demokráciában. Habermas hangsúlyozza, hogy mivel már nem a klasszikus nemzetállamok korában élünk, amelyben a különböző lakosságcsoportokat az oktatás, a média és a sorkatonaság eszközeivel egységes nemzetté kellett gyúrni, nincs is szükség „európai nemzetre”. Elengedhetetlen viszont egy olyan közsféra megléte, ahol egyfajta közös politikai akarat ki tud alakulni. Ezek alapján egy demokratikusabb EU egy nemzeteken átívelő, európai média és páneurópai politikai pártok létezését feltételezné.

A 90-es években sok pénzt és szellemi energiát öltek abba, hogy létrehozzanak egy ilyen jellegű szupranacionális közsférát. Elindult a *European*, Európa „első nemzeti újságja” és a Euronews tévécsatorna, amely afféle európai CNN-ként tizenhárom nyelven sugározta az európai híreket. Az ezredfordulóra azonban a *European* jelentéktelenné zsugorodott, a Euronews rettenetesen alulfinanszírozott lett, a EuroparlTV pedig, amely az Európai Parlament tévécsatornája, nem sok nézőt tud a képernyők elé ültetni. A tényleges páneurópai média tulajdonképpen brit kötődésű (*Financial Times*, *Economist*, BBC), bár ők sem állítják magukról, hogy kifejezetten európai szemszögből vizsgálják az eseményeket. A *Politico* nemrégiben indult európai verziója ugyanakkor populárisabb stílusban, személyes történeteket felvillantva igyekszik „közelebb hozni” Európát az emberekhez.

Bizonyos értelemben ez a populárisabb irány a Bizottságnak is megfelelne. Az EU élete soha nem volt elég drámai ahhoz, hogy felkeltse az átlagemberek érdeklődését – a valódi drámák mindig zárt ajtók mögött zajlottak. 2010-ben Viviane Reding biztos forradalmat harangozott be Brüsszel kommunikációs stratégiájában. Attól kezdve igyekeztek egyetlen embert állítani a figyelem középpontjába, mintegy arcot adva az Uniónak: José Manuel Barrosót. Sajnos ugyanebben az évben bontakozott ki az euróválság is, és Barroso helyett leginkább Angela Merkel került reflektorfénybe mint kompetens európai vezető.

A helyzet iróniája, hogy miközben az euróválság az európai ügyekről való közös gondolkodásra ösztönözte az embereket, a szakértők elkezdtek úgy vélekedni, hogy a páneurópai demokrácia megerősítése érdekében talán elegendő lenne a nemzeti közszférákat érzékenyebbé tenni az európai témákra. Így egyrészt – vertikálisan – az Unió ügyei és közszereplői láthatóbbá válnának az egyes nemzeti szinteken, másrészt pedig – horizontálisan – az Unió lakosai egyszerre és egymás álláspontjára reagálva vitatnának meg egyes témákat. Tehát nem újfajta tömegmédiát kellene létrehozni, hanem a meglévőknek kellene más eszközöket alkalmaznia. A nemzeti közszférák vertikális és horizontális megnyitásának vannak is bizonyos jelei. Egyesek szerint az egységes, centralizált közszféra egyébként is idejétmúlt gondolat, hiszen rengeteg információforrás áll manapság a rendelkezésünkre, ami eleve töredékesebb közszférákat eredményez.

Néhány kommentátor a kommunikáció „európaibbá” válását még mindig a „közös európai identitás” kialakítása miatt tartja fontosnak, pedig ez utóbbi inkább előfeltétele, semmint eredménye lehet a közös európai eszmecsereének. Az „európaizálódás” nem azonos a politizálódással, ahogyan a politizálódás sem feltétlenül növeli az európai polgárok támogatását a további európai integráció mellett. Egyes megfigyelők szerint a politizálódás a legitimitás előfeltétele: csak akkor lesznek elfogadhatók a közösségre nézve kötelező érvényű döntéseket hozó intézmények, ha az állampolgárok úgy érzik, van választásuk és beleszólásuk. Az euróválság során a józan gazdasági érdek arra készítette a tagállamokat, hogy valódi párbeszédet kezdeményezzenek, tehát furcsa módon a krízis akár elő is mozdíthatja a tényleges európai integrációt.

Ugyanakkor az, hogy az EU legnagyobb vívmányaihoz, a schengeni határpolitikához és az eurózónához köthető válságokért Brüsszelt hibáztatják az emberek, gyengíti a határokon átvívelő szolidaritást. Noha tagadhatatlan, hogy a közös pénz és az útlevél nélküli utazás lehetősége megkövetelné az egységes és közös fiskális politikát és a külső határok egységes és közös védelmét, az elmúlt években mégis a nemzeti egoizmus dominált. Kevesen hajlandóak olyan döntéshozó jogkörrel és forrásokkal felruházni az Európai Bizottságot, amelyekkel rendezni lehetne az eurózóna súlyos egyenlőtlenségeit, vagy teljesen európai kézbe adni a külső határok védelmét.

Mindeközben kérdés, hogy egyáltalán hányan lennének vevők egy közös európai közszférára, hiszen egyre kevesebben olvasnak minőségi sajtót vagy néznek állami tévécsatornákat, ahol az Unió eseményei megjelennek a híradásokban. Ugyanakkor a média függetlensége is megkérdőjelezhető, hiszen a tulajdonosi köröknek is vannak politikai preferenciái. Az is igaz, hogy az európai integráció inkább a műveltebb és tehetősebb rétegek számára érték, mert ők profitálnak belőle, azok viszont, akiknek kevésbé megy jól a soruk (még olyan nyitott gazdaságokban is, mint Ausztria vagy Hollandia), ellenséges érzelmekkel viselkednek iránta. Ez a dinamika csak akkor változhat meg, ha az emberek közvetlen és pozitív élményekre tesznek szert más európaiakkal való találkozásokból. Ahogy Jacques Delors mondta egyszer: a közös piacba nem lehet beleszeretni, de egy másik európaiba igen.

Az EU jelenlegi problémáit nem az idő fogja megoldani. Azoknak, akik valóban meg akarják menteni az EU-t, fel kell ismerniük a közös közszféra fontosságát. Az, hogy emiatt sérülne a diverzitás, nem valós veszély: egy szupranacionális közszféra miatt még nem sorvadnának el az egyes nemzeti közsférák. A nemzeti közsférák kismértékű „európaizálódása” azonban édeskevés lesz az EU demokratikus legitimációjához.

A kulturális sokszínűség és korlátai Nyugat-Európában

Maxwell, Rahsaan: Cultural Diversity and Its Limits in Western Europe = Current History, March 2016, 95–101. p.

Nyugat-Európa kulturálisan sokszínűbb, mint valaha. Az emberek egyre mobilisabbak, hódít a kozmopolita életérzés, a világ minden részéről kaphatók árucikkek – a jelek szerint egy olyan Európa van kialakulóban, ahol az emberek a saját nemzetállamukon kívül számos egyéb kultúrára nyitottak. Ennek az szabhat gátat, hogy a kozmopolita értékekért nem minden európai lakos lelkesedik egyformán, és a sokszínűségnek sem minden formáját értékeli oly nagyra. A kulturális konzervativizmus a bevándorló közösséggel szemben táplált ellenséges érzésekben nyilván-

nul meg, az elmúlt hónapok közel-keleti menekültáradata és a terrorcselekmények sorozata pedig csak olaj volt a tűzre.

A kulturális sokszínűség iránti nyitottság és a szkepticizmus valószínűleg továbbra is párhuzamosan létezik Európában. Az, hogy melyik kerekedik fölül, erősen kihat majd az európai politikára és társadalomra. A szerző véleménye szerint a kozmopolita felfogás feltehetőleg tovább terjed és mélyül Nyugat-Európában. Ebbe az irányba mutat az árucikkek feltartóztathatatlan diverzifikációja, a vegyes házasságok növekvő aránya és a nem európai származású bevándorlók magas népszaporulati mutatói is. A kulturális diverzifikáció azonban még nem dönti le a népek és kultúrák közötti válaszfalakat. A szerző úgy gondolja, hogy a társadalmi osztályok és a vallási hovatartozás még az egyre erősödő kulturális sokszínűség korában is meghatározza és megosztja majd az európai társadalmat.

A kulturális diverzifikáció Európában sem új jelenség, de a globális migráció és a globalizáció rettenetesen felgyorsította. Különösen azok számára nyomasztó ez, akik még éltek a homogén nemzetállamok korában. A nemzetállamok mint kulturális, politikai és gazdasági egységek a 19-20. században alakultak ki, és váltották fel az addig falvakra és régiókra tagozódó közösségeket. Érdekes módon már a nemzetállamok megjelenése is egyfajta kulturális diverzitás volt, hiszen sok különböző csoportot fűztek egybe egy közös nyelv, szimbólumrendszer, közigazgatás stb. alá. Ugyanakkor szélesebb körű kulturális homogenitást testesítettek meg, mivel feltételezték, hogy az állampolgárok közös, más nemzetektől elkülöníthető identitással rendelkeznek.

A világ nemzetekre való felosztásának hátrányai már a 20. század elején megmutatkoztak, hiszen az államok közötti versengés vezetett az I. világháborúhoz. A II. világháborúban pedig a nemzetek „megtisztításának” zászlaja alatt követtek el súlyos népirtást. A II. világháború után az Európai Unió elődjét azért hozták létre, hogy korlátozzák a nemzetállamok destruktív versengési hajlamait. Az Európai Szén- és Acélközösség a gazdasági és politikai koordinációt tűzte ki célul – pontosan azért, hogy az európai nemzetállamok jobban egymásra legyenek utalva, és ne akarjanak háborúzni.

Az EU kritikussai azonban rámutattak, hogy az új európai társadalom előnyeinek nagy része valójában csupán a magasan képzett szakemberek számára elérhető, akik vagy nagy multinacionális vállalatoknál

dolgoznak, vagy megengedhetik maguknak, hogy elköltözzenek egy tetszőlegesen kiválasztott városba. Ráadásul az EU növekedésének következtében olyan politikai hatalmi központok alakultak ki, ahol a döntéshozóknak már vajmi kevés közük van az állampolgárokhoz, így elszámoltatni is nehéz őket. Megerősödött az euroszkepticizmus, mivel az emberek úgy érzik, hogy a társadalom „eleurópaiasodása” miatt odavész a nemzetállamok autonómiája, miközben csak kevés előny származik belőle.

További feszültségeket szül a globális migráció felerősödése. Nyugat-Európa először a 19-20. század fordulóján élt át hasonló bevándorlási hullámot, amikor a gyorsan iparosodó térségbe dél- és kelet-európai parasztok érkeztek új munkalehetőségek reményében. A migrációs dinamika a II. világháború után változott meg, amikor a nyugat-európai országok – az újjáépítéshez szükséges munkaerő hiányát orvosolandó – egyrészt Európa periferiáján lévő országokból, másrészt volt gyarmataikról kezdtek munkásokat toborozni. Ezekre a dolgozókra először „vendégmunkásként” tekintettek, de a 70-80-as évekre világossá vált, hogy a nem európai származású bevándorlók tömegei itt is fognak maradni, és új, kulturálisan sokszínű közösséget teremtenek. A legegyszerűbb kifogás, ami felmerült ellenük, az volt, hogy a többnyire muzulmán országokból érkezett bevándorlók konzervatív iszlám kulturális értékrendjük miatt nem képesek integrálódni a nyugat-európai társadalmakba. Ez viszont ördögi kört indíthat el, hiszen ha a bevándorlók megbélyegzettnek érzik magukat, valóban elfordulnak a többségi társadalomtól.

Mindeközben a politikák, a piacok és a kultúrák egyre inkább összefonódnak globális szinten. Bármilyen történések is a világ egy bizonyos pontján a politikában vagy a gazdaságban, a világ többi részén is azonnal érezteti a hatását. A kulturális diverzifikálódás elkerülhetetlensége tehetetlenséget és haragot szül az emberekben, amit a szélsőjobboldali pártok meg is lovagolnak. De vajon mit tartogat a jövő: tovább erősödik-e a sokszínűség, vagy óhatatlanul átcsap idegenellenességbe?

Az európai kultúrát máris átjárta az idegen kultúrák hatása. Mivel a fogyasztói világ mindig az újat és a különlegeset keresi, valószínű, hogy az európaiakat egyre több ilyen kulturális hatás fogja érni. Ami a demográfiai mutatókat illeti, a egyes házasságok és a születések száma alapján úgy tűnik, a jövőben Európa sokkal kevésbé lesz fehér és homo-

gén. A vegyes kulturális háttérrel rendelkező lakosság már most is jelen van az iskolákban és a játszótereken. Ugyanakkor a vallás még mindig jelentős akadály. De az is igaz, hogy a nem keresztények számára még a vallásnál is fontosabb, hogy saját nemzetükhöz tartozóval házasodjanak.

Mire számíthat tehát Európa a kulturális diverzifikálódás nyomán? Pozitívum, hogy a legkülönbözőbb háttérből érkezőket is jobban befogadják majd, és csökken a többségi és a kisebbségi lakosság közötti feszültség. Persze az, hogy az európaiak „vevők” a külföldi termékekre, még nem jelenti azt, hogy ugyanolyan nyitottak lennének az afrikai vagy ázsiai társadalmi/politikai értékrendre is. Tehát a kulturális diverzitás növekedése ellenére megmaradnak a választóvonalak, és ezek közül a legfontosabbak a vallás és a társadalmi osztály lesz. Az új kozmopolita életvitel előnyeinek nagy része (külföldi tanulás, munkavállalás, utazás) csak a közép- és a felső középosztály számára lesz elérhető, míg a munkásosztálybeli európaiak továbbra is minimálisan fognak csak profitálni a kulturális sokszínűségből, és ezután is a szélsőjobbra szavaznak. A társadalmi osztály olyan szempontból is fontos, hogy a felső középosztályba tartozó nem európaiak könnyebben tudnak asszimilálódni a kozmopolita európai környezethez és hozzáférni annak társadalmi és gazdasági előnyeikhez, mint az alacsonyabb sorban élők. Ez utóbbiak könnyebben tapasztalják meg a saját bőrükön a diszkriminációt, és ők maguk is elutasítják a multikulturális világot.

Ehhez jön még a vallási tényező és a terrorizmus miatti félelem az iszlámtól. A nem muszlimok megnyugtató végett az európai muszlimoknak folyton bizonygatniuk kell az európai értékekhez való hűségüket, ami megkeserítheti a szájízüket. Ráadásul azokat, akik muzulmán országokból érkeztek, személyes vallásosságuktól függetlenül muszlimnak tekintik. Még azok az európaiak is, akik egyébként nyitottak a kulturális sokszínűségre, idegesen viselkednek muzulmán külsejű emberek társaságában. Ebből pedig kölcsönös bizalmatlanság és társadalmi megosztottság származhat. Összességében egyre növekvő diverzitás várható a fogyasztói termékek és a demográfiai trendek terén, de a különböző emberek közötti valódi egyenlőség nem valósul meg, mivel az alapvető válaszfalak továbbra is megmaradnak.

Vége a „Pax Americana”-nak

Simon, Steven & Stevenson, Jonathan: The End of Pax Americana = Foreign Affairs, November/December 2015, 2–10. p.

Az Obama-kormány egyértelműen hátralépett az Egyesült Államok közelmúltban folytatott intervencionista külpolitikájához képest. A kritikusok ezt annak tulajdonítják, hogy ez a kormány nem szívesen vállal szerepet jelentősebb harci műveletekben a Közel-Keleten, és hogy maga Obama elnök is az USA visszafogottabb világpolitikai szerepvállalását részesíti előnyben. A valóság azonban az, hogy Washington 2001. szeptember 14. -e után indított katonai akciói meglehetősen kétes sikerűnek bizonyultak, és mind Amerikában, mind a térségben téves képzeteket alakítottak ki arról, hogy újabban mi számít „normális” amerikai beavatkozásnak. Az, hogy az Obama-kormány nem akar szárazföldi csapatokat bevetni Irakban és Szíriában, nem annyira meghátrálás, mint inkább korrekciós lépés: kísérlet arra, hogy helyreállítsák azt a stabilitást, ami évtizedekig jellemezte a térséget – hála az akkori amerikai politika visszafogottságának, nem pedig agresszív fellépésének.

A kevésbé harcias hozzáállás ugyanakkor nemcsak választás kérdése, hanem szükséges is. Egyesek szerint nehéz gazdasági időkben, amikor amúgy is kevesebb jut a katonai büdzsébe, túl költséges lenne expanzív külpolitikát folytatni. Mások úgy vélik, hogy az USA politikai kezdeményezései, így pl. az Iránnal kötött atommegállapodás eltávolította az USA-t hagyományos közel-keleti szövetségeseitől. Valójában azonban nem a washingtoni helyzet, hanem a térségbeli fejlemények indokolják a visszavonulást, mert jelen körülmények között minimális az esély a hatékony amerikai beavatkozásra. Ennek fényében nem megállítani kell az óvatos amerikai kivonulást a közel-keleti ügyekből, hanem pont hogy folytatni, legalábbis amíg nincsenek közvetlen veszélyben a legfontosabb amerikai érdekek.

A II. világháború és a 2001. szeptember 11-ei támadások közötti időszakban az USA volt az első számú status quo hatalom a Közel-Keleten, amely csak kivételes körülmények között vállalt katonai szerepet. Nem is volt erre szükség, mivel az USA érdekei nagyjából megegyez-

tek a térségbeli stratégiai partnereivel, és ezeket az érdekeket (a stabil kőolajárakat és -ellátást) minimális katonai jelenlét mellett, gazdasági és diplomáciai úton elő lehetett segíteni. Az elmúlt évtizedben azonban jó néhány – Washington politikájától független – tényező meggyengítette ezen szövetségek alapját. Ide tartozik a hidraulikus repesztés technológiája, amely az USA-t is a kőolaj-kitermelő óriások közé emelte. Másrészt a dzsihádzmus terjedése és felerősödése miatt kialakult egyfajta pániszlám identitás: a térségbeli erők már nem akarnak európai vagy amerikai segítséget elfogadni, nem érzik úgy, hogy az USA-nak tartoznának elszámolással, és az USA sem tartja kötelességének, hogy fellépjen partnerei érdekében.

Míndeközben a Közel-Kelet gazdasági-befektetési vonzereje is csökkent. A térség számos országában mostohák az életkörülmények, a fegyveres konfliktusok miatt menekülni kényszerül a lakosság, nincs oktatás és nincs jövő, az államok jelentős költségvetési hiánnyal és adóssággal küzdenek. Azok a közel-keleti társadalmi elemek pedig, amelyek korábban stabilan nyugatpártiak voltak (pl. a nemzeti katonaság, a kőolajipari elit, a szekularizált technokraták), elvesztették korábbi befolyásukat. Máshol, ahol hagyományos nyugatbarát erők maradtak hatalmon (pl. Egyiptomban), politikai céljaik és módszereik annyira eltávolodtak az Egyesült Államokétól, hogy a visszájára sült el a támogatás. A világi, technokrata, nyugatorientált arab elit felemelkedéséhez és az általuk vezetett társadalmi fejlődéshez fűzött remények már rég elpárologtak.

Miközben Amerika érdekei elhalványulnak a Közel-Keleten, annak esélye, hogy hatékonyan lépjenek közbe, szintén egyre csökken. Az al-Kaida decentralizációja és az ISIS térhódítása, a dzsihádisták expedíciós haderő és államszerű alakulat tovább növelte az USA hadászati képességei és a térséget fenyegető problémák közötti aszimmetriát. A liberális, elszámoltatható és demokratikus kormányok gyomra ugyanis nehezen veszi be azt a vérontást, amely egy elszánt és törvényeket nem tisztelő népcsoport elnyomásához szükséges, különösen, ha ezt a konfliktust számos etnikai és vallási törésvonal bonyolítja. Egy USA által vezetett katonai akció például az ISIS ellen bizonyára látványos csatateri győzelmeket hozna, de ami ez után következne, világosan

rámutatna a projekt hiábavalóságára. A helyi viszonyok pontos ismerete, a folyamatos és elégséges katonai jelenlét és a megfelelő szakemberek biztosítása, valamint elkötelezett, szövetséges helyi erők megléte nélkül Amerika ugyanúgy elvesztené ezt a háborút is, mint a 2003-as iraki inváziót vagy a NATO légi hadműveletét Líbiában 2011-ben. Még a kevésbé intenzív terrorizmusellenes akciók (folyamatos dróntámadások és rendszeres kommandós hadműveletek) is kockázattal járnának a végtelen civil áldozatok miatt, a lakosság dühe ugyanis az ISIS malmára hajtaná a vizet.

A fenti okok miatt az amerikai döntéshozóknak kétszer is meg kell gondolni, mielőtt belekeverednek bármelyik jelenlegi közel-keleti konfliktusba. Az Egyesült Államok elsődleges érdeke a Közel-Kelet stabilitása. A bonyolult amerikai érdekek és a valószínűleg tovább folytatódó Kína–USA rivalizálás abba az irányba mutatnak, hogy a legcélravezetőbb közel-keleti politika talán az lenne, ha az USA tartózkodna mindennemű tengerentúli katonai akciótól, abbahagyná a kvázi imperialista nemzetépítést, és helyette szelektíven vetné be jelentős befolyását az amerikai érdekek védelmében.

Ezen önmegettartóztató politika kritikusai azt mondják, hogy ha az USA nem juttatja kifejezésre a hatalmát, akkor Irán és az USA más őselenségei vérszemet kapnak, és a visszafogottság végül majd háborúhoz vezet. Azt azonban nehéz megjósolni, hogy a kardcsörtetés mennyiben provokál és mennyiben tart vissza egy potenciális ellenséget. Csak a jövő a megmondhatója, hogy az iráni–amerikai közeledés ígéretes folyamat-e. Irán igyekszik gyakorolni befolyását, ahol csak tudja, de nem egyértelmű, hogy domináns szerephez juthat-e a régióban. A nukleáris energiával kapcsolatos megállapodás nem adott nagyobb hatalmat Irán kezébe, viszont törést idézett elő az amerikai–izraeli kapcsolatokban, ugyanis ez utóbbiak szerint a túlságosan laza feltételek nem fogják Iránt megakadályozni abban, hogy atombombát készítsen. A mosolyszünet azonban valószínűleg nem jár majd súlyos gyakorlati következményekkel, hiszen az USA-nak stratégiai érdeke, hogy jó viszonyt ápoljon a térség legütőképesebb hadseregével rendelkező állammal. Másrészt az öböl menti arab államokkal is fontos fenntartani a jó kapcsolatot gazdasági okokból és a terrorizmusellenes harc miatt. Az óvatosság egy használ-

ható regionális amerikai katonai jelenlét fenntartását diktálja, hogy ne terjeszkedjen tovább az ISIS, és Iránnak se támadjon kedve megszegni a nukleáris megállapodást. De mindenféle nagyszabású expedíciós katonai akció kerülendő: a térségbeli partnereket kell aktívabb szerepvállásra ösztökélni.

Ezzel egyidejűleg Washingtonnak át kell szerkesztenie diplomáciai prioritásait. Mivel a 2011-es arab forradalmak utáni időszak megmutatta, hogy a legtöbb közel-keleti társadalom nem áll készen a demokráciára, az ilyen irányú amerikai erőfeszítéseknek sokkal visszafogottabbnak kell lenniük. Abba is bele kell nyugodni a vezetésnek, hogy középtávon nem igazán körvonalazódik a tartós palesztin–izraeli megbékélés, és a sorozatos kudarcok hiteltelenné teszik az amerikai közvetítést. Az Iránnal kötött megállapodást kihasználva most javítani lehetne az amerikai–iráni viszonyon, és kimunkálni egyfajta modus vivendit az irániak és a szaúdiak között, esetleg pont a szír helyzet közös kezelése kapcsán. Itt viszont minden félnek fel kell ismernie, hogy egyikük preferált beavatkozási módszere sem bizonyult sikeresnek, hiszen sem a rezsimet erőszakkal leváltó lázadók támogatása, sem az Irán és Oroszország által Asszádnak nyújtott segítség nem tudta kibillenteni a mérleg nyelvét. Teherán – a Hezbollah által is támogatott – békejavaslata szerint nemzeti egységkormány alakulna, és átdolgoznák az alkotmányt, miközben Asszád, illetve rezsimje rövid ideig még hatalmon maradna.

Ha sikerrel járna a diplomáciai erőfeszítés, gátat lehetne szabni a dzsihad terjedésének, enyhülne a humanitárius válság, és Amerika presztízse is helyreállna. Mindez pozitív fényt vetne az Iránnal kötött nukleáris megállapodásra is, és Izraelt meggyőzné az új amerikai irány hatékonyságáról. Ehhez újra össze kellene hívni a 2014 februárjában léket kapott II. genfi konferenciát az összes eredeti résztvevővel. Persze az átmeneti megállapodásokat sem lesz könnyű tető alá hozni, de ha sikerülne taktikai tűzszünetet kötni a rezsim és a mérsékeltbb ellenzéki erők között, az alapján már el lehetne kezdeni tárgyalni a szélesebb körű politikai megállapodásról, és a felek végre koncentrálnának a közös ellenség, a dzsihadisták elleni harcra.

Az amerikai elsőbbség hosszú időszaka lassan lejár a Közel-Keleten. Az USA-nak tovább kell mérsékelnie a jelenlétét, de úgy, hogy köz-

ben se Irán ne tegyen szert atomfegyverekre, se az Iszlám Állam vagy más szalafista dzsihádisták hatalma ne nőjön meg ugrásszerűen. Hasztalan azzal próbálkozni, hogy erőszakkal alakítsák át a régiót, vagy megoldják a palesztin–izraeli konfliktust. Washington kivonulása a helyzetből azt is jelenti, hogy szövetségesei nagyobb önállósággal hozhatnak katonai döntéseket. Az USA-nak világossá kell tennie, mennyi és milyen jellegű támogatást hajlandó adni szövetségesei katonai akcióihoz. Ezért jobb kétoldalú és sokoldalú kommunikációra és előretervezésre van szükség. A dzsihádismus megfékezése most fontosabb, mint a szíriai rezsim leváltása. Amerika konstruktív visszavonulásához az is szükséges, hogy közvetlenül ne lépjen szövetségesei „tyúkszemére”, és tőlük is várja el egymás prioritásainak tiszteletben tartását. Ezt nem meghátrálásnak kell tekinteni, hanem egészségesebb és kiegyensúlyozottabb amerikai–közel-keleti kapcsolatok kezdetének.

Putyin hatalmi játszmái Szíriában

Stent, Angela: Putin's Power Play in Syria = Foreign Affairs, January/February 2016, 106–113. p.

2015. szeptember végén Oroszország légi csapásokat mért Szíriára elvileg azzal a céllal, hogy harcoljon a terrorista csoportok ellen. Évtizedek óta ez volt Oroszország legjelentősebb katonai akciója a Közel-Keleten. Ugyanakkor sikeresen elterelte a figyelmet az orosz–ukrán helyzetről, és lehetetlenné tette, hogy a Nyugat továbbra is elszigetelje Moszkvát. Oroszország most már a szír konfliktus egyik szereplője lett, és az USA-nak ki kell találnia, hogy hogyan kezelje ezt a helyzetet.

Oroszország szíriai beavatkozása rámutatott, hogy Moszkva globális szereplő kíván lenni, és részt kér minden fontos nemzetközi döntésből. Putyin nem rejtette véka alá ezt a szándékát – már a 2008-as orosz–grúz háború is arról szólt, hogy Oroszország nem hagyja, hogy a korábbi szovjet érdekszférába tartozó területek a Nyugathoz közeledjenek. Az USA és szövetségesei azonban folyamatosan alábecsülték, hogy

Moszkva meddig hajlandó elmenni annak a világrendnek a megváltoztatása érdekében, amelyet szerinte a Nyugat kényszerített rá a Szovjetunió felbomlása óta.

A 2016-os elnökválasztás hajrájában az Egyesült Államoknak két fogós kérdést kell tudnia megválaszolni az Oroszországgal kapcsolatos bánásmódot illetően. Először is el kell döntenie, hogy milyen természetűek Oroszország céljai Szíriában és Ukrajnában. Másrészt Obama utódjának ki kell találnia, hogyan menedzselje a kapcsolatát Putyinnal. Ha a következő elnök az amerikai érdekekkel összhangban akarja ezt megtenni, akkor olyan konkrét területekre kell koncentrálnia, ahol a két ország együtt tud működni, pl. a nukleáris energiára vagy a hagyományos katonai kérdésekre. Oroszország további izolációja nem tartható fenn. Ehelyett a következő amerikai kormánynak inkább arra kellene törekednie, hogy világossá tegye a Kreml számára az amerikai érdekeket és értékeket, és össze kell fognia a szövetségeseivel, hogy Oroszország ne bomlassza tovább a hidegháború után kialakult állapotokat.

Az elmúlt negyed évszázad során Moszkva és Washington akkor tudott a legjobban együtt dolgozni, ha Moszkva úgy érezte, hogy egyenrangú partnerként kezelik (pl. az Iránnal tető alá hozott nukleáris megállapodás esetében). Hatékony volt az együttműködés akkor is, amikor közösek voltak bizonyos pontosan meghatározott érdekeik, pl. a tálibok elleni harcban. A mostani terroristákkal szemben azonban már nem tudnak ilyen jól fellépni, mert nem értenek egyet abban, hogy kik is a terroristák a szíriai csoportosulások közül. Kudarcos volt az együttműködés olyan esetekben is, amelyekben Oroszországgal szomszédos államokról és a NATO-val való szövetségről volt szó, mivel az egyre bővülő NATO-t Moszkva fenyegetésként éli meg.

Az, hogy Putyin a szíriai beavatkozás mellett döntött, az orosz hatalommal és befolyással kapcsolatos aggodalmakban gyökerezik. Putyin azért támogatja Szíria hivatalos hatóságait, mert az ellenük való harc csupán még több terroristát fog mozgósítani. Nem magához Asszád elnökhöz ragaszkodik annyira, viszont ellenez minden olyan beavatkozást, amely a Közel-Kelet erős embereinek hatalmát gyengíti. Az orosz elnök szemében az iraki, szíriai és észak-afrikai felfordulás, valamint az Iszlám Állam térnyerése annak tudható be, hogy a Nyugatnak nem

sikerült rendesen átgondolni annak a következményeit, ha aláássák a totalitárius rendszereket ebben a térségben. A katonai erők bevetésével Szíriában Moszkva azt üzeni a régió többi szereplőjének, hogy az USA-val ellentétben Oroszország támogatja a kormányokat a népfelkelőkkel szemben, és nem hagyja őket magukra, amikor ellenzéki csoportok megpróbálják megszerezni az irányítást (mint mikor az USA cserbenhagyta Mubarak elnököt 2011-ben Egyiptomban.)

A szíriai hazardírozás tehát az orosz befolyás visszaszerzésére tett kísérlet a térségben. Ennek hatására 2015 második felében Egyiptom, Izrael, Jordánia, Kuvait, Szaúd-Arábia és az Egyesült Arab Emírségek vezetői mind tiszteletüket tették Moszkvában, és különböző együttműködési megállapodásokat írtak alá Oroszországgal. Putyin számításai mögött otthoni politikai tényezők is meghúzódnak. A Krím-félsziget elfoglalása után Oroszország ellen bevezetett szankciók érzékenyen érintették az országot, főleg az olajárak globális szintű zuhanásával és az orosz gazdaság már korábban is létező strukturális problémáival kombinálva. A Kreml úgy enyhített a helyzeten, hogy befagyasztotta az ukrajnai konfliktust: 2015 szeptemberében az orosz szeparatisták tüzszünetet kötöttek az ukrán erőkkal. Most, hogy az ukrajnai helyzet „megoldódni” látszik, Oroszország a konfliktus kirobbantója helyett olyan fényben láthatatja magát, mint a terrorizmus elleni globális kampány felelősségteljes résztvevője.

Oroszország úgy tüntette fel a szíriai katonai beavatkozását, mint olyan terroristaellenes akciót, amely csökkenti a Szíriából Európába érkező menekültek számát – de valójában ellenkező hatást is kiválthat. Ráadásul az alavita Asszád-kormányt támogató orosz légitámaszpontok hatására még több orosz csatlakozhat az ISIS-hez, és elidegenítheti Oroszország saját szunnita lakosságát, amely mintegy húszmillió főt számlál. Putyin beavatkozása vegyes üzenet volt: az orosz elnök egyrészt az USA-t vádolta a kialakult helyzetért és az ISIS megerősödéséért, másrészt viszont felajánlotta segítségét Amerikának egy Iszlám Állam elleni koalícióhoz. Úgy azonban nehéz lesz koalícióra lépni, ha nem tudnak megegyezni arról, hogy ki is az ellenség.

Nemrégben még az volt Washington politikája, hogy elkerülje a légi csapásokba bonyolódást. Óvatosan növelve szárazföldi jelenlétét, az

oldalvonalról figyelte Oroszország fellépését, és arra várt, hogy Oroszország vajon ingoványos talajra téved-e. A 2015. novemberi párizsi támadások azonban felülírták Washington számításait, és új lendületet adtak az orosz–amerikai együttműködésnek. A G-20-ak törökországi találkozásán Obama és Putyin megállapodtak, hogy támogatják a tüzszünetet Szíriában, és megkettőzik diplomáciai erőfeszítéseiket a polgárháború megállítása érdekében.

Obama fennmaradó hivatali idejében a szír és az ukrán helyzet miatti feszültségek fogják meghatározni az orosz–amerikai viszonyt. A legtöbb, ami elérhető Ukrajnában, az a konfliktus befagyasztása a jelenlegi orosz–ukrán erőviszonyok mellett. Az USA pedig valószínűleg továbbra is szerény gazdasági és politikai támogatást fog nyújtani Ukrajnának, de egyéb segítséggel nem provokálja Oroszországot. Ami Szíriát illeti, a közvetlen orosz–amerikai katonai együttműködésre kis esély van, az USA pedig nem fog jobban elköteleződni katonailag. De még ha sikerülne is az USA-nak hatékonyan reagálni Oroszország szíriai tevékenységeire, vagy együttműködni vele, semmi garancia nincs arra nézve, hogy Putyin nem erősíti meg az orosz katonai jelenlétet máshol.

A Fehér Ház következő lakójának meg kell határozni az amerikai érdekeket Szíria és Ukrajna ügyében, és hogy mikor és miben tudna az USA együttműködni Oroszországgal. A Szovjetunió bukása óta négy elnök próbálkozott azzal, hogy új alapokra helyezze a két ország kapcsolatát, és gyümölcsözőbbé tegye azt, de ez mind ez ideig nem sikerült. Oroszország nem olyan irányba fejlődik, ahogyan azt a Nyugat a 90-es években elképzelte, de az USA-nak a tényleges Oroszországgal kell megtalálnia a közös hangot, nem pedig egy elképzelt vagy remélt verzióval. De amíg maga a Kreml tekinti fő ellenségének és minden baj okának az USA-t, addig a közös célokért való együttes fellépés csak álom marad.

Oroszország Kína szemével

Ying, Fu: How China Sees Russia = Foreign Affairs, January/February 2016, 96–105. p.

Miközben némi elhidegülés tapasztalható Oroszország és az Egyesült Államok, illetve a nyugat-európai országok között, Kína és Oroszország szívélyesebb viszonya láttán a szakértőkben felmerült a kérdés, hogy esetleg szövetség is kialakulhat-e köztük. A hidegháború lezárása óta két nézet vetekszik egymással nyugati körökben az orosz–kínai viszonyt illetően. Az egyik szerint a Moszkva és Peking közötti kapocs sérülékeny és bizonytalan, egyfajta „kényszerházasság”, tehát nem várható, hogy a két ország szorosabbra fűzné a szálakat. A másik nézet szerint viszont stratégiai és ideológiai szempontok alkotják az orosz–kínai kapcsolatok alapját, így előbb-utóbb Nyugat- és Amerika-ellenes szövetséget fognak kötni, hiszen az USA mindkettő szemében potenciális akadály céljaik elérésével szemben.

Valójában egyik nézet sem ragadja meg a kapcsolatuk valódi természetét. Kína és Oroszország között stabil stratégiai partnerség van, amelyet egyáltalán nem a kényszer szült: komplex, tartós és mélyen gyökerező. Bár a nemzetközi kapcsolatok hidegháború utáni alakulása csak még közelebb hozta egymáshoz a két országot, Kínának nem érdeke formálisan szövetséget kötni Oroszországgal. Peking abban bízik, hogy Kína és Oroszország olyan kapcsolatot tud fenntartani egymással, amely biztonságos környezetet jelent a két szomszéd számára, amely hozzásegíti őket egyéni fejlődési céljaik eléréséhez, és amelyben különbözőségeik ellenére támogatni tudják egymást egy kölcsönösen előnyös együttműködés keretében.

Számos rövid életű szövetség után Kína és az akkori Szovjetunió a kommunizmus utolsó éveiben (1989-ben) normalizálta viszonyát. Közös kijelentették, hogy bilaterális kapcsolatukat „egymás szuverenitásának és területi integritásának kölcsönös tisztelete, az agresszió kölcsönös elutasítása, az egymás belügyeibe be nem avatkozás, az egyenlőség, a kölcsönös előnyök és a békés egymás mellett élés” elveire helyezik. 1991-ben aztán szétesett a Szovjetunió, és az újonnan megalakult Orosz Föderáció az atlantista megközelítést tette magáévá. Moszkva

azonban – csalódván az amerikai és európai segítségnyújtási ígérekben, és felbőszülvén a NATO keleti bővítésén – ismét Ázsia felé kezdett fordulni. 1992-ben Kína és Oroszország bejelentette, hogy kölcsönösen baráti országnak tekintik egymást, és tiszteletben tartják, hogy minden népnek szabad joga megválasztani a fejlődési pályáját, a társadalmi berendezkedés és az ideológiai különbségek pedig nem akadályozhatják a kapcsolatok normális fejlődését.

Az orosz–kínai kapcsolatok azóta is egyre mélyülnek. Az elmúlt húsz évben számos kétoldalú kereskedelmi és befektetési megállapodás született. 2011-ben Kína lett Oroszország legjelentősebb kereskedelmi partnere. A két ország további nagy horderejű egyezségeket is tervez az atomenergia-termelés, a repülőgépgyártás, a gyorsvasút és az infrastruktúrafejlesztés területén. Különböző multinacionális pénzügyi intézményekben is együttműködnek, pl. az Ázsiai Infrastruktúra Befektetési Bank és az Új Fejlesztési Bank tevékenységeiben. Ami a nemzetbiztonsági kapcsolatokat illeti, ott is szorosabbra fűzték a szálakat. Kína lett az orosz fegyverek egyik legnagyobb importőre. Magas rangú katonai vezetőik tanácskoznak egymással, egymás egyetemere járnak továbbképzésre, és közös hadgyakorlatokat tartanak.

A hadászati és a gazdasági együttműködésen túl a két ország politikailag is rendezte viszonyát. 2008-ban évtizedes területi vitát sikerült békésen megoldaniuk, és formálisan kijelölték közös határszakaszuk vonalát. Az elmúlt években rendszeresen találkoztak egymással a kínai és orosz államfők és miniszterek. 2013 óta Xi Jinping elnök ötször utazott hivatalos látogatásra Oroszországba, Putyin elnök pedig háromszor viszonzta azt. Összességében elmondható, hogy a kínai elnök hivatali ideje alatt a külföldi államfők közül Putyinnal találkozott a legtöbbször.

Természetesen a különbségek is megmaradtak a két ország között. Oroszország hagyományosan inkább Európa felé fordul, míg Kína Ázsiára fókuszál. A diplomáciában Oroszország az erőteljes, aktív és meglepő diplomáciai manőverek híve, Kína diplomáciája ezzel szemben reaktív és óvatos. A két ország lakossága között is maradt némi bizalmatlanság: Kína felemelkedése az oroszok egy részében félelmet kelt, míg a kínaiakban orosz területfoglalásokhoz kapcsolódó történelmi sérelmek hagytak tüskét. Mindezek ellenére Kína és Oroszország a két-

oldalú kapcsolatok építése mellett tette le a voksát, mivel megértette, hogy csak összefogva érhetik el saját nemzetük biztonságát és fejlődését. Együttműködésük a nemzetközi erőterben is egyensúlyt eredményez, és megkönnyítheti bizonyos nemzetközi problémák megoldását. Bizonyos dolgokban egyetértenek, másokban nem, de képesek kezelni a véleménykülönbségeket, miközben a megegyezéssel területek számát is növelik.

A szíriai és az ukrajnai orosz beavatkozáshoz való kínai hozzáállás jól példázza a két ország kapcsolatának működését. Kína, bár világosan kijelentette, hogy Ukrajna függetlenségét és területi integritását tiszteletben kell tartani, arról sem feledkezett meg, hogy alkalmasint milyen Nyugat által támogatott forradalmak zajlottak le a szovjet utódállamok területén. Szíriával kapcsolatban az a hivatalos pekingi álláspont, hogy Oroszország a szíriai kormány felkérésére indított támadást terrorista és szélsőséges erők ellen, amelyet az USA nem helyeselt ugyan, de kész együttműködni Moszkvával a terrorizmus legyőzése érdekében. A kínaiak abban bíznak, hogy Oroszország, az Egyesült Államok, Irán és egyéb térségbeli szereplők tárgyalásos úton megoldják majd a konfliktust. Kína számára az USA és Oroszország kakaskodása nem új keletű összecsapás, csupán az eredeti hidegháború lezárásának elhúzódása.

Mivel Kína, Oroszország és az Egyesült Államok egymással való kapcsolata szorosan összefügg, érdemes megvizsgálni Kína és az USA viszonyát is. A kínai–orosz kapcsolatokhoz képest Peking és Washington kapcsolata átfogóbb és bonyolultabb. Kína és az USA együttesen a világ GDP-jének egyharmadát adja. Harminchét éve, amikor a Kínai Népköztársaság először felvette a diplomáciai kapcsolatot az USA-val, senki sem gondolta, hogy ilyen erős partnerség fog belőle kikerekedni. Ugyanakkor jelentős strukturális különbségek nehezítik a két ország kapcsolatát: politikai értékrendszerük és kormányzati rendszerük meglehetősen eltérő. Kína növekvő gazdasági erejét és erősödő nemzetközi befolyását sok amerikai tekinti fenyegetésnek Washington a világban betöltött vezető szerepére. Kína már most is a világ második legnagyobb gazdasága, a GDP-je 2020-ra várhatóan megközelíti az USA-ét. Eközben Peking az amerikai hadihajók jelenlétét szemléli gyanakvással a Dél-kínai-tengeren.

Ezzel együtt a kínai vezetők tudják, hogy országuk a világgazdaságba való sikeres integrációnak köszönheti gyors felemelkedését. Éppen ezért Kínának a nemzetközi rend fenntartása az érdeke az ENSZ központi szerepének megőrzésével. A kínai diplomáciai erőfeszítések egyik fontos alkotóeleme a kínai–amerikai kapcsolatok javítása. Barack Obamánál tett 2013-as látogatása során Xi elnök kifejtette, hogy Kína és az Egyesült Államok újfajta együttműködési modellt vezet be, amely a konfrontáció kerülésén, a kölcsönös tiszteleten és a mindkét fél számára előnyös megoldásokon nyugszik. A legutóbbi állami szintű látogatás rendkívül gyümölcsöző volt: megegyezés született többek között a makroökonomiai politikák összehangolásáról, az éghajlatváltozásról, a globális egészségügyről, a terrorizmus elleni harcról és az atomsorompóról. Megvitatták a kiberbiztonság kérdését is, amely korábban sok feszültség forrása volt a két ország között.

Kínának tehát nem érdeke egy Amerika-ellenes tömb vagy szövetség létrehozása. Kína, Oroszország és az USA kapcsolatát leginkább egy egyenlőtlen oldalú háromszöggel lehet megragadni, amelyben a kínai– orosz kapcsolat a legstabilabb, a kínai–amerikai viszony hullámzó, míg az orosz–amerikai viszony jelenleg a legfeszültebb. Kína szemszögéből ez a hármas rendszer nem arról szól, hogy két játékos szövetezik a harmadik ellen. Ahhoz, hogy a nagyhatalmak közötti vetélkedés ne torokljon háborúba, az szükséges, hogy a különbségek tiszteletben tartása mellett keressék az együttműködés lehetséges területeit a nemzetközi jog normáin és elvein alapul világrend keretein belül.

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

Romániai német emigráns írói portrék (Manfred Winkler, Walter Biemel, Hans Bergel)

Tempian, Monica: Zwischenwelten – Manfred Winklers Gedichte der Übergangszeit nach 1959; Diaconu, Mădălina: Ein Leben voller Glücksfälle (Walter Biemel); Windisch-Middendorf, Renate: Hans Bergel zum 90. Geburtstag. = Spiegelungen. 10. Jg. 2015. No. 2. 97–105; 233–241; 279–285. p.; Manfred Winkler–Hans Bergel: Wir setzen das Gespräch fort...: Briefwechsel eines Juden aus der Bukowina mit einem Deutschen aus Siebenbürgen. Berlin: Frank & Timme 2012. – <https://books.google.hu/books?>

1. Csernovic – Temesvár – Tel-Aviv: Manfred Winkler (1922–2014), német-újheber kétnyelvű költő

Manfred Winkler: a volt osztrák-bukovinai, 1918/19-ben Romániához csatolt Csernovic német-zsidó értelmiségéből kiemelkedő költőszemélyiség, Paul Celan kortársa és honfitársa. Az osztrák időszakban kiépült, Bécs felől táplálkozó német nyelvi örökség bázisát az összekapcsolódás az új nagy-román állam több más, német ajkú lakosságot felvonultató területi szerzeményével (mint Erdély, mely Máramarosnál egyébiránt a volt Bukovinával határos) tovább erősítette. Ezt az 1900 körül megizmosodó bázist Csernovicban egyre inkább az erőteljes létszámú zsidó értelmiség képviselte, s őrizte is még tovább, egészen a régió második világháborús felbomlásáig. 1940–44 között a német–orosz front kialakulásával, a váltakozó orosz és német megszállással, s már a holokauszt korai ütemével sújtott térség zsidósága, miután a 90 ezernyi telepes németet egyetlen átfogó (Moszkvával egyezményes) akció keretében kivonták, felerészben áldozatul esik az eseményeknek, a megbújt, menekülő másik fele legkétszörösebb a háború végével szétszóródik. Az ekkor felosztott Bukovina északi

fele – Csenoviccal (Csernivci) – Szovjet-Ukrajnához kerül, és ide (egészen marginális kivételekkel) nincs visszatérés. A túlélők soraiban azok a pályájukon épp csak induló író-költő tehetségek vagy reménybeli alkotók is helyet foglalnak, akik részint a változó román határok közé repatriálnak, vagy frontvonalakon átvergődve emigrációs teret keresnek Párizstól Tel-Avivig vagy New Yorkig, és kibontakozó munkásságukkal egy német (vagy esetleg jiddis) nyelvű, területen kívüli, virtuális bukovinai-zsidó irodalmiság hírnevét öregbítik. Néhányuk legfeljebb kitart a kommunista rendszert építő Romániában; az Izrael állam területére telepedők esetenként vállalkoznak/rákényszerülnek a németről újhéberre történő nyelvváltásra. Az önmagába zárt bukovinai német nyelviség épp bőtermőre forduló ágát – immár területen kívül – a megélt sorsáldozat, pusztulás, elűzetés szorítása s a tanúságtétel kihívása borítja virágba a maga hihetetlen gazdagságában. A folyamat része a számvetés a gyilkos náci beszéd szennyével terhelt német idióma újrakonstrukciójának feladatával. A vonulat legismertebb, világirodalmi rangú alakja: Paul Celan (1920–1970), nagy nevű további képviselői: Rose Ausländer (1901–1988), Alfred Gong (1920–1981), Moses Rosenkranz (1904–2003), Immanuel Weissglas (1920–1979). A teljesebb kört az aacheni Rimbaud-Verlag máig több mint 80 kötettel tisztelgő bukovinai könyvsorozata (*Texte aus der Bukowina*) több mint 30 (!) szerzővel reprezentálja.

Manfred Winkler a zsidó-bukovinai plejád kezdetben Románián belül meghúzódó, majd az 1950-es évek végén – a kiutazás hosszúságát követően – Izraelbe kitelepedett tagja. (A biográfia részleteit illetően általában szűkszavú és ellentmondó is az információ.) A vagyonos szülők (apja befolyásos ügyvéd) s bátyja az 1940/41. évi szovjet megszállás idején politika tisztogatások áldozatául esnek, őt magát a német támogatással visszatérő román hatóságok a fasiszta Antonescu-rezsim intézkedéseivel a hírhedt transznisztriai munkatáborba deportálják. Innen szabadulva az 1944-ben közeledő szovjet front elől átszökik Erdélybe, majd kiköt Temesvárt, ahol bizonytalan létviszonyok mellett írni kezd, és sematikus közéleti költeményekkel, gyerekversekkel (1956–58 között három német nyelvű kötetkiadás erejéig) vált belépőjegyet az irodalomba. Izraelbe kijutva – csernovici líceumi éveit, a temesvári egyetemen látogatott néhány szemeszter után – a jeruzsálemi Héber

Egyetemen tanul, majd a Theodor Herzl archívum munkatársa. Költői törekvéseit merőben új utakon folytatja; párhuzamosan képzőművészettel kezd foglalkozni. (Szobrászkodik, továbbá verseihez készít illusztrációkat.) Német nyelvű munkássága kapcsán – a Külföldi-német PEN tagjaként is – csatlakozik az e nyelven alkotó, lényegében marginalizált izraeli szerzők Lyris elnevezésű jeruzsálemi köréhez. Rövid időn belül azonban már héberül is ír, sőt héber kötetei (Tel-Aviv, 1965, 1970 stb.), valamint ezekből vett angol válogatások (*If my hands were mute*, valamint *Mirrored darkness*, St.Luis/London 1979, illetve 1983) kurrensen meg is jelennek, jóval azelőtt, hogy az új alkotói korszak német termése az olvasó elé kerülne: *Unruhe* (München, 1997), *Im Schatten des Skorpions* (Aachen, 2006), *Im Lichte der langen Nacht* (uo. 2008) stb. Németországi felfedezése tulajdonképp Hans Bergel, ugyancsak Romániából kitelepült erdélyi szász író (lásd 3. portrénkat!) kései kapcsolatfelvételének köszönhető, aki közös romániai időszakukból származó ismeretségüket – immár müncheni láthatáráról – feleleveníti, s a müncheni „Délkelet-német Kultúra Intézeténél” kezdeményezi Winkler költői munkáinak közreadását. Bergel és Winkler között a sok évtized múltán felújult kapcsolat keretében egyidejűleg kezdetét veszi egy, Winkler haláláig folyó levelezés is, melynek jó évtizedes folyama 2012-ben kötetben lát napvilágot (*Wir setzen das Gespräch fort ...: Briefwechsel eines Juden aus der Bukowina mit einem Deutschen aus Siebenbürgen*, Berlin, 2012). A levelek gazdagon kommentálják a partnerek részben közös, a háború utáni diktatúrák embertelenségét is magába foglaló 20. századi tapasztalatának summáját, az írói-költői stratégiák elemeire is fényt vetve.

Winkler voltaképp párhuzamosan alkot német, illetve újhéber nyelven, anélkül hogy egyedenként a szövegek egymás nyelvi változatai lennének; a két nyelv viszonya a szövegalkotás folyamatában átfogóan intertextuális. A két nyelv találkozásában különleges szerepet nyer azután Winkler fordítói munkássága, különös tekintettel a (több kötetben szintén folyamatosan közreadott) Celan-fordításokra, melyek a kiemelkedő ex-bukovinai pályatárs archaikusan reduktív, a történelmi pusztulás, a halál-áldozat, az egyetemes otthontalanság megélt tapasztalatát rejtjelekbe záró nyelvi paradigmáját vezetik át az eredendő archaikus szervezettségű másik nyelv terébe. E ponton figyelmet

érdemel már Celan beható héber nyelvismerete, ami közreműködhetett német költői nyelvének alakításában. Winkler egyébként meghatározó szerepet vállalt Celan 1969-es, halála előtt egy évvel tett izraeli látogatásának eseményeiben; németből egyébként mást is, nyelvi érzékenysége más oldalát kidomborítva például Rilkét fordít, emellett lefordította a galíciai Soma Morgenstern más szemlénkben említett, *Die Blutsäule* című, a holokauszt emlékezetének szentelt művét, továbbá románból is átültet újhéberre.

Hogy Winkler újhéber költői gyakorlata miként hat ki a németül írt versek nyelvalkítására, arra nézve egyelőre nem áll rendelkezésre érdemlegesebb észrevétel. Egyáltalán, a leíró-elemző közelítés mérhetetlen elmaradásban van Winkler költői útjának felmérését illetően. Kiindulásul figyelembe vett aktuális forrásunk, melyet a fentebb említett intézet egyetemi keretekbe integrált jogutódja (IKGS – Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas) ad ki, a költő két év előtti halála után ide került német nyelvű hagyatéknak épp csak megkezdett feldolgozása alapján közöl benyomásokat (Erdélyből elszármazott, Wellingtonban és Münchenben működő germanista tollából), s kitekintését az izraeli időszak korai útkeresésére szűkíti. A kiadatlan szövegek fonálán a szerző jelzése szerint jól érzékelhető a vilásképi-poetológiai útkeresés, amit a később publikált szövegek elvetett variánsai fémjeleznek. Winklernél egészében véve egy olyan, a Celanéhoz hasonló, ám maradéktalanul saját költői térformálás körvonalazódik, ahol a celani arányokban megjelenő átfogó és nagy súlyú mondanó a megtapasztalás földrajzi-történelmi teréből kiszakadt területenkívülség hermeneutikai feltételei között válik megrogzíthatóvá, egyféle *tabula rasa* „szabad” kitöltésének lehetőségével.

2. Brassó – Freiburg i. Br. – Düsseldorf: Walter Biemel (1918–2015), művészetteoretikus, filozófus

Biemel a blickfang szerint az erdélyi szászság „legkiemelkedőbb filozófusa”. Valósabb meghatározással azt mondanánk: a 20. századi nyugat-európai filozófiai kultúra egyetlen kiemelkedő képviselője, aki az erdélyi szászság köréből érkezik. Erdélyisége a szakterületen belül – írók és költők seregével ellentétben – eléggé magában álló, amellett a pálya-

társak szemében merőben közömbös jelenség, a szűkebb szakma kerekein kívül a kortársi világ pedig talán máig a nevét sem ismeri. A kitelepült szászág németországi közülete is csak 1997-ben, nyolcvanéves korában tünteti ki az „Erdélyi Szász Kultúra” díjával (mely alkalommal maga is hitet tesz „erdélyisége” mellett), díszdoktorává a bukaresti egyetem még ennél is később fogadja. Legalább a kelet-közép-európai tájékozódás számára ennek azonban nem kellene így maradnia. S mérlegre tehetjük azt is: erdélyi peremekről induló útján – kiváló tehetsége birtokában – jó ösztöne mellett talán kivételesen szerencsés sorsa is vezette.

Walter Biemel atyja Brassó nagy tekintélyű, a város komolyzenei életében fontos pozíciókat betöltő, a Trianon utáni román rendszerhez lojálisan viszonyuló polgára. Gyermeke számára a tehetség mellett a felkészülés legjobb lehetőségei adóttak. A nagy hírű Honterus-gimnáziumban végzett tanulmányokat követően a bukaresti egyetem hallgatója filozófiaszakon. Tanárai közül meghatározó útravalót kap Tudor Vianu kultúrfilozófustól, de tanítványi kapcsolatokra talál egy jeles román tudós- és költőnemzedék szélesebb környezetével is (Nicolae Iorga, Lucian Blaga, Mircea Eliade stb.). Doktori felkészülése során mesteréül – a legjobb ösztönnel – a freiburgi egyetemen Martin Heideggert (1942) választja. A fiatal Biemel a szász közösség számos tagját akkoriban megérintő nemzetiszocialista gondolatnak és a hitleri politikai rendszernek nem híve, de tisztán elméleti beállítottsága alkalmatlanná is teszi bármiféle gyakorlati politikai állásfoglalásra; mesterének köztes jellegű megnyilatkozásai sem foglalkoztatják. A háború végén annyit mégért: a hona körül kialakuló hatalmi helyzetben nem szabad hazatérnie Romániába. Az egyetem szüneteltetése miatt 1944 végén megszakadt tanulmányait azonban csak később, más formában folytathatja. A figyelmét Heidegger már rövidre szabott kapcsolatuk keretében ráirányítja Edmund Husserl (1858–1938) fenomenológiájára, ennek jegyében részt vállal Husserl Löwenbe mentett hagyatékának feldolgozásában, majd e tevékenységét 1951-től a Kölnben megnyíló részarchívum műhelyében folytatja. Biemel nevéhez fűződik az 1950-től kiadásra kerülő Husserliana-sorozat több kötetének előkészítése. Első önálló munkáit egyidejűleg Heidegger filozófiájának szenteli, illetve népszerűsíti életművét francia fordításban, de románul is a későbbiekben. (A francia kapcsó-

latok egyengetésében még a háború előtt Párizsba települt Jean Rounault néven publikáló literátus bátyja segíti.) Heidegger halála után aktív részese a Heidegger-összkiadás elindításának és realizálásának.

Biemel 1958-ban, Kölnben habilitál Kant esztétikájának szentelt disszertációjával, ennek alapján a kölni Zeneművészeti Főiskola filozófianárául fogadja. Oktatói tevékenységét 1962-től az aacheni Műszaki Főiskola, majd 1976-tól a düsseldorfi Művészeti Akadémia keretei között folytatja, ahol a művészetfilozófiai tanszék vezetését ruházzák rá, 1983-ban innen vonul nyugalomba. A kölni–düsseldorfi időszakban szilárdul meg munkásságának művészetfilozófiai főiránya, melynek mentén Diltheytől Heideggerig a sokágú modern létfilozófiának szentelt munkák, kismonográfiák mellett a német és francia költészet, próza vagy a képzőművészet meghatározó fejezeteihez (Hölderlin, Novalis, Rilke, Kafka, Proust, Picasso, pop-art stb.) filozófiai-esztétikai megközelítésben írt, szemlélettágító, széles tanítványi kört vonzó elemzésekkel mutatkozik be. A maga szakterületein mesterpedagógusnak számít, de a kultúra és tudomány számos képviselője életkortól függetlenül keresi a közelségét. Az életmű méltó lezárásaként vállal oroszánrészt az „Insel Hombroich” elnevezésű alapítványi múzeumi park létrehívásában Köln közelében, irodalmi, művészeti, tudományos bemutatók, eszmecesterék megrendezése, speciális gyűjtemények, archívumok kialakítása céljára. Rendezvényein hátralevő éveiben folyamatosan részt vesz, s itt nyer elhelyezést végül saját hagyatéka is. Utókora számára pedig elérkezik a pillanat, hogy esztétikai-filozófiai tanítását legkésőbb most, halála után minél szélesebb körben ismeretanyagába fogadja.

3. *Barcarozsnyó–Brassó–München: Hans Bergel (*1925) elbeszélő, regény- és esszéíró*

Hans Bergellel Winklerrel összefüggésben már találkoztunk. A „leg”-ekről, Biemelhez hasonlóan, vele kapcsolatban is beszélhetnénk. Az erdélyi szász irodalom „legkiemelkedőbb alakja”? Ma kilencvenévesen az élő kortársak sorában (akiről mint író nagyságról e rovatban már tíz évvel ezelőtt is megemlékezhattünk), hogyne, igen. Csakhogy ki szerepel még rajta kívül a láthatáron? Néhány jól vagy kevésbé jól ismert név (az

1950-es évekig számítva) a későbbi évjáratokból, mára pedig a tömeges kitelepüléssel lassan fogyatkozó, a rendszerváltást követően gyakorlatilag meg is szűnő szász közösség kibocsátó ereje kihunytt. Valamiféle abszolút kiemelés lehetősége – az erdélyi szász irodalom történeti egészét illetően – viszont talán még nem érkezett el.

Bergel a romániai diktatúra terrorját fiatalon alaposan megszenvedve 1968-ban szabadulhatott ki a zárt határok mögül; természetesen addigra írói névjegyét is letette. Ugyancsak a brassói Honterus-iskolában tanul, majd tanítóképzőt végez Nagyszebenben. De pályája politikailag eleve rossz előjelekkel indul: atyját mint 1941-től (a Berlinnel egyezményes „népcsoport-jog” talaján) náci kényszer és/vagy befolyás alá került néptanítót 1944-ben internálják, magát pedig oroszországi kényszermunkára hurcolják el, hogy – szökésben – jó ideig még bujkálnia kelljen. (A családi gyökerek összetettségére vall: anyja állítások szerint spanyol-magyar vegyes származást képvisel.) Később elindul a pedagóguspályán, de 1947-ben határátlépésre szánja el magát. Magyarországról toloncolják vissza, bebörtönzik, újabb szökését követően pedig besorozzák a hadseregbe. 1956-ban jelentkezik *Fürst und Lautenschläger* (A fejedelem és a lantos) című, egyébként jóval korábban megírt, a hruscsovi „enyhülés”-politika hullámán közreadott, sőt díjazott novellájával, melynek Báthori Gábor idejébe helyezett cselekménye merész példázat az irodalom és művészet politikai kisajátítása elleni állásfoglalás erkölcsi parancsáról és bátorságáról. Nem sokkal később, 1956 magyarországi forradalmához hasonló fejlemények „megelőzésére” viszont máris koncepció per tárgya a mű, négy másik szerző (Wolf Aichelburg, Andreas Birkner, Georg Scherg, Harald Siegmund) egy-egy úgyszintén „áthallásos” vagy annak beállított publikációjával egyetemben („államellenes összeesküvés” – brassói íróper, 1959). Az elítéltek a 10–20 évi büntetés tételekből négyet letöltve 1964-ben amnesztiával szabadulnak, pályájuk azonban derékba tört, s már csak a kitelepedés lehetőségében reménykedhetnek.

Bergel 1968-ban kijut az NSZK-ba, Münchenben telepedik meg, ahol a Bajor Rádió foglalkoztatja, emellett közel húsz éven át az ott megjelenő „erdélyi” lapot, a *Siebenbürgische Zeitungot* szerkeszti. (Az íróper előtt odahaza a szebeni *Volkszeitung* szerkesztője volt.) Ezt

követően nyugalmazásáig a Winkler-fejezetünkben is említett „Dél-kelet-német Kultúra Intézete” folyóiratának (jelen forrásunk: a *Spiegelungen* előzményének) egyik társszerkesztője, e szerepében a kötetkiadások előtt a folyóiratban már előre közöl az Izraelbe elkerült Winkler verseiből, s más irányokban is szélesíteni igyekszik a kiadvány szemhatárát. Publicisztikai, közéleti tevékenysége keretében, politikai esszéiben újra és újra szót emel a kommunista diktatúrák elleni küzdelem érdekében. Emiatt külföldi ügynökei révén szoros megfigyelés alatt tartja a román Securitate, megszólalásait Nyugat-Németországon belül pedig kezdetben – a kelet–nyugati leszerelési tárgyalások légkörében – nemegyszer értetlenül fogadják. Mindjárt 1968-ban ellentétbe kerül a balos-anarchista mozgalom nézeteivel; válaszképpen ellátják olyan „jó tanácsokkal”, miszerint a náci múlt bűneivel kellene többet foglalkoznia.

Bergel persze mindenekelőtt szépíró. A 70-es évektől folyamatosan jelentkezik újabb elbeszélő műveivel. *Der Tanz in Ketten* című (1977; *Hajdútánc vasban* címmel eddig egyetlen magyarra is lefordított) regénye a G. Dej-féle terroridőszak romániai, illetve erdélyi körképét nyújtja. 1996-ban, majd 2006-ban kerül az olvasó kezébe nagyszabású emlékezésregény-trilógiájának első két része: *Wenn die Adler kommen* (Érkeznek a sasok) – *Die Wiederkehr der Wölfe* (Újra itt vannak a farkasok), melyek az önéletrajzi-családtörténeti motívumok talaján az erdélyi szász világ változó előjelű romániai időszakait idézik, felvetve egy „homo transilvanicus” – „homo europaeus” megfelelés hipotézisét is. A regényfolyam a várt, kéziratban talán már el is készült befejező részzel teljessé válva (de akár anélkül is) a megjelent részek tükrében bizvást fő műveként koronázhatja majd az írói pályát. A kései opusz egyébiránt részben az író által is bevallottan kiérleltebb újraalkotása annak az 1959-ben elkobzott, el is veszett, de már akkor két kötetre való kéziratnak, amely a *Hans im Glück oder Der Mann ohne Vaterland* (Szerencsés János avagy A hazájától elhagyott ember) címet viselte. Forrásunk születésnapjára köszöntőjének szerzője, R. Windisch-Middendorf, aki a Bergel–Winkler levelezéskiadást is gondozta, innen kölcsönzi a címet ismert kismonográfiája számára: *Der Mann ohne Vaterland: Hans Bergel – Leben und Werk* (Berlin, 2010).

Bergel pályájáról, aki a határokon kívül felgyűlő német örökség talaján fakadt irodalom Andreas Gryphius-díját 2013-ban elnyerte, újabb monografikus feldolgozás is ismert: Raluca Rădulescu: *Das literarische Werk Hans Bergels* (Berlin 2015), melynek előzménye e szerzőtől: *Europäertum eines Inseldaseins: Identitäts- und Alteritätsbewusstsein im Werk Hans Bergels* (Bukarest, 2009). Az íróper dokumentációját a felnyitott Securitate-akták alapján Münchenben már 1993-ban közzétették (P. Motzan, S. Sienerth Hrsg.: *Worte als Gefahr und Gefährdung – Schriftsteller vor Gericht*).

Erich Bergel nemzetközileg ismert karmester: Hans Bergel – kitelepedése előtt úgyszintén üldözött – testvéröccse (1930–1998).

Komáromi Sándor

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

A csángó név eredetének új megközelítése

Péntek János: A moldvai magyarokról és a csángó névről a nyelvöldrajz bizonyosságai alapján. = *Moldvai Magyarság.* 2015. 12. sz. + 2016.1–3. sz.

A csángókkal kapcsolatban felhalmozódott kérdések megoldásával foglalkozó nyelvészek már a 20. sz. elejétől a nyelvöldrajztól remélték a kérdések tisztázását. (Horger Antal 1905-ben, Szabó T. Attila 1959-ben, Benkő Lóránd 1988-ban.)

A néprajzkutatók közül Lükő Gábor ismerte fel (1936-ban), hogy a nyelvi jelenségek földrajzi elterjedésének és tagolódásának ismerete mennyire tanulságos lehet. Miután a század második felében a kérdés szempontjából legfontosabb nyelvöldrajzi munkák, *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI.*, a *Székely nyelvöldrajzi szótár*, *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza*, és *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* megjelentek, a kutatás folyamatosan élt és él azokkal a lehetőségekkel, amelyeket ezek felkínálnak.

Nem igazolódott az a nyelvészek körében korábban meglehetősen általános vélemény, hogy a moldvai magyarok végső fokon mind székely eredetűek volnának, még kevésbé az, hogy a csoport egésze vagy akár valamely része idegen eredetű. Az is evidenssé vált, hogy másképp kell(ene) látnunk a belső (tipológiai és földrajzi) tagolódást: a moldvai magyarság elsődlegesen nem hármasság, hanem kettős tagolódású. A szakmai köztudat mégis a hármasságot kanonizálta. A nyelv minden részrendszerére kiterjedő bizonyítást nyert azonban a moldvai magyar kettős tipológiai tagolódása, és hogy ez az elkülönülés területileg nagyvonalakban korrelál a Szeret menti és egy a Szeret jobb oldali mellékvízei mentén tartó földrajzi tagolódással. A tipológiai és a földrajzi megoszlás elsődleges szintje alatt további altípusok és szűkebb területi csoportok különíthetők el a különböző nyelvi jelenségek – *A moldvai csángó nyelv-*

járás atlasza számítógépes változatának alapján végezhető – korrelatív vizsgálatával. A tagolódás nyelvi dimenziója azért fontos, mert a nyelvi jelenségek típusbeli megoszlása minden bizonnyal a legkonzervatívabb. A tipológiai megoszlás és az archaikus jellegben megmutatkozó különbségek kétségtelenné teszik, hogy mindkét moldvai csoport a történeti Erdély két magyar régiójából ered, mintegy azokat képviseli: az egyik egy nagyon korai korszakból, az Erdélyben is archaikusabb mezőségit, a másik a saját régiójában is közismerten tagolt székelyt.

Mindez a szerző véleménye szerint nem kevés, még akkor sem, ha ezek az összefüggések nem mindenki számára meggyőzőek. Nem beszélve arról, hogy a nyelvöldrajz olyan kérdésekben is perdöntő lehet, amire senki sem számított, ilyen a csángó név etimológiája is.

Sok gondot okoz ugyanis a csángó név használata, az, hogy kire is kell vonatkoztatni: a moldvai magyarság egészére, vagy annak csak egy részére. Kezdetben a helyiek használata alapján a székelytől eltérő csoportot nevezik csángó magyaroknak. (Zöld Péter, 1781; Petrás Incze János, 1841; Jeney János, 1851). A 19. sz. második felében (Szarvas Gábor, 1874; Munkácsi Bernát, 1880; Horger Antal, 1905) általánossá válik az, hogy mind a néprajzi, mind a nyelvészeti szakirodalomban a moldvai csángó elnevezést a moldvai magyarság egészére vonatkoztatják, sőt egyre inkább minden erdélyi peremszigetre, korábbi lakhelyüket elhagyni kényszerült csoportokra, így a gyimesiekre, hétfalusiakra, bukovinai székelyekre, dévai – szintén bukovinai – székely telepésekre. A székelyföldi székelyek is a moldvai magyarság egészét tekintik csángónak. A moldvai magyarok azonban jelzőként, a székely magyaroktól való elkülönülés jelölésére használták a csángó magyar kifejezést. A későbbiek során ez a kettősség (szűkebb és tágabb értelmezés) folyamatosan használatos.

Péntek János azonban kérdésessé teszi, hogy szükség van-e egyáltalán a szakmai, tudományos használatban a csángó névre. „A szemantikai bizonytalanságon és következtelenségen kívül ez azért is meggondolandó, mert – noha kénytelen-kelletlen maguk a moldvai magyarok is elfogadták – a név külső megnevezésként, gúnynévként született meg: stigmatizáló, pejoratív, külső szemléletből ered, amely – bizonyos használati körben – végig megtartotta lebecsülő, lesajnáló jelentését.”

Más jellegű, de szintén az általánosan kedvezőtlen megítélés körébe tartozik, hogy a kezdeti leírások és a 19. századi nyelvészeti vélemények szerint is negatívan ítélik meg a székelytől eltérő csángó csoport nyelvhasználatának néhány feltűnő sajátosságát, azt éreztetve, hogy ez a beszéd nem igazi nyelv, „korcs”. Az 1990-es években végzett terepkutatás során Pávai István még mindig a „csángózás” határozott és egyöntetű elutasítását tapasztalta. Tánczos Vilmos 1999-ben tényként állapítja meg, hogy a csángó szó mindkét csoport (a két moldvai történeti csoport) számára a románságtól és a magyarságtól egyaránt eltávolodottat, vagyis sehová sem tartozót jelent, és „magában hordozza az elfajzottság, keveredetség, tökéletlenség pejoratív jelentéstartalmát is.” Mindezek miatt Péntek János osztja Pávai István másfél évtizeddel korábban kifejtett véleményét, hogy a csángó név etikai és szemantikai megfontolásból szaknyelvi használatra alkalmatlan. És noha ő maga lehetőleg kerüli a használatát, figyelme mégis ráterelődött a csángó név láthatóan megoldatlan kérdésére, az eredetére.

Könyvtárnyi irodalma ellenére nyelvtörténeti alapon nem is lehet a név eredetére magyarázatot találni, majd nyelvöldrajzi és szociológiai szemlélet alapján kísérli meg a magyarázatot. A csángó megnevezés feltételezhetően a moldvai magyarok körében született, egyik magyar csoport mondta a másikra, a székelységükre mindig büszke moldvai székely csoport tagjai használták azokra, akik valamiben feltűnően mások voltak, mint ők. Gúnynévként született tehát ez az elnevezés. Nem véletlen talán, hogy az első hiteles adat a névre vonatkozólag 1781-ből való. Az eddigi szófejtési kísérletek éppen akörül forogtak, és abban különböztek, hogy a másság mibenlétet keresték. Az EtSz. a beszédmód különösségét emeli ki, a TESz. az életmódot, a peremhelyzetet tekinti ilyen lehetséges különösségnek: egy régi csángó ígére hivatkozva etimológiailag a ’kóborló’ jelentést tekinti eredetinek, és ami a beszéd hangzására vonatkozó az a ’helyestől, az egyenestől eltérő’ jelentésből érthető. Nem véletlen azonban, hogy a szó első említése 1781-ből való, amikor a Madéfalva után nagy tömegben érkeztek székelyek Moldvába, és telepedtek le az ott élők szomszédságába, vagy mentek még tovább Bukovinába. Nem feltételezhető tehát, hogy az éppen földönfutóként érkező székelyek a már ott élőket ’kóborló’ névvel illették volna.

Az ott élők, azok, akiket a székelyek ott találtak, feltűnően másképpen, más nyelvváltozatot beszéltek, sokféle különösséggel. Tőlük kellett némi fölényrel, iróniával elhatárolódnunk, és egészen természetes, hogy erre egy nyelvijellegzetességet választottak. A nyelvjáráskutatók előtt jól ismert azt a jelenség, hogy a helyi közösség kellő nyelvi öntudattal, szólásokkal, rigmusokkal gúnyolja ki a szomszéd falu vagy vidék eltérő beszédmódját. Mi lehetett feltűnő, akár gúnynévként megjeleníthető jelenség a székelyektől eltérő beszédmódban, a beszéd hangzásában?

Évekkel ezelőtt felfigyelt a szerző, szótári anyaggal dolgozva, a hiperonimákra, azon belül a moldvai magyarok leggyakrabban használt szavára, a *csinál* igeére. Publikálta is (Dialektológiai Szinpozíció, Szombathely, 2007.) az erre vonatkozó anyagot, bőségesen adatolva a *csinál* ige szemantikai többletét és az ezzel járó gyakoribb használatot, valamint – a moldvainak a székelytől eltérő részében más esetekben is jellemzően – a szó hangalakjának megrövidülését.

„Ezek alapján a *csángó* szó eredetének megoldása a CsángA. 185. térképlapján van: a *csinál* és a *csán* földrajzi megoszlása teljesen egybeesik az általános, székely és mezőségi megoszlással. Ezzel egybehangzó a RMNyA. 3263. térképének moldvai adatai: a *csinál* ige a székelyben és a moldvai székely(es) részében, Pusztinán, Diószegen: *csinál*, a moldvai nem-székelyes pontjain: Szabófalván, Bogdánfalván: *csán* (és csak itt!). Tehát a moldvai székelyek azt találhatták, azt találták elsődlegesen feltűnőnek a másik csoport beszédmódjában, nyelvük hangzásában, hogy ők a *csinál* szót *csán* változatában használták. Azaz a csángókat azért nevezték (csúfolták) *csángó*-nak, mert leggyakoribb szavukat – tőlük és más magyar csoportoktól eltérően – nem *csinál*, hanem *csán* alakban használták, ilyen értelemben folyamatosan *csánogtak*.

Az ÉrtSz. szerint a **nog* szóvégre ma két mintánk van összesen a magyarban, és mindkettőnek van hangkivetéses –ó képzős alakja: *inog*: *ingó*, *donog*: *dongó*, vagyis ebbe beleillik a *csánog*: *csángó* (a melléknévi igenévi alak itt is lehetett esetleg *csánogó*, vö. *az alattunk inogó híd*). A g elem elfogadhatóan levezethető a gyakorításból (a moldvainak erre az archaikusabb változatára köztudomásúan az is jellemző, hogy a kicsinyítő származékokkal párhuzamosan a gyakorító alakok is gyakoribbak). Igaz, a mai nyelv a szavajárás szavakat -zés képzővel igésíti (*anyá-*

zik, suksüköl), így szavajárási szóként a *csán*-nak is *csánozik*, *csánol* volna ma az igei származéka. Ha viszont a hangutánzó szavak igei alakját nézzük, akkor ott *zümög*, *csattog*, illetve *csobog*, *makog*, *csoszog*, *kotyog*, *morog*, *robog*, *suhog*, *csipog*, *csepeg* stb. alakokkal találkozunk. Ezekből hangalakilag a második minta releváns számunkra (CVC + Vg), jelentésánál pedig ezen belül is azok, amelyek emberi beszédre (is) vonatkoznak, pl. *makog*, *hebeg/habog*, *dadog*, *kotyog*, *morog* stb. (ezek nagyon kevés kivétellel mély hangrendűek és *-og* végűek). Ebbe a sorba természetesen tagolódik be a *csánog* alak is. Ez tehát szavajárási szó helyett a hangutánzó szóból alakult igei mintát mutatja, ami még inkább beleillik abba az elképzelésbe, hogy ezt a székelyek a másik nyelvváltozatban megszólalók beszédének egy gyakori hangzámintája alapján hozták létre, azt gúnyolva. Noha a név eredetének ez a magyarázata arra semmiképpen nem alkalmas, hogy forrása vagy további táplálója legyen bármilyen, a moldvai magyarságra vagy más csoportokra vonatkozó ideológiának, a bemutatott tények alapján számomra nem kétséges, hogy a *csángó* szavajárási név, ragadványnév, gúnynev, valóban származékszó, szerkezete nem szokatlan a magyarban. Hangutánzóként, hangfestőként is felfogható, és részben ez volt a forrása az etimológiai szakirodalom eddigi bizonytalankodásainak.”

Ezt a véleményét a szerző az észak-olaszországi ’moken’ népcsoport analógiájával támasztotta alá. A moldvai magyarokkal helyzetükben is sok hasonlóságot mutató észak-olaszországi mokenek (szintén külső) neve szinte kísérteties analógiája a *csán*>*csángó*-nak. *Mochen*/*moken* nevüket (saját nevük: *bersntolersproch*) abból eredeztetik, hogy a szintén igen gyakran használt, szintén ’csinál’ jelentésű *machen* igét ők *moken* változatában használják. A *moken* elnevezést mára a Fersina völgyében fekvő összes település magáénak vallja, még ott is, ahol sosem laktak ’mokenek’^m és a nyelvjárást sem ismerik. E népcsoportot jelölő kifejezés jelentésköre kitért, és napjainkban e földrajzi tájegységet *mokenek* völgyének nevezik.

Cholnoky Olga

A régi székely jelképekről

Mihály János: *A régi székely jelképekről = Székelyföld. 2016. 20. évf. 3. sz. 94–108.*

Mihály János írása a régi székely jelképek öt és fél évszázados történetét tekinti át. A heraldikai szakirodalom régi vagy ősi, illetve új vagy újabb székely címerről tesz említést. A régít úgy határozzák meg, mint kék mezőben koronát, medvefőt és szívet átdöfő, egyenes kardot tartó, könyökben hajlított, jobbra fordult páncélos kart.

Az új sokkal egyszerűbb, kék mezőben jobbról sugárzó naparc, balról növekvő holdsarló, mely néha megszemélyesített, néha nem.

A székely címer eredetéről szóló legendák azt tartják, hogy a régi jelképeket addig használták a székelyek, mígnem új címet kaptak. Ez – a korai szakirodalomból átvett legendák szerint – 1437-ben következett be, amikor Zsigmond király hálából új címet adományozott a székelyeknek, mert nappal és éjjel egyaránt hűségesen védték az ország határát.

Lakatos István (1620–1706) csíkkozmási plébános, főesperes 1702-ben írt, kéziratban maradt *Siculiadelineata et descriptia* című munkájában találkozni először a székely népesség ősi címerének leírásával „páncélozott Kar, amely kardot tart, ebben pedig a Korona, a Szív és a Medvefej” volt látható. Szerinte a címer „e népesség bátorságát és hősiességét” ábrázolta.

Szegedi János (1699–1760) jezsuita szerzetes, a nagyszombati egyetem tudós tanára 1734-ben értekezik az erdélyi tartomány nemzeteinek jeleiről. (*Signa Gentilitia Provinciarum Transylvaniae*) Szerinte a kétélű kardot tartó jobb kar a székelyek eleiktől örökölt bátorságát, vitézségét fejezi ki.

Jánosfalvi Sándor István (1804–1879) unitárius pap, helytörténész, Lakatos nyomdokain járva, a régi székely címet Székelyudvarhely ősi címerének tartja, amely a „székely nemzetnek erejét és generositását (hősiességét) jegyzi, amint ezt sok régi templomok bolthajtásos lábain ma is láthatni”.

A szerző számba veszi és részletesen ismerteti a régi templomokban ma is látható címerábrázolásokat, úgymint a bögozi templom, 15. sz. második felében épült szentélyének egyik gyámköve, a székelydályai

15. századi templom boltozatának festett címere, a csíkcsobotfalvi plébániatemplom szárnyas oltárának predellájára festett régi székely címer, valamint a keresztúri és csekefalvi ásatások során előkerült 16. századi kályhacsempéken látható régi címerek.

Összegzőképpen megállapítja, hogy a régi székely címer pajzsának felülete, vagyis mezeje eredetileg vörös színű volt, nem pedig kék, ahogy azt a szakirodalom ez ideig tartotta. A kék szín Hans von Aachen (1552–1615) goroszlói csatát ábrázoló allegorikus festményén fordul elő először, majd Marosvásárhely 1616. évi kiváltságlevelének bal felső sarkában festette kék mezejű ovális pajzsra a képíró a régi székely címer fő címerképét.

A régi címer helyébe lépő új címer (Zsigmond király, 1437) adományozásáról szóló leírás nem bizonyítható, inkább legenda, hiszen a felsorolt (Csíksomlyó, Bögöz, Csekefalva, Székelydália, Székelyderzs) címeres emlékek a 15. század második felében, vagy a 16. század elején készültek, és egyértelműen bizonyítják, hogy a régi székely címer még a Jagellók korában (1490–1526) is használatban volt. Ezért kerülhettek díszítőelemként a templomok boltozatára, gyámköveire vagy a 16. században készült kályhacsempékre. Sőt olyan székely gyalogsági zászlón is viszontlátható, amely 1601-ben került hadizsákmányként Prágába, a császári udvarba.

A régi székely címerről az újra való áttérés nem egy adott pillanatban történt, hanem a nap és a hold fokozatosan épült be a hivatalos címerekbe a fejedelemség korában. (Lásd Szekeres Attila István: *Jelképek a Székelyföldön*. Csíkszereda, 2011. Hargita Népe Kiadó. 210 p.)

Az 1500-as években létezett egy pecsét ARMA TRIVM GENERVM SICVLORVM körirattal, szívet átszúró egyenes kardot tartó kar pecsétlenyomattal, mely Benkő József (1740–1814) történetíró szerint a székelyek három rendjének (főnépek, lófők, és gyalogosok) címere volt. Ezt a pecsétet az egykori Székelyvásárhely, mivel nem volt saját hiteles pecsétje, 1564 és 1610 között városi pecsétként használta. Ennek a mintájára rajzoltatta meg, valószínűleg 1725 után címeres pecsétjét a székely székek egyike, Háromszék. Ez egészült ki később a Nappal és a Holddal, valamint a holdsarló körül három csillaggal. Háromszék 1832-ben befejezett székházának (ma Bod Péter Megyei Könyvtár) homlokzatán,

valamint gyűléstermében ez a kibővített színezett címerkép (kék mezőben) látható.

Cserei Farkas (1719–1782) történeti munkájában említ egy régi, 1437 körüli pecsétet, amelynek leírását később idézi Dugonics András (1801), Jakab Elek (1867), Biás István (1905), majd a Siebmacher gyűjtemény, immár német nyelven 1898-ban. A szöveget kísérő színjelölő heraldikai rajz kék mezőben ábrázolt válltól levágott páncélos kar, kivont karddal, mely barna medvefejet és vörös szívet dőf át. A Cserei által említett pecsét lenyomatát azonban ez ideig nem sikerült senkinek fellelni. Cserei valószínűleg téves tudósítása így került be a szakirodalomba. Ez az ábrázolás került bele Tagány Károly: *Magyarország címertárába* 1880-ban, majd Keöpeczi Sebestyén József hasonlóan rajzolta meg Marosvásárhely város címerét (a legrégebbinek tartott székely nemzeti címet) 1917-ben napvilágot látott *Erdély címere* című munkájában. Így ivódott be végérvényesen mint ősi székely címer a kék mezőben medvefőt, szívet és koronát átszűrő kardot tartó páncélos kar.

Cholnoky Olga

KISEBBSÉGI POLITIKA

A Koszovó-kérdés elhúzódó megoldatlansága

Brey, Thomas: Auch nach zwei Jahrzehnten: Keine Lösung für das Kosovo. = Südosteuropa Mitteilungen. 2016. No. 1. 5–19. p.

A szerző jelenleg a *dpa* hírügynökség délkelet-európai állomásainak belgrádi központi irodáját vezeti. Mint bevezetesképpen maga elmondja, az 1970-es évek végétől a balkáni régiókat az ügynökség tudósítójaként folyamatosan bejárva, sokirányú megfigyelései, részelemzései, interjúi nyomán a térség viszonyainak alapos ismerője. Írása a koszovói folyamatok jelen állását az előzményekkel közvetlen tapasztalati közelből, tulajdonképp informális, szubjektív nézetből, s főképp minden illúziót levetve foglalja össze.

Az 1999 óta ENSZ-felügyelet alatt álló Koszovó demokratikusan választott parlamentje 2008-ban kikiáltotta az eredeti autonómiájától megfosztott, majd 1999-es belgrádi inváziója alól felszabadult szerbiai tartomány függetlenségét, amit Szerbia máig nem óhajt elismerni, s álláspontját illetően nemzetközi szintéren (elszakadási „vesélyeztettségre” kihegyezett doktrínák jegyében Oroszországtól Kínán át Romániáig) támogatókra is talál. A balkáni térség konszolidációjának és európai integrációjának elkötelezett partnerek nem fukarkodnak az erőfeszítéssel, hogy a státusz végleges és általánosan elismert formában mielőbb rendeződjék. A két fél EU-csatlakozási perspektívájához kapcsolódva alapvetően az EU vállalja fel a Belgrád és Pristina közötti közvetítés szerepét a megegyezés érdekében, minthogy azt kilátásba helyezett csatlakozásuk elemének és feltételének tekinti. Szerbiával 2014 januárjában indultak meg a csatlakozási tárgyalások, Koszovóval pedig 2015 októberében került sor a stabilizációs és társulási folyamat megindításáról szóló megállapodás aláírására. Mindenki számol azzal, hogy hosszú út

vezet a teljes megegyezéshez, az érintettek és a megfigyelők ugyanakkor tudják azt is: addig is volna mit tenni az előrehaladás érdekében a közeledés, az egymás mellett élés feltételeinek kialakítása, a kölcsönös kapcsolatok normalizálása terén. E tekintetben azonban Belgrád részéről is reális elvárás, hogy a birtokon belülré jutott koszovói albán többség és hivatalosság intézményes formában tiszteletben tartsa a szerb kisebbség jogait és történelmi örökségét (az észak-koszovói helyi szerb többség napi érdekeire is tekintettel) – kivéve, ha ezekkel kapcsolatban túlzó, szélsőséges követelésekkel lép fel.

Az EU az egyeztető tárgyalások fórumaként kormányfői tárgyalássorozatot tett folyamatba (brüsszeli helyszínnel) egyes kérdéskörök megvitatása, részmegegyezések elérése céljából. Ilyenek: a szerb többségű északi régióban a függetlenség kikiáltása pillanatában létrehívott „települési” szövetség – egyféle, rendkívül széles jogosítványokra aspiráló területi autonómia – elismerése; e régió szerb rendőri erőinek Koszovó átfogó rendészeti struktúrájába történő integrálása; a Gazivoda-tó Szerbiához tartozó negyedrésznyi területének átengedése Koszovónak, de idetartoznak a posta- és telefonforgalmat vagy az utazásokat érintő kérdések is. A tárgyalási fordulók hozama mindeddig egyfelől azonban többnyire csekély, amit a közvetítő fél – bizalmi előlegképpen – a maga diplomáciai virágnyelvén ugyanakkor rendszerint „komoly előrelépésként” értékel. Másfelől a belviszályokkal terhelt koalíciók a parlamenti vita során nemegyszer maguk hátrálnak ki a megállapodások mögül, vagy radikális ellenzékük vet latba akár szélsőséges eszközöket is a törvényerőre emelés vagy a végrehajtás ellenében.

Az „előrelépést” jelentő megállapodások között például a rendészeti integráció ügyében már kétszer megállapodtak Brüsszelben (másodszor 2013-ban) anélkül, hogy bármi is átment volna belőle a gyakorlatba. A 2016. január 27-ével befejezett legutóbbi tárgyalási forduló A. Vucics szerb és Isa Mustafa koszovói kormányfő részvételével (Federica Mogherini, EU kül- és biztonságpolitikai főképviselő elnöke mellett) két olyan, majdhogynem marginális témában hozott „jó eredményt”, amelyek már 2011-ben ott voltak a terítéken (a diplomák kölcsönös elismerése, az utazási lehetőségek könnyítése). A szerb települési szövetség legalizálását illető korábbi megállapodás (2013) – nem túlságo-

san hamar kitűzött – parlamenti tárgyalását pedig az „Önrendelkezés” pártjával, valamint a „Koszovó Jövőjéért” szövetséggel képviselt ellenzék 2015 októberétől militáns tömegdemonstrációkkal, sorozatos üléstermi könnygáztámadásokkal (!) akadályozta. A kormánykoalíció pártjainak belső ellenzéke, a brüsszeli megállapodást utólag „alkotmány sértő” lépésnek minősítve, egyidejűleg megkérdőjelezte a kormány legitimitását, és idő előtti választások követelésével lépett fel. Mindehhez a civil szféra széles körei asszisztáltak. Így a stabilizációs és társulási folyamat 2016-ra kitűzött elindítása máris kormányválsággal néz szembe.

A kormánykoalíció két pártja, a konzervatív-liberális „Demokratikus Szövetség” (az önrendelkezésért elsőként síkra szálló, néhai Ibrahim Rugova, későbbi elnök rendszerváltó pártja) és a nemzeti-baloldali színezetű, fiatalabb, a leszerelt UÇK felszabadítási-harcos örökségéből táplálkozó, 2010-től választási fölényre jutott „Demokrata Párt” a függetlenséget egyoldalúan deklaráló Koszovó már korábban meghatározó mozgalmi szerveződései. Társadalmi-politikai bázisát és összetételét tekintve mindkettő rendkívül heterogén formáció, melyek a 2002–2008 közötti ENSZ-igazgatás védőszárnyai alatt sok tekintetben adminisztratív, opportunistá beltenyészetté válva belső kohéziójukat elvesztették. Választmányaik belterjesek, gyenge a kapcsolatuk a szavazóbázissal, a pozícióban lévők a maguk kölcsönösen versengő személyi törekvéseihez legfeljebb egyes csoportjaik szolgálatait igénylik. A két párt életét cselvetések, helyezkedések, személyi alkuk uralják, melyek dzsungelében a politikai munka rangja, jelentősége elenyészik. A helyükre nyomuló és folyvást erősödő radikális ellenzék valószínűleg szintén nem szolgálna jobban. Az UÇK holdudvarából verbuválódó „Demokraták”-at emellett hamarosan utolérheti a koszovói felszabadító harcok háborús bűneinek soron következő feltárása is, Hágában a vádiratok már készülnek.

A vészterhes előzmény felemás feloldása végeredményben a tartományi folyamatok átfogó válságában folytatódott, melynek talaján azonban csak részjelenség a vezető pártok struktúraválsága. Az egyoldalúan deklarált szuverenitás bizonytalansága nagymértékben gátat vet a gazdasági előrelépésnek. A hiánygazdálkodás, a fokozódó szociális kiszolgáltatottság viszonyai a szervezett gazdasági bűnözésnek kedveznek, amely csatlakozási pontokra talál a pártpolitikában. Az összefonódás

a hivatali korrupció napi jelentkezése tükrében több mint nyilvánvaló, legfeljebb nehezen tetten érhető az oknyomozás számára. Ilyen csatornákon csordogáltak el akár fontos fejlesztésekre szánt EU-milliárdok. Alapos gyanú terelődik ezen a szintéren különösen az UÇK méhéből kelt „Demokraták”-ra, miután sosem volt titok, hogy a felszabadító hadsereg, még ha (ha!) a hasznát a harc eszközeire szánták is, annak idején lepaktált a nemzetközi drogmaffiával. A korrupció mocsarába süllyedő hiánygazdaság még a százezreket számláló vendégmunkástömeg viszsaszármaztatott megtakarításának hazai kamatoztatása elé is falat emel a maga zárt, belső érdekkörei védelmében. A csúcsokra vergődő politikusok ilyen megvilágításban adott régiókat képviselő klánvezéreknek bizonyulnak. Ha a belgrádi B92 tévécsatorna időnként bizonyos koszovói jelenségeket megszellőztet (miközben szerbiai párhuzamokról sem feledkezik meg), nem feltétlenül lejárató propagandát művel.

A függetlenség belgrádi elismerése – s ezt mindenki így látja - az EU-csatlakozás kitűzése előtt elképzelhetetlen. A szerbiai társadalom általában véglegesnek is tekinti Koszovó „elvesztését”, és a kérdés politikai napirenden tartása jó ideje hidegen hagyja. A politikai szférában ugyanakkor elevenek a merev álláspontok, talán azért, mert vezető képviselőinek még jelenlegi gárdája is (a fiatal A. Vucsics kormányfőt beleértve) a konfliktushelyzetet eskaláló Milosevics-éra idejében szocializálódott, s az EU jószolgálati igyekezete képtelen ezen eredményesen áttörni. Jól látható: az „apró lépések” gyakorlata sem funkcionál, legalább az elvont magas politika szintjén nem; talán a napi civil érintkezés, az aktív médianyilvánosság vezethetne jobb eredményre. Nem kis jelentőséggel bírna ez a status quóra vonatkozó későbbi, „végképp” elkerülhetetlen döntést követő helyzet szempontjából, hogy az egyenrangú féllé váló partnerek legalább akkor már békességben viszonyulhassanak egymáshoz. Eme elkerülhetetlen, végső belgrádi döntés meghozatalánál egyébiránt valós összetevőként kellene kezelni a szerb többségű észak-koszovói régió – eddig is gyakran felvetett – átengedését Szerbiának (a szórványok egyéb területekre kiterjedő lakosságcserejével).

A Koszovó-kérdés megoldásának mindazonáltal nem egyedüli kulcsa a függetlenség elismerése. A status quo bizonytalansága erőteljesen visszaveti ugyan a gazdaságfejlesztés lehetőségeit, ám a tartomány

gazdasága jelen állapotában a véglegessé váló szuverenitás keretei között sem tudna mit kezdeni magával. A politika ölbe tett kézzel várja, hogy majd „akkor” végre elindulhat a nulláról. S ez a politika vezetné majd azt a haladást? A koszovói párt- és közpolitika hitelvesztése a függetlenség kikiáltása óta kiváltotta a társadalom mélységes közönyét mindenemű jövőbe tekintő politizálás irányában, mozdulni legfeljebb populista ingerkeltés nyomán hajlandó. A korrupcióval fertőzött napi élet, a csúcsra járó munkanélküliség szociális kilátástalansága 2015 elején tízezreket kergetett illegális migrációba. A gazdasági területen is elengedhetetlen lenne az előremutató mozgás legalább kis körökben történő elindítása. Remélhetőleg valamennyire hozzásegít ehhez a stabilizációs és társulási folyamat megindulása. Hasonlóan elengedhetetlen a megmerevedő pártstruktúrák demokratikus reformja. A pillanatnyi helyzet mindenesetre egészen kétségbeejtő; az ellentmondások nagyobbra nőttek, mint voltak valaha.

Komáromi Sándor

A német-orosz frontkörzetekből kimenekített oroszországi németek szovjet „repatriálása” (1944/45)

Eisfeld, Alfred: „Repatriierung” in die Fremde. Ein selten aufgeschlagenes Kapitel in der Geschichte der Russlanddeutschen. = Kulturpolitische Korrespondenz (online), Ausgabe 1367 (2016. ápr. 25.)

A 18-19. században telepített oroszországi németek második világháborús és háború utáni kálváriájának kevésbé ismert fejezete a frontkörzetekből az anyaországi vagy a németek megszállta területekre átköltötött vagy menekült csoportjaik szovjet „repatriálása” a keleti front visszafordítása során, majd pedig Berlin elfoglalását követően. A német kapituláció utáni művelet a szövetséges partnerekkel kötött megállapodás (Halle, 1945. május 22.) tágabb kereteibe illeszkedik, amely a felszabadított hadifogoly- és kényszermunkatáborok szovjet illetőségű lakóinak, valamint a menekült és határozatilag („adminisztratív”)

kivont civilek átadására átfogóan vonatkozott. Civil körben településként szólították fel az érintetteket a jelentkezésre; volt, ahol a helyi intézkedést a legszigorúbb formában foganatosították, volt, ahol eltűrték és leplezték, ha valaki mégsem jelentkezett. Az amerikai, illetve brit-szovjet demarkációs vonal mentén több átadópontra került kijelölésre, az ezek mögötti szovjet megszállási területen – Németországon és Ausztrián belül – sor került több mint száz „szűrőtábor” felállítására, ahol az NKVD igyekezett kiszűrni mindenekelőtt a kollaboránsok körét, majd ezekből a több milliót számláló tömeget 1945 júliusában és augusztusában több útvonalon hajtották – Lengyelországon keresztül – gyalogmenetben a szovjet határig. A csomagokat teherautóra rakták; beteg és idős személyek, illetve fiatalok vasúti vagonokban kaphattak helyet.

A repatriáltakat először is gyűjtőtáborokban fogadták, amelyek a szovjet határ mögött kerültek kialakításra. Ezekben sor került a selektálásukra. A további állomásokra célcsoportok szerint elirányító (Moszkvában és az udmurtiai Izsevszkben feltalálható) transzportlisták tükrében egyértelmű: a németeket az NKVD 1945. júliusban kelt parancsának megfelelően már ekkor külön regisztrálták. Visszatelepítésükre aztán nem az eredeti lakhely szerint került sor, számukra új „különterek” kerültek kijelölésre (az Urálon túl, ahol a front orosz oldaláról még a háború alatt kivont sorstársak is elhelyezést nyertek). Az adott különtelepüléseken az NKVD 1945. októberi határozata szerint a továbbiakban német identitásuktól és mozgásszabadságuktól is megfosztva, állandó politikai ellenőrzés, személyre irányuló megfigyelés alatt – mintegy házi őrizetben – éltek. A repatriált németek ilyen kezelésmódja egy „politikailag veszélyes”, a német megszállókkal kollaboráló vagy „mindenféle” homályos kapcsolatra lépett népességnek szólt, s az adott régiókban a közigazgatás részéről is teljes gyanakvás övezte őket. Csak az a kérdés: miért volt szükség a repatriálásukra?

A repatriáltak leendő lakóhely szerinti szétosztása, odaszállítása összességében éveket vett igénybe. A tárgyalt összefüggésben megközelítőleg mintegy 300 ezres létszámról lehetett szó, ami a meghurcoltatások során erőteljesen csökkent. Az NKVD nyilvántartásában 1949-re 210 ezer körüli létszám szerepelt. A politikai megfigyelést, a mozgáskorlátozást a hrucsovi desztalinizálás 1956-ban feloldotta. A háború előtti

európai lakhelyekre történő visszatérés tiltása fennmaradt, bizonyos hányad valamilyen úton és módon (egyéni adatok tükrében, nem általánosíthatóan) ugyanakkor át tudott törni az akadályokon. Az oroszországi, illetve több más szovjet tagköztársaságba szétszórt németek kitelepülése Németországba a szovjet állam felbomlása után vált lehetőséggé, és nagy többségük élt is a lehetőséggel. Ők a történelmi német kirajzás kései hazatelepülői, akiket „otthon” talán már kevesebb szívéllyességgel fogadnak. Integrációjuk is nehezebb, sokuknak – az új generációknál – már a nyelvismerete is elveszett, az orosz televíziót nézik, és frusztráltságuk miatt fogékonyá válnak a putyini ámításra. Legújabban felsorakoznak a németországi szélsőjobb migráns- és menekültellenes mozgalma mögé is. A témában felkészült történészként számon tartott, a hamburgi „Északkelet-német Kulturális-történelmi Intézet” kereteiben munkálkodó szerző (*1951, maga is a visszatelepültek soraiból) minderről mint szakértő a nyilvános sajtóban is visszatérően megszólal, lásd például nem régi interjút a *Die Zeit*-ben (2016. február 4. – ZEIT ONLINE).

Komáromi Sándor

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

„Retrospektív szemlélet”: a múlt megismerésének tévútja

Gáll Ervin: *A 12. századi Magyar Királyság és a Csíki-medence.*(Baráti észrevételek Botár István kolozsvári előadása kapcsán – egy régész szemszögéből)= *Székelyföld, XX. évfolyam, 2016. 4. sz.126–134. p.*

A szerző Botár István előadását egy, az utóbbi 150 évet jellemző kutatói attitűd markáns megnyilatkozásának látja. Eszerint a Székelyföld, ezen belül a Csíki-medence középkori népesedését azok a migrációs folyamatok szabták meg, amelyek a Magyar Királyság területéről Székelyföld felé vezettek a 11–13. században, amelynek eredményeként meggyökeresedett Kelet-Erdélyben a királyság intézményrendszere. E felfogást képviselő történészek, régészek, nyelvészek egyaránt nyugatról keletre tartó folyamatként képzelték el Székelyföld benépesítését.

Botár István előadásában – miként kiváló munkáiban, például a *Kövek, falak, templomok* című könyvében vagy az *Árpád-kori kerámialeletek a csíki Székely Múzeum gyűjteményéből* című tanulmányában – retrospektív szemléletet képvisel, amennyiben egy adott közösség kulturális arculata meghatározható az időben visszafelé nyomozás módszerével. A szerző hozzászólása ennek a felfogásnak a kritikáját képviseli.

A retrospektív szemlélet szoros kapcsolatot mutat a 18-19. századi evolucionista tanokkal, végső soron a pozitivistá történelemszemlélettel. Ez a lineáris, evolucionista felfogás nem számol a vizsgált közösség kultúráját ért új környezeti hatásokkal, illetve olyan szociálpszichológiai jelenségekkel, mint az asszimiláció, az akkulturáció, az integráció, amelyek gyökeresen megváltoztatják a közösség kultúráját, de akár társadalmi lélektanát is. (A szerző példája az utóbbi hatás érzékeltetésére a 13. századi magyar–kun ellentét.)

A merev evolucionista szemléletből eredezteti Gáll az egyoldalú, „nyugatpreferenciának” nevezett felfogást, amelynek jegyében Botár csupán a Csíki-medencétől nyugatra található leletanyagot vonta be elemzésébe, és fel sem merült a déli vagy északkeleti fekvésű leletanyag áttekintésének igénye, noha tiszteletet parancsoló terepmunkával 23 lelőhelyet sikerült azonosítania az utóbbi 10 évben a vizsgált területen. Ám elsősorban a kerámiaanyag hatására a Csíki-medence betelepítésének, illetve a magyar adminisztráció megjelenésének kezdetét a 11-12. századra teszi annak ellenére, hogy – Gáll szerint – a kerámiaanyagot a 12–14. századra keltezhetjük. Két konkrét példán kívánja cáfolni Botár elemzését: először a csíksomlyói templom körüli temető datálása a kerámialeletek alapján nem győzi meg annak 11-12. századi eredetéről, és ugyanígy az elégséges alap hiányát említi a szintén kerámialeletek alapján felépített elmélet vonatkozásában, mi szerint ezek feltűnése a Csíki-medencében a királyság intézményrendszerének meghonosítását bizonyítják. Ezzel szemben a leletek nem hatalmi-geopolitikai arculatot bizonyítanak, hanem egy adott korszak civilizációs szintjét mutatják meg, középkori államhatárok nélkül – állítja a szerző.

Gazdag leletanyag bizonyítja viszont a nyugati hatás elterjedését a 12. századi Erdélyi-medencében, és különösen Kelet-Erdélyben (gömbfejes hajtúk, a magyar királyok által veretett ún. anonim dénárok a 12. században), de az említett anyagi kultúra, amely a Magyar Királyság sajátja volt ekkor, teljesen hiányzik a Csíki-medencéből. A szerző állítja – Botárral polemizálva –: a római úthálózat alapvetően határozta meg a magyar hatalmi rendszer szétterjedését a Kárpát-medencében, de ez az úthálózat sohasem érintette a Csíki- vagy akár a Gyergyói-medencét. Ennek alapján szögezi le a szerző: a Magyar Királyság egyházi és világi adminisztrációja a 11. század végén körülbelül a volt provincia területére terjedt ki. Ez önmagában nem jelentheti azt, hogy – Botár megfogalmazását átvéve – a „magyar etnikai elemek” csakis az adminisztrációval és az egyházi szervezetekkel együtt költöztek volna a Csíki-medencébe, továbbá az sem állítható, hogy a Magyar Királyság nem terjesztette ki hatalmát már a 11. században e keleti területekre.

Cholnoky Győző

Hadi célú lakossági kiürítések a németek megszállta Lengyelországban (1939–1944)

Plassmann, Max: „Auftretende Härten gehen ausschließlich zu Lasten der SS”. Die Reichsumsiedlungsgesellschaft im besetzten Polen. = Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. Jg. 64. 2016. No. 2. 255–290. p.

A Reichsumsiedlungsgesellschaft (RUGES) elnevezésű „áttelepítő” cég 1935-ben a birodalmi német hadügyi tárca égisze alatt a dinamizálódó hadiipar, a katonai bázisbővítés, valamint az egyre sűrűbbé váló hadgyakorlatok ingatlanhátterét biztosító adminisztratív tennivalók feladatával jött létre. Ennek keretében természetesen a földkisajátításokkal érintett lakosság elköltöztetésével, valamint, hacsak nem elkobzás történt, a tulajdonosok kárpótlásával is foglalkoznia kellett. A birodalmi német határok között ténykedő szervezet tevékenysége a második világháború kitörését (1939. szept. 1.) követően az első órában áttevődik a megszállt (részben az 1918 előtti határok szerint visszacsatolt) lengyel övezetekre, és voltaképp nulláról indulva a Wehrmacht, a légierő és külön a fegyveres SS érdekkörében elég nagy számú új létesítmény helybiztosítását látja el. E területeken a tevékenység körülményei a népességcsoportok átfogó cseréje, illetve a tulajdonváltás jegyében zajló alapfolyamatok közepette és a politikai, közigazgatási adminisztráció ideiglenessége miatt egyúttal rendkívül bonyodalmassá, gyakran egyenesen kaotikussá válnak. A tennivalók során a birodalmi központi szervekkel, a helyi megszálló parancsnokságokkal (a kiürítésnél fegyveres SS illetékeseivel) történő, állandó vitával járó napi egyeztetés stratégiája, sok esetben pedig a rögtönzés kerül előtérbe. Mindezt sokszorosan megszenvedik a kilakoltatásokban érintett tízezrek, akiknek száma négy-öt évről összesítve százszázalagos nagyságrendet képvisel. A témával a kutatás megfelelő forrásalap híján (csak irattár-szórványok voltak ismertek) érdemben mindez idáig nem foglalkozott. Véletlen leletképpen nemrégiben került elő az a két átfogó iratanyag, melyek egyikét a RUGES emberei a keleti katonai visszavonulás során mentették haza, és magánház padlásán félretették, a másikat, R. Rücker-Emden cégigazgató személyes másolat-gyűjteményéből nem sokkal később előbbi mellé helyezték. Az anyagot eredetileg

azért akarták megőrizni, hogy a német kapituláció után egy esetleges számonkérés során bizonyíthassák „politikafüggetlen” adminisztratív ténykedésük jóhiszeműségét, azt, hogy tulajdonképp mindenkor a „lengyelek oldalán” álltak, s meghurcoltatásaikért csakis a birodalmi megszálló politika és az SS a felelős. Számonkérésre nem került sor, a dokumentumok pedig feledésbe merültek. A korpusz (átiratok, jelentések stb.) a forrás-folyóiratunkat is közreadó Institut für Zeitgeschichte müncheni archívumában került elhelyezésre; szerzőnk, aki történetesen a félretett anyagot kezelő volt aligazgató unokája, a megkezdett feldolgozó munka résztvevője. Tanulmánya arra a kérdésre is választ keres: a német birodalmi hadügynek dolgozó cég valóban „tisztá” maradt-e (maradhatott-e „tisztá”) a náci-háborús bűnökkel terhelt megszálló-politika érdekében végzett munkájában.

Területrészenként a RUGES terepe nagyrészt eltérő. Az elemzés ezért külön-külön foglalkozik a visszacsatolt részekkel (kiterjedése, centrális elhelyezkedése okán súlypontban a Wartha-vidékkel, székhely: Poznań/Posen; idetartoznak még: Nyugat-Poroszország, Gdańsk/Danzig, továbbá kisebb területsávok Szilézia vagy Kelet-Poroszország környezetében), a protektorátus jellegű Lengyel Főköormányzósággal, valamint a később ez alá rendelt, a Szovjetunió elleni támadás során 1941-ben elfoglalt galíciai térséggel.

*

Sok tekintetben a visszacsatolt területek viszonyait is a megszállás ideiglenes állapotai jellemzik, különös tekintettel a demográfiai „átalakítás” programjára, ami a német etnikai bázis „megerősítésében” áll. Ezt mindenekelőtt lengyelek és lengyel-zsidók százezreinek folyamatba tett kitoloncolásával realizálják, részint birodalmi német jövevényeket hoznak a helyükre, részint pedig megnyitják a területet a Molotov–Ribbentrop paktum értelmében szovjet „érdekeltségnek” tekintett Baltikum, Besszarábia és más délkeleti övezetek kiköltöző vagy szervezetten kivont németsege számára. A kelet felől érkezők számára egyedien a Wartha-vidék kerül kijelölésre. A kitelepített helyi lakosságot a főkörmányzóság hivatott befogadni. A RUGES-nak a maga tevékenységével

a folyamatos népcserélődés közepette kell megtalálnia a helyét. Ennek során olyan partnerekkel együttműködve, mint az „etnikai megerősítés” birodalmi főbiztossága, vagy a tömegmozgathoz igénybe veendő fegyveres SS, részint bővíti a főkormányzóság irányába „repatriálandó” kontingensek sorát, részint pedig egyszer már elhelyezett németek csoportjait telepíti tovább – régióon belül – más helyre. A kártalanítást illetően fontos előírás német ajkú lakos esetében az azonos értékű csereingatlan biztosítása, lengyelek esetében a fele érték – számlára utalással, amit a főkormányzóságnak kell beszámítania az új elhelyezéshez, „megbízhatatlan elemek” (akikhez főképp a mihamarabb gettósítandó zsidóságot sorolják) pedig természetesen nem kapnak semmilyen kárpótlást. A lengyel „elem” csökkent értékű kifizetése önmagában korántsem a helyéből kimozdítandó lakos egyéni „jogait” tartja még ennyire is tiszteletben, hanem a főkormányzósági adminisztrációra van tekintettel. A becslült teljes érték szerinti különbözeten a főbiztosság, a Wehrmacht-fiskus, valamint az SS-főhadiszállás osztozhat „szervezési” költségeire, virtuális könyvelési kimutatás formájában. A kisajátítási ügyek a „birodalmi-keleti” vagonkezelőségen keresztül természetesen a pénzügyminisztériumot is megjárják. A RUGES állomásvezetői az optimális megoldásokat keresve odaadó fáradozással tárgyalnak, a tisztviselők lelkiismeretesen könyvelnek. Kiürítési alkalmanként tízezres nagyságrendű létszámokról lévén szó, úgyszintén a főkormányzóság szempontjaira figyel a kitelepítés ütemezése, hogy kíméljék a mozgatott tömegek kezelhetetlen feltorlódásától. Ez persze többnyire keresztezi a területfelszabadtítás mindenkori sürgősségét, aminek következtében átmeneti megoldásokhoz kell folyamodni (zsidó kiürítés előbbre hozása, várakoztató táborok felállítása). Ugyanide vezet a szállítókapacitás ütemezésének kérdése. A kaotikus helyzetekkel kapcsolatos felelősség utóbbi tekintetben általában az SS-re nehezedik, a hivatal egyre többet aggódik ugyan, de a kezét mossa.

A képlet a főkormányzóságon belül (RUGES-irodák: Mielec, Nisko) az előbbiekhöz hasonló – azzal a különbséggel, hogy új német telepítésről itt nincs szó (de vannak eredendően ott lakók), lengyeleket pedig innen nem toloncolhatnak ki, hanem ipari, illetve mezőgazdasági bérmunkásként nyerhetnek másik elhelyezést, amennyire ilyen kapacitás közel és távol létezik. A zsidóságra mért „végső megoldás” kivitele-

zése még nem volt napirenden, így „szabad” kollektív terek sem álltak még rendelkezésre. Végül marad általában a kényszermunka jellegű foglalkoztatás út-, vasút-, sáncépítésnél, kőfejtőben stb. De toborzás folyik német birodalmi határokon belüli munkavállalásra is. A kiürítések realizálásának zavarai megsokszorozódnak: a mindenkor sürgető birtokba vételhez hiányzik az azonnali elhelyezési terv; a lakosok, megneszelve a kiürítést, jobbára elszélednek, biztonsági kockázatképpen gyakran megbújnak a kijelölt terület pereménél. A RUGES könyvelését a törvényen kívüli állapot bénítja: hatályon kívül helyezett lengyel ingatlan törvényt pótló másik szabályozás hiánya; javasolják: a helytartó „saját jogon” foglalja le a földterületeket, majd adja át a katonai szervek „kezelésébe”, az illetékesek azonban minden hasonló tervet, elképzelést elnapolnak „a háború utánra”. A főkormányzósági státusz megfosztotta identitásától a lakosságot, de érdekében állt volna, s fél szívvel törekedett is erre, hogy adminisztrációja konszolidált viszonyokat biztosítson. Ahol egészen biztosan nem járt sikerrel, az a harctéri létesítmények realizálása volt. Ez azután meg is bosszulta magát: a földönfutóvá tett lakosság köréből verbuválódtak már 1942-től az első fegyveres ellenálló csoportok, amelyek próbára tették a megszállók biztonságerejét.

A Molotov–Ribbentrop paktum értelmében szovjet megszállás alá került Kelet-Galícia német „felszabadítása” 1941 végén további munkaterületet nyit a RUGES számára (Lwów/Lemberg). Valódi „felüdülés” az 1939 óta végrehajtott átfogó kollektivizálás öröksége: nincs „kit” kisajátítani, nincs „kit” kárpótolni. Csak a területrendezés és építkezés útjában álló lakosok elhelyezéséről kell gondoskodni. Ehhez is aránylag „kedvezők” a körülmények: a szovjet megszálló a szuverén lengyel állam által ide telepített lengyelek sokaságát deportálta, volt hely a kiürítésekhez, melyek most általában ukránokat érintenek. Az illetékesek sok tekintetben kifejezetten „szabad kezet” kapnak, annyira, hogy akár már vissza is élhetnek a helyzettel. Ez történik például a Lwów környékén elhelyezkedő Janów gyakorlótere esetében, ahol a szovjet megszálló által létesített objektum 40 hektáros kibővítéséről van szó. A kinevezett parancsnok, jóllehet egyes partnerek erősen helytelenítik, a sürgősség jegyében önhatalmúlag foglal le területeket, a lakosait szükségszállásra vezényelve kényszeríti az aktuális munkálatok elvégzésére.

Az aktákban különféle, eseti létszámadatok is előkerülnek, a tanulmány ezek gyakran egymást átfedő értékei alapján becslésszerű összeítéssel szolgál a RUGES tevékenysége során megmozgatott lakossági tömeg létszámát illetően. Eszerint minimálisan mintegy 170, maximálisan 437 ezres számról lehet beszélni, amivel a szervezet a megszállt lengyel területeken végbemenő többmillió tömegmozgatáshoz a maga felelősségi körében hozzájárul. A tevékenység politikai „moráljára” vonatkozólag a következők szűrődnek le: egy racionális ügyintézésre felkészült csapat hivatalnoki önbecsülése perben áll ugyan a teljes értékű munkát keresztező kaotikus viszonyokkal, a szabálykövető megoldásokban ellenérdekelt partnerekkel (és soha nem, vagy ez nem derül ki, a háborús politikával, az emberellenes hitleri rendszerrel), ugyanakkor a fizetéséért és szakmai becsülete érdekében igyekszik helytállni a maga szakterületén, amennyire az az adott helyzetben lehetséges; felelősség dolgában az áldozatok szemében és az utókor tekintete előtt mégsem választható le a bűnös rendszerről.

Komáromi Sándor

Keresztény misszió és hatalmi térnyerés kezdetei Livóniában – archeológiai leletek tükrében

Markus, Kersti: Die Christianisierung Livlands aus der Perspektive visueller Quellen. = Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung. Jg. 64. Jg. 2015. No. 4. 477–497. p.

A Baltikum keresztény-nyugati betagozódásának kezdetei, legalább a Német Lovagrend fellépése előtti időszakból, ma még erősen homályba vesznek az egykorú krónikairódalom hézagos, egyszersmind ellentmondásos forrásaira utalt történeti feldolgozás számára. Szakértők újabban azonban archeológiai nyomokat követnek: a korai vár- és templomépítészet fennmaradt, illetve feltárt emlékeit vizsgálják. Kersti Markus archeológusnő (Tallinn) maga is ásatási leletek mentén vizsgálódik, és pedig egyes livóniai (mai lettországi) építményekkel kapcsolatban, melyeket a történeti irodalom is számon tart Meinhard Ágoston-rendi

kanonok 1185 körüli, Düna(/Dvina/Daugava) menti térítő missziójával összefüggésben.

Meinhard a mai német Schleswig-Holstein, egyben az egykorú (egyesített) Hamburgi-Brémai érsekség területén elhelyezkedő Segeberg kolostorából indul útnak. A misszióra Henricus Lettus emberöltővel későbbi *Livóniai krónikája* (*Chronicon Livoniae*, 1220 után) mint kifejezetten német és mint szorosan vett egyházi küldetésre tér ki, melynek során Meinhard a Düna-torkolattól 40 folyamkilométernyire Uexkülliből (Ikšķile, ma Lettország) jut el, s a frekvenciát átkelőnél létesült, tarka népességű, egyben pogány lív falvakkal körülvett, a Kijevi Ruszból kivált Polackkal, valamint Novgoroddal kapcsolatban álló kereskedőtelepen (ahol egyébként Novgorodból is térítenek) fából épít templomot, majd a folyó magaspártjára erődítést emel – ezt már kőből – a megtértek, egyben az átmenő vagy itt időző kereskedőcsoportok védelme érdekében. Missziója hamarosan püspöki rangra emelkedik, várépítménye egyhajós, apszisban végződő kőtemplommal bővül, majd egy újabb erősség építéséről gondoskodik Holme szigetén, a folyón 10 km-rel lejjebb. Uexkülli erődítéséről – az építető említése nélkül – bővebb leírást is ad a 13. század végén keletkezett, német nyelvű *Livländische Reimchronik* („Livóniai verses krónika”, szerzője ismeretlen).

Mármost a *Livóniai krónikától* datált állítás egy német misszióról erősen ellentmondani látszik a térségi erőviszonyoknak, hiszen a 12. században a balti-tengeri régió dán ellenőrzése meghatározó, s ugyanígy kérdéses, hogy egy térítő klerikus erődítésépítő jogosítványokkal rendelkezhetett és megfelelő eszközökkel bírhatott volna. Henricusnál szerepel az is: Meinhardnak gotlandi mesteremberek álltak rendelkezésére – a Skandináv-félsziget keleti partja előtt, a Rigai-öböl magasságában húzódó, Gotland svéd birtokú, de dán ellenőrzésű szigetről. Az építmények alaprajza, elhelyezés- és kivitelezésmódja (különös tekintettel a kettős – a hatalmas mészkő- vagy gránitlapokból rakott külső és a termésköves belső –, egyben malterrel szilárdított falazat, közötte a köves-agyagos béllet merőben újszerű technológiájára) stb. az 1970 körül mentett leletek tükrében valójában közvetlen dán kapcsolatokra utal, erődített jütlandi, själlandi lakótornyokra, illetve a mintegy évszázaddal korábbi térítési időszakban emelt püspökvárakra emlékeztet.

Ezek között első helyen jön szóba a mai Koppenhága kezdeteinél (akkor még nem királyi székhely), az 1160-as években hűbértok területén Absalon püspök (Roskilde püspöke, később lundi érsek) építtette erődítés az Øresund-szorosban fekvő kereskedelmi kikötő védelmére Slots-holmen apró szigetén, mint a létezéséről megemlékezik Saxo Grammaticus (Absalon írnoka) 1185-től írt *Dán gestája*. A vár 1907-ben feltárt romjai a mai dán főváros centrumában, a később ugyanott fölépült királyi palota alatt láthatók. Hasonlítható építmények a Hamburg és Bréma körüli, egykorú ószász vidéken nem is léteztek, legfeljebb a dánok birtokát képező, ott határos schleswigi régióban.

Meinhard Segebergje a Német–római Birodalom (Barbarossa Frigyes uralkodása alatt) még kialakulatlan keleti, északkeleti határvidékén („Kelet-Albingia”) helyezkedik el, ahol a szász hercegség és a Lengyel Királyságba nem integrált, a későbbi Kiel–Lübeck vonaláig honos elbai és más tengermelléki szlávok területisége, valamint a Jütland-félszigeti dán felségterület összeér, illetve összecsapások és szövetségkötések nyomán gyakran változó vagy átfedő. Skandináviát eredendően, akkor mintegy száz éve indult folyamatban, a Hamburgi-Brémai érsekség misszionálta ugyan, de a politikailag és egyházi provincia tekintetében önállósuló Dán Királyság már öntörvényű hatalmi tényezőként lép fel az egész régióban, s már a dánok misszionálnak tovább. A Welf-ház és Stauf-dinasztia közötti ellenségeskedés nyomán a Német Birodalmon belül is hosszan tartó politikai válság lép fel, az ebbe belekeveredő érsekség helyzete bizonytalanná válik. Az archeológia tanúsága szerint Meinhard livóniai küldetését a dánok „eltérítik”, hogy saját terjeszkedésük eszközeként használják. A Duna menti építkezések minden bizonnyal dán politikai törekvéseknek felelnek meg, hogy megvethessék a lábukat a régióban. A környezetet, a tájat uraló építményekkel már az erőpotenciált kidomborítják. Időközben a Welfek és Staufok küzdelme (Oroszlán Henrik szász herceg és a császár közötti kiegyezéssel) lezárul. Meinhard utóda, Albert 1198-ban ugyan még a dán királynál tesz bemutatkozó látogatást. II. Hartwig, hivatalát 1185-től betöltő brémai érsek ugyanekkor történetesen mégis Uexküll Bréma alá tartozását illetően folyamodik pápai megerősítésért. A dán–német hatalmi versengés jeleként Albert püspök 2002-ben, székhelyét az új alapítású Revalba, a későbbi

Rigába áthelyezve, megalakítja a militáns Kardtestvérek Rendjét, még ha később csalódnia is kell, amikor a rend átpártol Dániához, hogy a dánok üdvére hajtsa uralma alá, északabbra, legalább az észti partvidéket. A német érdekérvényesítés tükrében értelmezhető – Meinhard missziós útjával kapcsolatban – a német provinciái háttér és a „tisztán” hitbéli küldetés nyomatékosítása Henricus krónikájában. E nyomvonalon haladnak a hamarosan érseki rangra emelt püspökség eredetének antedatálására irányuló, kitartó erőfeszítések is.

A Balti-tenger mellékén kibontakozó dán–német versengésnek idővel a gazdasági-kereskedelmi érdekeket összekötő Hanza-városok szövetségének tevékenysége vet véget, mely – persze a Kardtestvéreket magába integráló Német Lovagrend térhódításától kísérvé – hosszabb távon végül egyértelműen a német befolyásnak és területi terjeszkedésnek kedvez. A tanulmány archeológiai kiindulású, eléggé valószerű felvetéseiben nem kevés feltételezés jut kifejezésre, melyek igazolásával kapcsolatban komoly feladatok hárulnak a további forráskutatásra.

Komáromi Sándor

Nemesi könyvtár mint az intellektus tükre. Reflektálás a korabeli mentalitásra a leopoldsdorfi Hieronymus Beck könyvgyűjteményének példáján

Veselá, Lenka: Šlechtická knihovna jako intelektuální zrcadlo? K reflexi dobové mentality na příkladu knižní sbírky Hieronyma Becka z Leopoldsdorfu (1525–1596). = Český časopis historický. 113. r. 2015. 4. no. 941–964. p.

Rendkívül érdekes témával foglalkozik a tanulmány szerzője: megkísérli Hieronymus Beck osztrák nemes könyvgyűjteménye alapján felvázolni a szóban forgó nemes intellektusát.

Hieronymus Beck apja jóvoltából magas szintű humanista műveltségre tehetett szert: Padovában tanult jogot, Velencében magáévá tette a reneszánsz életstílust, több európai országba ellátogathatott, anyanyelvén kívül beszélt latinul, olaszul, franciául és görögül. Az uralkodó szol-

gálatába állt, és önálló diplomáciai megbízatásokat kapott, látogatást tett Egyiptomban, Törökországban és Palesztinában is. Jövedelmező állása lehetővé tette, hogy hatalmas intellektuális éhségét és nem hétköznapi gyűjtési szenvedélyét az ebreichsdorfi várban kielégítse. Gyűjteményében jelen volt az antik műemlékek katalógusától kezdve a különböző tudományterületeket tárgyaló könyveken keresztül az a híres miniatúragyűjtemény is, amelyet ma a bécsi Kunsthistorisches Museumban tekinthetünk meg.

Hieronymus atyja révén az akkori Bécs jelentős személyiségeivel, II. Miksa révén pedig európai kiválóságokkal ápolhatott kapcsolatot.

Azonban az ebreichsdorfi könyvtár annak tulajdonosával együtt igen hamar feledésbe merült. A gyűjteményt az utolsó örököstől a 17. sz. második felében Dietrichstein Ferenc bíboros szerezte meg, és a miklósvári gyűjteményéhez csatolta azt. A harmincéves háború befejeztével a könyvtár hadizsákmányként Svédországba került, ahol teljesen szétforgácsolódott. A 2500 példányból álló Beck-gyűjteményből mára csupán 167 darab maradt fenn, mégpedig kilenc különböző országban.

Hieronymus Beck könyvtára az ebreichsdorfi várban egy a kiváltságos vendégek fogadására is alkalmas speciális teremben volt kialakítva. A gyűjteményt a tulajdonos egyéni érdeklődése alapján összeválogatott szerzemények alkották. Mivel Hieronymus Beck után nem maradtak fenn személyes dokumentumok (útinapló, családi krónika, visszaemlékezés vagy levelezés), az ő személyes könyvtára segítségével kísérli meg a tanulmány szerzője feltárni e nemes úr intellektusát és gondolkodásmódját.

Hieronymus érdeklődési területeinek megfelelően sajátos, innovatív szemléletű, 15 részlegből álló rendszert alakított ki, amelyben a hagyományos tudományokon kívül külön helyet kaptak pl. a vizuális alkotásokkal, a hadtudománnyal, az ókori reáliákkal és az építészettel foglalkozó művek. A katalogizálás egyedi módja is arra utal, hogy ezt maga a tulajdonos végezte.

A vallással foglalkozó irodalmi gyűjteménye egyértelműen arról tanúskodik, hogy vallási reformokra nyitott, de meggyőződéses katolikus volt. A csekély számú protestáns teológiával foglalkozó könyveit könyvtárának félreeső részében tartotta. Azonban gyűjteményének

részét képezték az egyház által tiltott könyvek is (pl. Lorenzo Valla, Giovanni Boccaccio, Clément Marot művei). Guillaume Postel művei a gyűjtő által a katalógusban „Patres” névvel ellátott könyvek között szerepelt, azaz a Beck által nagyra becsült kortárs teológusok munkái között.

Katolikus vallásossága mellett független gondolkodás is jellemezte. Ezt igazolja Johan Caspar Neubeck bécsi püspökkel való konfliktusa is, aki a Beck által megrendelt angol bibliafordítást elkobozta annak „botrányos” és „szektás” volta miatt. Hieronymus levélben követelte vissza a püspöktől az őt megillető bibliafordítást. Ekkor felmerült, hogy titokban protestáns lett, ezért az egyház egy jezsuita szerzetest küldött Ebreichsdorfba, hogy meggyőződjék Beck igaz hitéről.

A könyvtár történelmi és földrajzi témájú művei arról is árulkodnak, hogy a tulajdonos intenzív kapcsolatot ápolt a klosterneuburgi Ágoston-rendi kolostorral, nevezetesen Balthazar Polzmann préposttal, aki a humanizmus és a katolikus megújulás híve volt. Az osztrák történelemmel foglalkozó kötetek a teljes gyűjtemény 22 százalékát alkották, amelyet a gyűjtő jól átgondolt módon az egyes városok és országok jogrendszerét bemutató művekkel egészített ki.

Érdeklődésének másik kedvenc területét Magyarország történelme és a huszita harcok eseményei képezték. 1566-ban ajándékba kapta Philipp Gundeltől Bonfini népszerű *Magyar történetét*. A könyvben található bejegyzések arra utalnak, hogy a gyűjtő nagyra értékelte és sokat forgatta a szóban forgó művet.

Rendkívüli érdeklődése az aktuális török kérdés és a török birodalom története iránt visszatükröződött a gyűjteményében is.

A portré miniatúra gyűjteményt is magába foglaló vizuális alkotások részlegébe beletartoztak a képzőművészeti elemeket is tartalmazó földrajzi, zoológiai atlaszok, térképek és grafikai albumok is. Antiquitates néven külön szekciót alkottak az ókorral kapcsolatos művek, a topográfiai gyűjtemény és az epigráfia irodalma.

A matematikai kérdésekkel is foglalkozó gyűjtő könyvtárában geometriai, kombinatorikai és asztronómiai könyvek is voltak, de itt tartotta Caesar d'Erolinak a szefírával foglalkozó kabbalista írását is.

Hieronymus Beck könyvtára nem számított egyedülállónak a 16. század végén. Hasonló, egyéni érdeklődés alapján felépített gyűjtemény-

nyel rendelkezett Reichard Streun von Schwarzenau, Ferdinand Hoffman von Grünbüchl és Christof von Wolkenstein is.

Hieronymus Beck könyvtára egyedülálló és nem tipikus eredménye annak, ahogyan a tulajdonos a korabeli eszmeáramlatokat befogadta és reagált azokra. A fennmaradt művek további vizsgálata az általános történelem számára is érdekes eredményeket hozhat.

Császári Éva

RESUME

Mária GYETVAI

British Politics and the Transformation of Central Europe after World War I – R. W. Seton-Watson

It has been an important feature of British politics to use men of science as means to achieve strategic goals. The historian and political activist, R.W. Seton-Watson seems to have been such a man. While others – like Gertrude Bell and T. H. Lawrence - were redrawing the political map of the Middle-East after World War I., he endeavoured to do the same in Central Europe. Preparations for this had started long before the war actually broke out. It is to be suspected that his interest in the dual Monarchy, especially in Hungary was not as spontaneous as he claimed, at least the positions he later held at the Foreign Office and the Secret Service suggest that it was incited by the strenuous effort of Britain to facilitate the dissolution of Austria-Hungary the only ally of Germany. This goal could have been best pursued by attacking its Hungarian part harassed by minority problems. His observations and the picture he drew of the political situation in Hungary is by and large correct. He devotes, though, much more attention to the effects than to the causes of problems and in doing so he considers solely the grievances of the minorities – first of all those of the Slovaks – and thus offers a one-sided view of contemporary Hungary and Hungarian politics. It is based overwhelmingly on information obtained from politicians with minority background, mainly Slovak but also Serb and Rumanian. His assertions go far beyond the objectivity expected from a historian. While struggling for the boundaries of the new states which came into being on the ruins of Austria-Hungary, he neglected the rights of millions and millions of ethnic Hungarians who came under Serb, Slovak and most of all Rumanian rule.

Gábor Michalkó – Tamara Rátz – Réka Keszeg

The role of cross-border educational trips in nation building – A Hungarian case study

Educational travel, through offering a personal experience of places and encounters, provides opportunities for participants to explore specific issues in unconventional ways. In Hungary, primary and secondary schools organise annual study trips for students as part of their curricula. The main aim of these trips is to familiarise students with the most important sights of the country, and to exemplify national narratives discussed in literature, mother tongue, history and geography lessons. Furthermore, these school trips often play a key role in students' socio-psychological development, both as future tourism consumers and as future citizens. Due to the socio-political consequences of the Trianon Peace Treaty in 1920, the issue of national identity in Hungary has a significant cross-border dimension, and is strongly connected to the subject of minority culture. Recognising the opportunity to influence students' worldview and way of thinking during their sensitive teenage years, the Hungarian government has created a national

programme to financially support school trips organised to visit minority Hungarian communities living in the neighbouring countries. This paper is based on the content analysis of 256 detailed reports submitted by participants of school trips organised in 2013/14 with the aim to visit Hungarian minority communities in the Carpathian basin. The analysis focuses on the detailed descriptions of the participants' personal memories of their experiences, the social construction of the visited destinations reflected in their narratives, and the influences of their memorable experiences on their sense of national identity.

Béla POMOGÁTS

The Chronicler of Szabadka – A Tribute to Dezső Kosztolányi

Hungarian writer and poet, Dezső Kosztolányi (1885–1936) was born in Szabadka, (a town located in the territory of the Kingdom of Hungary till 1920, then in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes; today: Subotica, Serbia), where he spent his youth as well. He commemorates his hometown in several poems and short stories. However, two of his novels stand out from his oeuvre in that respect, *Pacsirta* (Skylark) and *Aranysárkány* (The Golden Kite) because in them, he sums up all the nostalgia, recognition and lessons learned that lent a personal moral significance to the profound emotional bond between the author and his hometown.

János VÉKÁS

Imre Bori – A Sociohistorical Portrait

Literary historian, university professor and editor, Imre Bori was the public figure who had the biggest influence on the evolution of the ethnic Hungarian intellectual elite and life in Yugoslavia after World War II. The study follows his life path and offers a simultaneous analysis of the development of his character and his academic views as well as of the sociohistorical circumstances. The author examines to what extent this conflictual personality contributed to the advocacy of the interests of the Yugoslavian Hungarian community in the context of the conflict-ridden Hungarian–Yugoslav relations, while continuously revisiting his own views as well.

Viola BIRÓ

Bartók on Romanian Folk Music – for a General Audience

Béla Bartók's ethnomusicological study of the folk music of different minorities living in Old Hungary occupies a significant part of his folk music research. Initiated under the auspices of comparative music folklore with the original purpose to identify the oldest

and most authentic melodic types of Hungarian folk music, his investigations of the folklore of “neighbouring peoples” soon turned into a life-long scholarly interest. It had considerable compositional consequences, too. Besides his significant scholarly publications, he was eager to grasp every opportunity to speak about folk music to a larger and more general audience. Hence, a considerable number of essays by Bartók survive discussing different aspects of folk music, writings and lectures held or published in Hungary and abroad. The present article considers Bartók’s more general essays on Romanian folk music, focusing on some of the varying topics deliberated at different occasions. Central to the argument are the 1914 lecture and article on the folk music dialect of Romanians in Hunyad county and the extensive 1933 essay on Romanian folk music first published in *Schweizerische Sangerzeitung* and subsequently presented as a lecture at the Frankfurt Radio. Differences between lecture and printed form of the same text, or important changes of approach regarding the topics selected for discussion will be pointed out. As a comparative approach to these writings shows, Bartók’s message was cleverly adjusted to his audience and the historic situation. Apart from Bartók’s more familiar writings, some less well-known or previously unknown articles and lectures are also considered, all of them to be published in the forthcoming fourth volume of *Bartók Béla rasai* [Béla Bartók’s Writings], edited by Vera Lampert with the author of the present article

Daniel VEKONY

Our Heroes – Collective Memory as a Tool to Reinforce Social Cohesion Between the Muslim Minority and Mainstream Society in Great Britain

This article examines the relationship between the majority society and the Muslim minority groups through the subject of collective memory. The paper is going to demonstrate how Muslim minorities could be symbolically involved in British Society through the changing of the collective memory of both groups. For this, I am going to analyse the British Remembrance Day as a case study. By involving former colonial subjects in this “ritual” that serves as a cornerstone for British national identity, British Muslims have been symbolically admitted into this vital part of British national memory. Consequently, this could lead to an increase of social cohesion between Muslim minorities and the majority society in Britain.

A SZEMLE ROVAT FORRÁSAI

- Český časopis historický (Csehország)
- Current History (Amerikai Egyesült Államok)
- Foreign Affairs (Amerikai Egyesült Államok)
- Kulturpolitische Korrespondenz (online) (Németország)
- Moldvai Magyarság (Románia)*
- Spiegelungen (Németország)
- Südosteuropa Mitteilungen (Németország)
- Székelyföld (Románia)
- Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (Németország)
- Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung (Németország)

E SZÁMUNK SZERZŐI

GYETVAI Mária

külpolitikai szakértő, Budapest

MICHALKÓ Gábor

egyetemi tanár, Corvinus Egyetem

RÁTZ Tamara

igazgató, Kodolányi János Főiskola Turizmus Tanszék

KESZEG Réka

egyetemi hallgató, Kodolányi János Főiskola

POMOGÁTS Béla

Széchenyi-díjas irodalomtörténész

VÉKÁS János

tudományos munkatárs, MTA TK Társadalomtudományi
Központ

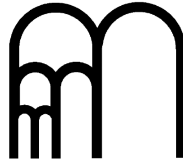
BIRÓ Viola

tudományos segédmunkatárs, MTA BTK , Zenetudományi
Intézet

VÉKONY Dániel

adjunktus, International Business School

Pro Minoritate 2016. tavasz

Politikai berendezkedés – mindennapi együttélés

MANZINGER Krisztián: A föderális belga állam, avagy a vallon-flamand együttélés sarokpontjai

Kisebbség a történelem viharában

PÓKA Ferenc: Albán nemzeti kisebbség Görögországban (20–21. század). Elfelejtett, eltüntetett nemzeti kisebbség?

Erdély másfél évszázada

NOVÁK Csaba Zoltán: A Ceaușescu-korszak magyarságpolitikája 1965–1989

Felvidék

VESZTRÓCZY Zsolt: Egy elfelejtett kísérlet. Egy Deák-párti kezdeményezés a nemzetiségi törvény realizálására 1872–1873

Kutatóúton

„Elvárható, hogy tárgyilagos hangnemben vitázzunk egymással” – L. Balogh Bénivel Filep Tamás Gusztáv beszélget

Szemle

KULCSÁR Beáta: Váraljától Auschwitzig

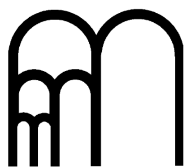
Löwy Dániel: *Az úri város zsidó lakosai. A nagyváradi zsidóság története*, Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, Budapest, 2015

ORDASI Ágnes: Adalékok a fiumei impériumváltás körülményeihez

Danilo Massagrande (a cura): *I verbali del Consiglio Nazionale Italiano di Fiume e del Comitato Direttivo (1918–1920)*, Società di Studi Fiumani Archivio Museo storico di Fiume, Róma, 2014

Abstract

Szerzőink

Pro Minoritate 2016. nyár

Németek a második világháború után a keleti blokkban

TÓTH Ágnes: Szerkesztői bevezető

PROSSER-SCHELL Michael: Az elűzött magyarországi németek megérkezésének és integrációjának néhány aspektusa Észak-Badenben és Délnyugat-Németországban 1945/1946 után

SHELL Csilla: „... aber wen[n] man sich Deutsch beken[n]t darf man nicht mehr nachhause wen[n] es einmal soweit kom[m]t / ... de ha az ember németnek vallja magát, akkor nem mehet majd haza, ha arra kerül a sor”. Adatok egy Württembergbe kiűzött budaörsi család integrációjához magánlevelek tükrében

TÓTH Ágnes: Integráció elméletben – diszkrimináció a gyakorlatban. Németek Magyarországon 1948–1956

MOLNÁR Annamária: A malenkij robotról hazatért német nők integrációja Magyarországon és Németországban

JANJETOVIC, Zoran: Németek Jugoszláviában 1948–1960

BAIER, Hannelore: A romániai németek az 1944 és 1956 közötti időszakban

POPÉLY Árpád: A magyar lakosság felemás integrációja Csehszlovákiában (1948–1950)

Kutatóúton

„Nem tudok a társadalom mérnöke lenni, mert ehhez nincs politikai partner” – Kiss Tamással Filep Tamás Gusztáv beszélget

Abstract

Szerzőink